SHER ALI CHANDIO
CHANDIA GOTH QASIMABAD
SINDH

سي سڀ سانڍيم ساهه سين

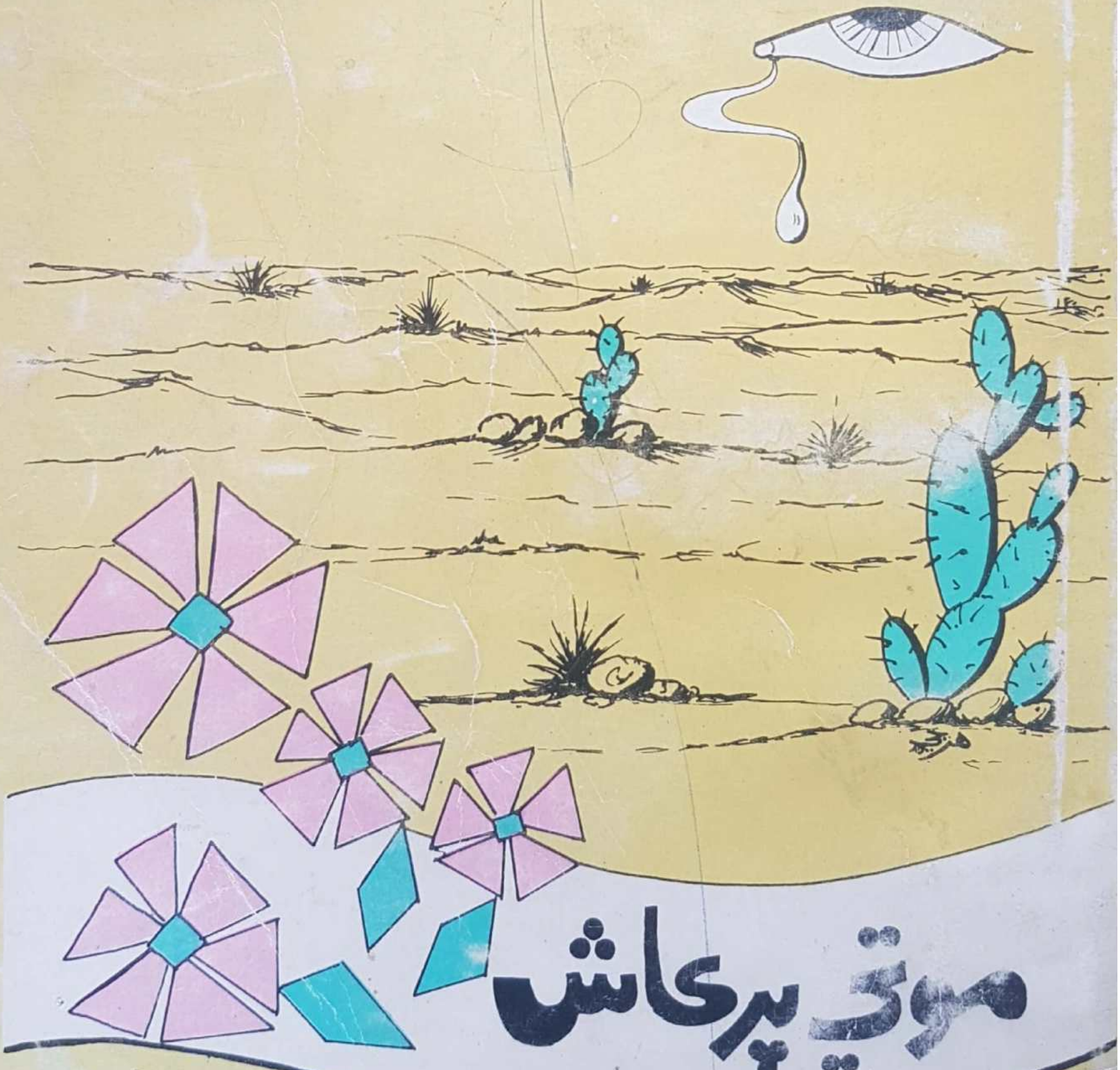

موتي پرڪاش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

شير علي چانڊيو
30.9.97

سي سپ سانڍيم ساهه سين

SHER ALI CHANDIO
CHANDIA GOTH QASIMABAD
SINDH

موتي پرڪاش

سچائي اشاعت گهر- ڏڙو
١٩٨٩ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڀارت جي ساهتيه اڪيڊمي طرفان انعام يافته ڪتاب

(حق ۽ واسطا محفوظ)

ڇاپو : .... ڀهريون (سنڌ ۾)
ڇپائيندڙ: .... يوسف سنڌي
تعداد : .... هڪ هزار
ٽائيٽل : .... هرجي مل
ڇپيندڙ: .... سهٽي پرنٽرز، الهنڌ و ڪچو، حيدرآباد سنڌ.

قيمت : =/35
آفسيٽ پيپر ۽ پڪي جلدسان: =/55

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

شير علي
30997
30997

فهميده	حميده
پارس	سرمد
ارم	گوري
سياڳي	ديوانند
ظاهرا	ماهرا
يوسف	ندر
احسان	مجيب
اِرما	صنم
مومل	سومل
امرڪلا	مهاويد
رابيلا هما	شهباز

پره سارنگ ۽ سنڌو

۽

سنڌ جي نئين نسل جي نانءِ!

م. پ.

SHER ALI CHANDIO
SINDH
CHANDIA GOTH GASIMASAU

پنهنجي پاران....

نومبر ۱۹۸۴ع ۾ تقريباً ستٽيهه سالن کانپوءِ موتي پرڪاش ۽ سندس گهر واري ڪلا پرڪاش پنهنجي اباڻي وطن جا وڻ ڏسڻ لاءِ سنڌ آيا. هو جڏهن هتان ويا هئا ته اڃان ننڍا ٻار هئا ڪين دنيا جي لاهين چاڙهين جي ڪا گهڻي خبر نه هئي پر جڏهن واپس آيا ته هو ٻن ٻارن سنڌو ۽ سريڪانت جا ماءُ پيءُ هئا، سنڌن سينڌ سنڌوءَ جي جدائيءَ جي فراق ۾ اڇي ٿي چڪي هئي ۽ هو دنيا جي ڪيترين ئي لاهين چاڙهين کان واقف ٿي چڪا هئا ۽ هو ان عظيم سانحي کان به واقف ٿي چڪا هئا جنهن جي ڪري ڪين وطن جا وڻ ڇڏڻا پيا.

پر هو سدائين جي لاءِ نه آيا هئا پر فقط چوڏهن ڏينهن لاءِ .... اجازت وٺي آيا هئا، پنهنجي وطن گهمڻ جي اجازت!

۽ هي ڪتاب انهن چوڏهن ڏينهن جي واقعن جي هجومَ جي روئداد آهي جيڪو دادا موتي پرڪاش ڏاڍي سِڪَ ۽ اڪير مان پنهنجن پيارن مارن جي ياد ۾ لکيو هو جنهن جو اظهار هُنَ پنهنجي هڪ خط ۾ مونکي ڪيو. ”ڪتاب ظاهر ٿيا ته سمجهيوسين سنڌ جيجل جو قرض ڪي قدر لاٿوسين ۽ پنهنجي نمائي ڍنگ سان دوستن وٽان ملڻ اٿاهه قرب جي ٿوري موٽ ڏنيسين.“

هي سفر نامون سنڌ جي سفر کان موٽڻ کانپوءِ ترت لکيو ويو هو ۽ سنڌ ۾ ڇپائڻ لاءِ جناب ظفر حسن کي موڪليو ويو هو پر هو صاحب ڪن مجبورين ڪري مسلسل ڇهن سالن تائين ڇپائي نه سگهيو ۽ ان وچ ۾ آهو ڀارت ۾ ڇپجي ويو ۽ گذريل سال جڏهن محترم عبدالغفور ميمڻ انڊيا ويو هو ته

ٻين ڪتابن سان گڏ موتي ۽ ڪلا جي ڪتابن جا ڪمترائي سيٽ دوستن يارن لاءِ ڪٺي آيو ۽ اهي ڪتاب ڪلا ۽ موتيءَ جي دلي خواهش هوندي به اول سنڌ ۾ ڇپجي نه سگهيا.

۽ هاڻ جڏهن هي ڇپجي رهيو آهي ته جيتري خوشي مون کي محسوس پئي ٿئي اوتري شايد ليکڪ کي به نه ٿئي، تقريباً چاليهن سالن کان پوءِ آئون پنهنجي هڪ ڳوٺائيءَ ۽ هند – سنڌ جي سنڌي ادب جي اُفق تي چمڪندڙ ادبي ستاري جو ڪتاب سندس خواهش موجب سنڌ ۾ ڇپائي رهيو آهيان جنهن جو اظهار هن پنهنجي هڪ خط ۾ ڪيو: "منهنجي ئي ڳوٺ جو اديب ۽ ادب جو شائق ۳۹ – ۴۰ سالن بعد مونکي ڇپائي ۽ منهنجي سڃاڻپ ۽ ڪلا جي سڃاڻپ اسان جي ڪتابن جي وسيلي منهنجي ڳوٺ واسين سان ڪرائي، ان کان وڌيڪ خوشي ڪهڙي ٿيندي؟ اسان نهايت صادق جذبي سان سنڌ جو قرض چڪايو آهي، موٽ قرض چڪائڻ بعد ته ملندي ڪانهي اوهان اسان کي پنهنجي بي غرض پيار ۽ خلوص سان مالا مال ڪيو آهي."

هن ڇاپي ۾ هند جي ڇاپي جي ڀيٽ ۾ ٻن شين جو واڌارو آهي. هڪ سنڌ جي سفر جون تصويري جهلڪيون ۽ ٻيو مهاڳ جيڪي هند واري ڇاپي ۾ ڪونهن!

جيتوڻيڪ هتي دادا موتي پرڪاش جو روايتي تعارف ڪرائڻ مناسب نه ڪونه ٿو لڳي پر پاڙهڪن جي ڄاڻ لاءِ سندس ادبي جيون بابت ڪي جهلڪيون پيش ڪيان ٿو.

دادا موتي پرڪاش جو جنم ۱۹۳۱ع ۾ منهنجي ڳوٺ دڙو ضلع ٺٽو ۾ ٿيو. اڃا ٻارهن سالن جو هو جو هن جو پهريون شعر 'گلستان' نالي ٻارن جي رسالي ۾ شايع ٿيو، پوءِ اڳتي هلي هن پاڻ ٻارن لاءِ 'ٻال سنديش' نالي مخزن شروع ڪئي پر ورهاڱي ٿيڻ جي ڪري ان جو فقط هڪ پرچو شايع ٿي سگهيو.

پاڻ ۱۹۵۴ع ۾ ڪلا پرڪاش سان پيار جي شادي ڪيائين جيڪا پڻ ليکڪا آهي ۽ سندس سنڌ جي سفر جا تاثرات اڪ ۾ 'جي هينڊڙي منجهه هرن' جي نالي سان ڇپائي چڪا آهيون. دادا جا هيستائين ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن جن ۾ آڻ ته چوريون چنگ (شاعري) چٽنگ وچ وچولي (شاعري) انڌيرو اجالو (ناول) ادبي گل (مضمون) رات هڪ طوفان جي (ناٽڪ) دل جون ڳالهيون (مضمون) پردي اڳيان پردي پٺيان (ناٽڪ) رٺي ڏينهن ٿيام (قلمي خاڪا) شامل آهن. ان کان سواءِ ڪيترائي ترجمن جا ڪتاب پڻ شايع ٿيا آهن. جن ۾ تارا شنڪر بئنرجيءَ جو 'ڪالندي' (بنگالي) صدرالدين اينيءَ جو 'ادينا' (تاجڪستاني) رميش مهتا جو 'اندر سيڪريٽري' (هندي) ڪاڪو ڪلو (انگريزيءَ جي مشهور مزاحيه ناول ٿري مين ان آ بوٽ) شامل آهن. ان کان سواءِ سندس ڪجهه اڻ ڇپيل ڪتاب پڻ آهن جن ۾ ٻارن لاءِ گلڙن جا گيت ۽ سندس پي - ايچ - ڊي ٿيسز 'سنڌي شاعريءَ ۾ استريءَ جو چٽ' شامل آهن.

ورهاڱي کان پوءِ ڪيترائي سنڌي اديب هند ويا آهن جن ۾ شيخ اياز، رشيد ڀٽي، جي - ايم - سيد، رسول بخش پليجو، برڪت آزاد، ماهتاب محبوب، فقير امداد علي سرائي، تاج جويو، شوڪت شورو، سوڀو گيانچنداڻي، عبدالغفور ميمڻ، عبدالحئي پليجو، منشي ابراهيم، طارق اشرف، فتاح ملڪ، گل ٽالپر ۽ ٻيا شامل آهن پر انهن مان فقط ماهتاب محبوب، عبدالحئي پليجو، فقير امداد سرائي، فتاح ملڪ، عمر قاضي، سليم قريشي ۽ شايد هڪ اڌ ٻي جا سفر ناما 'ڀارت ياترا' بابت شايع ٿيا آهن جڏهن ته ان سڄي عرصي ۾ يعني ورهاڱي کان پوءِ پهريون ڀيرو شايد ۱۹٦۴ع ۾ 'سندري ۽ اتم' سنڌ آيا، پر هنن جي سنڌ جي سفر بابت ڪابه لکيت منهنجي نظر مان نه گذري آهي.
هاڻ ورهاڱي ۾ ڪيترائي هند جا سنڌي اديب سنڌ آيا آهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

جن ۾ ڪلا، موتي، هري مولوائي وغيره شامل آهن جن مان ڪلا جو سنڌ جي سفر جا تاثرات شايع ٿي چڪو آهي، موتيءَ جو اوهان جي هٿن ۾ آهي ۽ ڪاڪي هريءَ جو ڇپجي رهيو آهي.

پر ان سڄي عرصي ۾ پاڪ ۽ هنڌ جا ڪيترائي اردو اديب بنا ڪنهن مذهبي فرق جي ائين ايندا ۽ ويندا رهيا آهن جيئن ڪو ماڻهو حيدرآباد کان ڪراچي ايندو آهي، انهن سڀني اردو اديبن جو سرڪاري طرح آدر ڀاءُ ڪيو ويندو آهي هو صدر مملڪت ۽ وزير اعظم پاڪستان سان ملاقاتون ڪندا آهن، 'اڪيڊمي آف ليٽرس' جو غلام رباني آگرو کين استقباليه ڏيندو ۽ سڄو ملڪ پيلائيندو وتندو آهي پر اها پابندي فقط هنڌ جي سنڌي اديبن لاءِ ڇو آهي؟ اسان سڀني اديبن توڙي ادب دوستن کي هڪ آواز ٿي اهو مطالبو ڪرڻ گهرجي ته هنڌ جي سنڌي اديبن کي به اهڙيون سهولتون ڏيڻ کين جيڪي هنڌ جي اردو اديبن کي ڏنيون وڃن ٿيون.

هن ڪتاب کان پوءِ داد جا پيا ڪتاب به ڇپائي پڌرا ڪبا، دادا هينئر دبئيءَ ۾ رهندو آهي ۽ انڊين هاءِ اسڪول جو پرنسيپال آهي. ٿل جڙيو هجي!

جيئي سنڌ

يوسف سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڏوريان ته به نه ترن، سوس ٿيا جي سون ڪان،
ٻول تنهين جا ٻات ۾، ٻهه ٻهه جڳ ته ٻُرن،
جن سان روح رلي ويو، چوريان ته به نه چون،
جي هينئڙي منجهه هون،
سي سڀ سانڍيم ساهه سين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڏهاڪ سالن جي پُٺيان، اڄ ڏسڻ ۾ نه !

سنڌ ڇڏڻ ڇڏيم، جڏهن مُنهن جي رڳ ۾ ڪا نه
آئي هئي. سمجهيو هوسين نه واپس ورنداسين. ان آس ۾
بابي ۽ اما جون اکيون اٽڪيون رهيون. اُهو ڏينهن نه اچي،
نه آيو. اُهي ٻه وڃي رب کي پهتا. پورن ستيتيهن سالن
بعد، نومبر ١٩٨٤ع ۾ مون ڪُليو ۽ ڪلا ۽ مون، موهن گيهاڻيءَ
سان گڏ سنڌ جي زيارت ڪئي. اسان کي مليا جهلي جوڙهن ڏينهن.
ڏهاڪ سال جي پُٺيان اڄ ڏسڻ ۾ نه. اچا دوستن ۽ قرابتن جي
ڏنل سڪ سان خالي جهولَ ڀري مس پريسين ته موڪلائڻ جي
ويلَ اچي سهڙي. پنهنجو ڏيهه بدلجي پرڏيهه ٿي پيو هو!
موٽياسين ته دل ۾ وڇوڙي جو ڀاري ڏُکُ ۽ اکين ۾ سنڌوءَ
جو جل. اهڙيءَ حالت ۾ مَنَ ڇيڪي سُڏڪي سڏڪي سلڻ
چاهيو، سو پنهنجن سفرنامن - 'جي هينئڙي منجهه هُرَن' ۽
'سي سپنا سانڍيم ساهه سين' ۾ اوريوسين. سفر ڪندي،
ڪي نوٽس ڪين ورتاسين. شڪر آهي جو وار اچا هوندي
به يادگيريءَ ساٿ ڏنو. لکڻ وارو مهڻو ڏيڻ نه اسان پنهنجا
هئاسين، نه پراوا. عجيب بيوسي هُئي. ٻيئي الڳ الڳ
لکندا وياسين ۽ هڪٻئي جي لکڻيون به ڪين پڙهيوسين. جڏهن
ڪتاب پورا ڪياسين، تڏهن ئي دستخط پڙهياسين. ڪن جا نالا
غلط اچي ويا نه ڪي منظوري ذڪر لائق بيان ڪين آيا. جنهن لاءِ
افسوس ۽ العفو.

- ٻاهرين ۾ ڪتابن جي ڇپائيءَ ۾ پورا ٻه سال لڳي ويا!
اسين دُبئيءَ ۾ ۽ ڪتاب بمبئيءَ ۾، پريس ۾. وري به جَس هجي،
ادي جڳت آڏواڻيءَ کي، جنهن ٻڙڌ اوستا ۾ به پروف
درست جو بار پاڻ تي کنيو. جڳت آڏواڻيءَ جو نالو سنڌي
ساهت جي پريمين کان ڪڏهن ڪين وسرندو. سوين
ڪتابَ هُن سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپايا آهن. ڪلا جا
ته سڀ ڪتاب ذري گهٽ، هُنَ ئي ڪمالِ پبليڪيشن

جي زير سايه ڇپائي ظاهر ڪيا. پارٽ ۾ ڇپيل ڪتابن ۾
اسين هتي الله شڪرگذاريءَ جو اظهار به نه ڪري سگهياسين.
اسين پيشگي سندس لک ٿورا ٿا مڃيون.

— سنڌ ۾ اسانجي سفرنامن ڇپائڻ جو ڪم ڀاءُ ظفر حسن
پاران ٿي ڪيو. هُو آهي ڪم ڪمي. ورهي جو سندس پريس
تي گهاٽي گرھ وڌو، سو اُتي به ڪالم ڪان بيٺي. سچ نه اهڙو
آدمي نه ظفر حسن اسان جي روح ۾ اهڙو پيهي ويو آهي،
جو سندس مهرباني مهيندسين نه مهر جي پوندو. (پهريءَ به لک ڇپ
۾ سندس لک لائق) پڇاڙيءَ سنڌ ۾ ڇپائڻ جو ڪم ڪيو
ڀاءُ يوسف سنڌي. سائنس ٻيءَ فقط اِهي، جو هُو
اُن مٽيءَ جي پيدائش آهي، جنهن مان هيءَ جيءُ جُڙيو. موئن
جي دڙي جا وارث تڏهن ڇڏيا، جڏهن منجهس ساهت جي ديشي
۾ ڪنهن وقت به ڪانه وڏي هُئي. هُن ڪارڙو پلو ماٺمو سُجهيم
ٿو، ميهو ڪراچيءَ مان 'ٽالپر' اخبار ڪيندو هو. بابي جو
گوٺ هو يار هو پر نالو سندس وسري نٿو وڃيم. هاڻي
نه ڪيئي ڪهڙا ڪامي پيا آهن. پلا هون ڪهڙي ڪل هُئي نه
منهنجي گوٺ ۾ شهيد ذڪريا ميمڻ جهڙا سرويچ به پيدا
ٿيا، آئي وڇڙا آگ ۾ جيءُ پنهنجو جي - جيڙي جنهن جي
لکا نيزا نينهن جا. منهنجي تمنا آهي نه منهنجو گوٺ
۾ جيڪي ٻج پيا آهن، سي وڏي وڻ ٿين. سائين نثار علي،
غفور، عبدالفتاح، سراج، محمد عمر، عارب، ڄميسي
يوسف ۽ ڊائوري جهڙن دلدارن جو دڙو وسندو رهي، منهن هُس
لئبريريون ۽ پريسون کُلن، مشاعرا ۽ ادبي محفلون ٿين
۽ سنڌي ساهت جون شمعون روشن رهن.

علائي آءُ يوسف سنڌيءَ جو شڪريو ٿا مڃيون. شل سندس
شوق دائم قائم رهي!

— پارٽ ۾ ڇپيل اسانجي ڪتابن جي پوش تي سنڌالاجيءَ جي
قابل فنڪار فوٽوگرافر عطار جا فوٽا ڇپيل آهن. اسين سندس
شڪرگذار آهيون. هند چاهي سنڌ ۾ جن اسانجا ڪتاب پڙهي پنهنجا رايا
ڏنا آهن، تن اسان جو وڏو قدر ڪيو آهي. ڪنهن جا نالا ڪيئي ڪنهن
جا ڳڻان؟ شل سدا خوش رهن.

موتي پيرڪاڻو

وُڻيئي،
ڇيڻي چنڊ ١٩-٣-٨٨

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سفر کان اڳ ...

— آگسٽ ١٩٤٧ع ۾ اُپکنڊ ۾ وڏو زلزلو آيو. ڀپ ۽ هراس جو راڪاس ڪراچي شهر کي آهستي آهستي ڳڙڪائيندو ٿي رهيو. مان اُن وقت ڪراچيءَ ۾ پنهنجي پڦيءَ جي گهر ۾ رهندو هوس ۽ اُتي سنڌي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هوس. ان ڏينهن ڪراچيءَ ۽ منهنجي ڳوٺ دڙي جي وچ جو اٽڪل هڪ سؤ ميلن جو مفاصلو هو، سو طئه ڪرڻ ۾ ٻارهن ڪلاڪ لڳندا هئا. مونکي ائين لڳو هو ته اُن مفاصلي جو وقت وڌي وڃي ٻارهن سال ٿيو هو!

بابي لکيو هو ته ٿنهنجي ڳوٺ اچڻ جو ضرور ڪونهي. ملڪ جون حالتون خراب ٿي ويئون آهن. اسين به لڏڻ جون تياريون ڪري رهيا آهيون. تون اسان لاءِ نه ترس ۽ اُتان ئي پنهنجي پيٽولي سان بمبئيءَ هليو وڃ.

مون بابي کان خط لکي پڇيو، "منهنجي ڪتابن جي پيٽيءَ جو ڪهڙو بندوبست ٿا ڪريو؟ اُها منهنجي پڙهڻ واري ڪمري ۾ آهي."

بابي جواب موڪليو، "تون خيال نه ڪر. اُها پيٽي ڪٺي اچي سگهياسين ته ڪٺي ايندا سين. ٿنهي جاين جي قلفن جون چابيون دوست عبدالله ٿلهاريءَ کي ڏيئي ٿا اچون، جيڪو جاين جگهين ۽ سامان جي پوري سنڀال ڪندو ...... جيستائين اسين واپس اچي وينداسين."

— آڪٽوبر ١٩٤٧ع ۾ مان پنهنجي پيءُ ولي سان گڏ ڪراچيءَ کان بمبئيءَ روانو ٿيس. نه مون پنهنجي يارن، دوستارن کان موڪلايو، نه پنهنجي گهر ۽ گهر جي درن، ديوارن تي پيارڀريءَ جي نگاهه وڌي. نه مونکي ڳوٺ جي گهٽين ۾ آخرين گهمڻ ڦرڻ، ڏوڙڻ جو موقعو مليو، نه مون پنهنجي ڳوٺ جي پرائمري اسڪول جي حاطي ۾ وڃي، شاهي ٻڍاماڻيءَ جي وڻ جي گدامڙي کاڌي، نه پيپرري واه ۾ وهنجيس ۽ نه مون 'واڻين واريءَ واه' جو پاڻي پيتو.

— ٻمرا جهاز جڏهن ڪراچي بندر ڇڏيو تڏهن نماشام ٿي ويئي هئي جهاز جي ڊيڪ جي جنهن ڪنڊ ۾ مونکي ڪرونڊڙو ٿي ويهڻ جي جاءِ مس ملي هئي، تنهن ڪنڊ مان پنهنجي وطن تي لهندڙ سج جو آخرين درشن به نه ڪري سگهيس. ڪنڊ ۾ ويٺي، مون فقط اهو پئي سوچيو ته اهو سورج منهنجي ننڍڙي ڳوٺ ۾ به لهي رهيو هوندو يا اُتي اُن جي ٻڏڻ ۾ ڪا وِلم به هوندي!

اونداهي آڪاس جي پلئه تي تارن جا جهرمٽ، منهنجي دل جو ڪو حصو روشن ڪري ڪين سگهيا. ڇا اُهي تارا ساڳيا ئي هئا جيڪي منهنجي ڳوٺ جي آسمان تي به چمڪي رهيا هوندا ۽ جن جا عڪس مان پيپاريءَ جي ماتي متاڇري تي ڳڻڻ جي ڪوشش ڪندو هوس؟

جهاز جو سفر جاري رهيو. جئن سمنڊ جون اوچيون لهرون جهاز سان ٽڪرائجي رهيون هيون، تئن منهنجي ذهن ۾ به ڪيئي سوال هئا ... اُڀامندڙ، اُڇلجندڙ، ٽڪرائيندڙ سوال ... پنهنجن ٿن گهرن بابت سوال، جن جي اڏاوت لاءِ منهنجي پيءُ پنهنجي سر تي قرض جا ڪوٽ ڪنيا هئا، گهر جي زالن جا زيور گروي رکيا هئا ... جيڪي گهر جڏهن

ٿيھي تيار ٿيا ۽ سعدس سر ٽان قرض مرض لٿو، ڏڌهن هوُ گھر جي جهڙلي ۾ و يهي لوڙا ڪانيندو ۽ مرڪندو رهندو هو…
اُها مرڪ سعدس خوشيءَ ۽ سوڀ جي مرڪ هئي.

. اُهي سوال اُن اِسڪول بابت بہ هئا، جنهنجي بينچن تي ويهي مون سائين ٽلسيءَمل ڪسان الف ب سکي هئي.
اُهي سوال، سانوڻ ۾ ڦاٽ ڪانيندڙ پيڇاريءَ جـــي ڇولين جيان بي شمار ۽ مجموداوا جي ـڪل پيت وانگر مبهم ۽ سڄو ڏينهن جهنگ چري، موت ڪانيندڙ گانين ۽ مينهين جي گهنڊن جيان گونجندڙ، اونهاري جي لڪن جيان لوساٿيندڙ ۽ ٻوه جي ٻاري جيان سياٿيندڙ هئا …

گذريل ستتيھ سال، اِنهن سوالن جـــي جلوس منهنجو پيڇو ڪيو هو، هر هنڌ، هر موقعي تي، هر پل.

١٩٧٧ع ۾ نوڪريءَ سانگي، دٻئيءَ اچڻ جي تيارين ۾ هوس تہ مشهور اديب گوبند مالهيءَ چيو هو، ”تون دبئيءَ ۾ رهي، سنڌ ۽ هند جي سنڌي ادب جـــي مٿاستا ۽ ادبي گڏجاٿين جو وڏو وسيلو بڻجي سگهندين.“

منهنجي اُسهڻ کان ٿورو ئي اڳ سنڌي ادب جي لاڏلي ليکڪ، موهن ڪلپنا پڙهل دل سان چيو هو، ”تون منهنجي پيت ۾، منهنجيءَ سنڌ جي وڏيڪ ويجهو ٿيندين. منهنجا محبت ڀريا سلام سنڌ جي ذرڙيءَ کي موڪلج.“

— ١٩٧٨ع کان وٺي، مون هر سال پاڪستان جي ويزا لاءِ ڪوشش ڪئي هئي. درخواست جا فارم پاڪستاني قانصلخاني ۾ موڪلڻ وقت، منهنجي خوابن جي شروعات ٿيندي هئي … ۽ ٻوءِ اُهي خواب تحت الشعور ۾ دفن ٿي و يندا هئا.

— ﭘاڻ واشو شراف، د ﭑٽي جو ﭬوڪ واﭘاري آهي. طبيعت لذيذ ۽ دل فراخ. کل ﭘوڳ ڪرڻ سندس فطرت آهي. ڳالهائڻ ٻولائڻ ۽ هلت چلت ۾ ورڪي اهڙو ٻي باڪ جو ڇا چئجي! هڪ ٻيري ڳالهه تان ڳالهه نڪتي. ڇيومانس ته سنڌي راڳ جو مزو ماڻيو هجي ۽ ڏيج سنڌي سنگيت ٻڌو هجي ته سنڌ جي فنڪارن جو ڪو ثاني ڪونهي.

ﭘڇيائين، "ته ﭘوءِ گهرايون ڪنهن سنڌي ڳائڻي کي؟"

جواب ڏنومانس، "ستن سالن کان پاڪستان جي ويزا لاءِ ڪوشش ڪندي، اُها نصيب ۾ ڪانه آئي آهي، سو سنڌي ڳائڻ کي ڪيئن دعوت ڏيئي سگهبي؟

"سنڌ ويٺو آئو؟"

"ضرور. مونکي ٻه ۽ ڪلا کي ٻه"

"ڇو ته پاڪستان جو پاسپورٽ ڪيڏانهن ڏيانو" هن پڇو ڪيو.

مون ڪلهيو ۽ چيو، "اسين هند جي پاسپورٽ سان ٿي ﭘلا آهيون. رڳو اسان ٻنهي کي ويزا ولي ڏيو."

"بس، اِهو ڪم منهنجو."

اِجهو اِئين ورڪي اُهي ٻيهوش سپنا، منهنجي زندڳي ۽ جاڳ جو حصو ﭘٽيا.

— ويزا لاءِ درخواستون قانصلخاني ۾ موڪلي سمجهيم ته بس ويزا اِجها ملي ڪي ملي، ﭘر جڏهن ڏينهن گذرندا رﭘا، تڏهن اُلڪو وڌندو ويو. ڇا گذريل ستن سالن جيان هي سال به اِئين گذري ويندو؟ جاﭘيل سپنن کي ورڪي ڪنهن انيستيسيا جي سئي هڻي ٻي سرت ڪري ڇڏيو. ﭘوءِ به دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اُميد جو ڏيئو ﭘري رهيو هو ۽ دوستن کي لکي ويس ته اسين ويزا لاءِ جاڪوڙ

ڪري رهيا آهيون جيڪا ملڻ جي آس آهي ۽ اوهان سان روح رهاڻ نصيب ٿيندي.

ظفر حسن لعدن مان لکيو: شايد اوهان کي جڏهن ويزا ملي، تڏهن مان سنڌ ۾ نه هجان. ڀاءُ مظفر حسن جي ٻاءِپاس سرجري ٿي آهي ۽ مون لاءِ موڪل وٺڻي هئي رهڻ ضروري ٿي پيو آهي اوهين هن پيري سنڌ اچڻ جو اِرادو ترڪ نه ڪجو. فڪر نه آهي جي آءٌ اُتي نه هجان. ڪوڙ دوست، يار اوهان سان گڏبا ۽ اوهانجو اِستقبال ڪندا.

ڀاءُ مکڻ لال ميرپور بٺوري مان لکيو: دڙي، سجاول ۽ ميرپور بٺوري- ٽنهي هنڌ اوهانجي رهڻ جو انتظام ڪيو اٿئون. بي فڪرا ٿي هليا اچجو ... اسين اوهان کي دلين ۾ جاءِ ڏيندا سين.

سراج الحق ميمڻ دڙي مان لکيو: اِئين ته ٿئي جو هر سال وانگر هن سال به اوهانجو اِرادو، صرف اِرادو ئي رهجي وڃي ... اوهان سان ته ازل جا ناتا آهن، جيڪي اجل تائين ته قائم رهندا پر ابد تائين به سالم رهندا ... سڀني دوستن کي اطلاع ڪري ڇڏيو اٿم.

— موهن گيهاڻيءَ جو فون آيـو. چيائين، "منهنجي ويزا جا فارم پاڪستاني قانصلخاني مان واپس آيا آهن. چون ٿا ته ڪي دستاويزي ثابتيون کپن. پلا تون ئي منهنجي لاءِ به ڪوشش ڪري ڏس. هلبداسين ته گڏجي هلنداسين نه ته توکي به وڃڻ ڪين ڏيندو."

اِها ڳالهه ته اِئين ٿي ته منڊو ڇوي انڌي کي ته مونکي رستو پار ڪراءِ. موهن جو منطق هونءَ به لاجواب آهي.

— آڪٽوبر ١٩٨۴ع ۾، سنڌ جي عوامي ڪلاڪار عابده پروين، دبئيءَ ۾ آئي. سنڌي محفل ۾ سندس واقفيت ڏيندي چيو: ’عابده فقط سنڌ جي نه، پر هند جي به فنڪاره آهي. فنڪار هجڻ به ڪنهن هڪڙي ملڪ جو نه ٿيندو آهي. اهو مذهب ۽ ملڪ جي سرحدن جي تنگ نظريي کان مٿي اڀري ويندو آهي... عابده، شاهه لطيف کي نهايت صدق، سچائيءَ ۽ جذبي سان ڳائي ٿي ۽ شاهه لطيف سڀني سنڌين جو شاعر آهي، اهي چاهي دنيا جي ڪهڙيءَ به ڪنڊ ۾ هجن... عابده جو راڳ، سنڌ جي ڌرتيءَ جي اپج آهي ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ هميشه محبت، ڀائيچاري، ميل ميلاپ ۽ انساني برادريءَ جو پيغام ڏنو آهي... عابده ۽ اسانجو ناتو ٻوليءَ ۽ ثقافت جو ناتو آهي ۽ اهو ناتو اٽوٽ آهي...‘

لڳو ٿي ته مان دبئيءَ ۾ نه پر اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهتيه سڀا جي ڪنهن وڏي ميڙ ۾ تقرير ڪري رهيو هوس!

— ياءُ واشو شراف جو فون آيو، ”سائين، اوهانجي ويزا ملي وئي.“

منهنجيءَ دل جي ڌڙڪڻ بيهي وئي، ”سچ؟“

مونکي نه هن تي اعتبار آيو ۽ نه پاڻ تي. ويزا ائين مهيني ٻن جي ڪوشش سان ڪيئن ملي ويندي؟ ڳالهه ته اڻ ٿيڻي هئي!

”پر ويزا فقط ڪراچيءَ جي ملي آهي. اوهان حيدرآباد ۽ سکر لاءِ به ويزا جي گهر ڪئي هئي، پر اُها ڪانه ملي.“

”مان پنهنجو ڳوٺ نه ڏسي سگهندس؟“

”ڳوٺ وڃي رات جو موٽي اچڻو پوندو.“

اُهو ٢٦ آڪٽوبر جو ڏينهن هو. ڪلّ ڪي فون تي ٻڌايم،
”ڪراچيءَ لاءِ ويزا ملي ويئي آهي.“
بي اعتباريءَ وچان هن ڪان به رڙ نڪري ويئي، ”سچ؟“
”پر فقط ڪراچيءَ جي.“
”پيا شهر نه ڏسي سگهنداسين!؟“
”اُني هلي ڪوشش ڪنداسين.“

— ويزا لڳل پاسپورٽ هٿ ۾ مليا، پوءِ به ڪهڙي بيوسي هئي جو اجا اعتبار نٿي آيو؟ مجاز قانصلخاني ويزا پاسپورٽ واپس ڪهرائي، ويزا ڪئنسل ڪري ڇڏي، ۽ ڇو ته هي سنڌي ڪهڙيءَ مٽيءَ جا ٺهيل آهن، جن جي دلين ۾ ستيتهن سالن بعد به، سنڌ ڏسڻ جي تمنا اجا به قائم آهي. جيڪڏهن ٻن ٽن ڪي ويزا ڏيڻ تي پارت ۾ رهندڙ نيه لک سنڌي هڪ هنڌ جمع ٿي، اهو قسم نه کڻن ڪٽندا ته اسين سنڌو درياه جو جل پيئنداسين؟

مون دوستن کي اطلاع ڏنو. ڀڳوانداس لکيو، ”خوشي ٿي ته اوهين هيڏانهن اچو پيا. اکيون هن سرزمين تي اوهان جا پير چمڻ جون منتظر آهن .... ستيتهن سالن بعد، زندگيءَ ۾ ملاقات ٿئي، اِها ڪيڏي نه وڏي ڳالهه آهي. چرڻ ته جوڙ بدلائي، ساڳئي جهان ۾ پيا ملون .... باقي رهي هتي رهڻ جي ڳالهه، تنهن لاءِ عرض آهي ته اوهان جيڪڏهن ڪنهن به چيز تي، ڪنهن به هنڌ هڪ پيسو به خرچ ڪيو ته اُوهان سان سڄو وقت برابر هوندس پر ڳالهائڻ بلڪل بعد ڪري ڇڏيندس......“
حيدرآباد مان ظفر حسن لکيو، ”هليا اچو. اسين سڀ

ايئرپورٽ تي اوهان جو استقبال ڪنداسين."

تنوير عباسيءَ خيرپور مان لکيو، "توهان جو خط اڄ آيو، ڄڻ ڪا وڃايل قيمتي شيءِ اوچتو لڀي پوي. توسان ملڻ جي خوشي ٿيندي، توهان جو ڪاٿو نٿو ڪري سگهان."

نڪو سنڌو سُور جو، نڪو سنڌو سڪ
عدد ناهي عشق، پڇاڻي پاڻ لهي.

مان ۽ قمر ڪراچيءَ ضرور ايندا سين ۽ توهان جي ڏنل ٽيليفون نمبر تي تاريخ جو اطلاع ڏيندا سين. اسان جي اچڻ وارا ڏينهن خالي رکجانءِ ...

ڊاڪٽر اياز قادريءَ ڪراچيءَ مان لکيو، "سورهين تاريخ تنهنجي اچڻ تائين، اکيون تنهنجي راهه ڏسنديون رهنديون. ياڻ، منهنجي غريباڻي جهڳي تنهنجي استقبال لاءِ آتي آهي."

بمبئيءَ مان ڪيرت ٻاٻاڻيءَ لکيو، "توهين خوشنصيب آهيو جو سنڌ ٿا وڃو. اسين اڃا ته فقط سنڌ نسبت سوچي ئي سگهون ٿا. جڏهن اُتي پهچو، تڏهن سنڌ جي ڌرتيءَ کي مون طرفان چمجو ..؟... "

هيءُ اهو شخص هو، جنهن ۱۹۴۲ع جي ڪئٽ انڊيا هلچل ۾، پنهنجي تقريرن ذريعي سنڌي شاگردن جي خون ۾ لرزش پيدا ڪري ڇڏي هئي ۽ جنهن کي آزادي ملڻ بعد خطرناڪ شخص سمجهي سنڌ جي هڪ جيل ۾ بند ڪيو ويو هو ۽ آخرڪيس پنهنجي ڌرتيءَ تان نيڪالي ڏني ويئي! هي اهو شخص هو، جنهن کي جڏهن لکيم ته عابده پروين دبئيءَ ۾ آئي آهي ۽ تون ۽ سوبيتا ٻئي اچي سنڌس

پروگرام ۾ شرڪت ٿيو تڏهن عابده لاءِ پنهنجي عقيدت جو اظهار ڪندي هن لکيو هو ته 'سنڌس آواز ۾ سنڌ جو ترنڌڙ روح آهي. سنڌس راڳ مان سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ ايندي آهي.' عابده کي پنهنجو ڪتاب 'چٽڪ وچ چولي' پيش ڪندي مون اهي ئي لفظ لکيا هئا، جيڪي پڙهي هن جي اکين ۾ لڙڪ پرجي آيا هئا!

— موهن گيهاڻيءَ کي جڏهن سنڌ جي وڏا ملي لڏهن سنڌس نعت نه برابر قتي پر اسانجي نسب به حرام ڪري ڇڏيائين. هونءَ مڙس رتانتو، پر سنڌس طبع شهنشاهي آهي. خرچ ڪرڻ وقت سنڌس دل لڏي ڪين، پوءِ پل هڙ ۾ هرپڙون ۽ گوڏ ۾ پتاشا هجنس. هن کي ڏسي ئي مرهيات سگهن آهوجا لکيو هوندو:

هٿ تنگ، دل سخي ۽ طلبگار بيشمار،
هاڻي چئو، ڪلان يا روئان مان نصيب تي؟

بس پروگرام ٽائيپ ٿيو، اُن جون ڪاپيون ٺهيون ۽ گرما گرم بحث ٿيو. پارن سان ٽيلفون تي صلاحون ته ڪهڙي شهر کان، ڪهڙو شهر ڪيتري مفاصلي تي آهي ۽ اُتي سهوليت سان ڪيئن پهچي سگهبو. سنڌس پروگرام ۾ ڪراچي، حيدرآباد، ڪوٽڙي، سجاول، جاتي، ميرپور بٺورو، دڙو، پٽ شريف، هالا، خيرپور، سکر، لاڙڪاڻو ۽ موهن جو دڙو نه هئا ئي پر سنڌس وڏا ئي لکيل هو فقط ڪراچي ۽ سو به ڏهن ڏينهن جي لاءِ!

پروگرام تي بحث مباحثو ڪندي اسان وسڪيءَ جي

مهني جي ڪوتا ختم ڪري ڇڏي. اُن وقت مونکي پيرسن ڪلاڪار پڊو آڏواڻي ياد ايندو هو، جنهن کي هر روز رات جو اٺين نوين وڳي پيٽ جي باڙ لڳندي هئي، پر سندس مرهيات جوءِ اٺين سترو سندس هٿ ۾ گلاس ڏيڻ واري ڪانه هوندي هئي. سو، ڇا ڪندو هو جو اسان سان ريهرسل ڪندي، اوچتو ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه تان مڇرجي پوندو هو ۽ اُهڙي ڪلائيمڪس climax آڻيندو هو، جو معاملو رڙين، واڪن تائين وڃي پهچندو هو. سندس وات جي ڪمان مان جيڪو آخرين تير نڪرندو هو سو سندس زال ڏانهن تاڻيل هوندو هو. چوندو هو: جلد ڪر، باڻلي گهراءِ. مونکي غصو اچي ويو آهي.

— جڏهن ١٦ نومبر جي تاريخ ويجهي ايندي وئي، تڏهن يارن جا سعد مان فون، خط ۽ نياپا اچڻ لڳا ۽ اسانکي به نه ڏينهن جو چين هو، نه رات جو آرام. اُن بي چيني ۾ منهنجو بلڊ پريشر وڌي ويو. اسڪول جي ميڊيڪل آفيسر ڊاڪٽر ڪرپالاڻيءَ ڏانهن پنهنجي بانهن وڌائي چيم، ”ڊاڪٽر، منهنجو بلڊ پريشر ته جاچيو.“

ڊاڪٽر مون طرف حيرانيءَ مان نهاريو. ڳنڍيل ڏن سالن ۾ مان مشڪل سان وٽس صلاح مشوري لاءِ ويو هوس.

پڇيائين، ”وري ڇا ٿيو آهي؟“

چيومانس، ”ٿيو ته ڪجهه ڪونهي. سند وچڻ جي ويڙا ملي آهي ۽ وڃڻ جي تياري ڪري رهيو آهيان.“

ڊاڪٽر مشڪي بلڊ پريشر جاچيو ته ”١٠٠-١٥٠ جي وچ ۾. چيائين، ”گهٽو آهي. اوهان کي سند وڃڻ جي excitement آهي. وساري ڇڏيو ته سند وڃي رهيا آهيو.“

دل ۾ چيمر تہ اِهو ڪيئن ممڪن آهي؟ ساڻ ستيهن سالن بعد پنهنجي جنم ڀوميءَ تي قدم رکندس، اِهو وسارڻ ممڪن ڪٿي آهي؟ پلا جيڪڏهن بلڊپريشر وڌندو رهيو ۽ منهنجي دل ٽٽي پيئي تہ ڇا منهنجي لاش کي، هن ويزا تي سنڌ وڃڻ جي اجازت ملندي؟ جيڪر ڊاڪٽر منهنجي دل بدلائي سگهي ها ۽ نئين دل ۾ وطن جو داب ضابطي هيٺ رکي سگهجي تہ گهٽ ۾ گهٽ سنڌ وڃڻ جي پڪ تہ ٿيئم ها!

ڊاڪٽر صلاح ڏني، ”ٻہ ٽي ڏينهن، منجهند ۽ رات جو ڪاموز جي هڪ گوري وٺو. ٺيڪ ٿي ويندؤ.“

ٻئي ڏينهن بلڊپريشر ٩٧-١٤٠ ٿيو.

SHER ALI CHANDIO
SINDH
CHANDIA GOTH QASIMABAD

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سرهاڻ جو سفر

دبئي ايئرپورٽ تي ٻهچي چيڪ-اِن ڪائونٽر تي سامان توراءِ وسين ته منهنجو وات ئي ڦاٽي ويو! مون ڪيسا ڪولي پيسا ڳڻڻ شروع ڪيا ۽ موهن ٻچيل ٽي سؤ درهم ڪٽي ڪلا جي هٿ جي تريءَ تي رکيا ۽ چيو، "هاڻي پيسن جي سنڀال تنهنجو ڪم." (باقي اُهي خرچڻ اسان جو ڪم هو!) موهن جي رُوپ ۽ منهنجيءَ ڪلا جو، روز مره جي زندگيءَ ۾ اهو ئي ته ڪم وچي رهيو آهي. خرچ لاءِ پيسا ته ڪين برابر ڏيون ٿا جيستائين مهني جي ٻچاڙيءَ جي تاريخ نه ٿي آهي يا اچا به جيستائين بيو پگهار هٿ ۾ نه مليو آهي تيستائين اسانجو گهٽي خرچ جي شڪايت جو رڪارڊ پيو هلندو.

علي زمان جيڪو دوست لاءِ ٿي- وي- ڪٽي آيو هو، تنهن چيو، "ايڪسيس بئگيج جي رقم مان تو ڀريان."

موهن چيو، "نه. يار ٻهريون پيرو ٿي. وي ڪٽي اچڻ لاءِ چيو آهي، سا به وني تو ڏني آهي. ايڪسيس بئگيج جا پيسا به توکان وٺون؟"

علي زمان چيو، "پر ڪوڪو ڪن شربت جو به وٺڻو آئو."

مون موهن کان پڇيو، "ڪوڪو شربت جو وٺندين ڇا؟"

موهن چيو، "وني ته هلون ٿا اتي ڏهه ٻاٽليون. ڪسٽمس وارن سختي ڪئي ۽ نه ڇڏيائون ته چونداسون ته ابا، سڀ ٻاٽليون ڪٽو ٻاڻ. ڏاڍا خوش ٿيندا ۽ سعدن عيد ٿي ويندي."

شربت جا اُتي شيشا وٺي، گهمليندا گهليندا اچي

هوائي جهاز ۾ ويٺا هئاسين. پئسينجرن ۾ گهڻا پنجابي ۽ پٺاڻ هئا، پهراءُ مان ني پڌرا. ڪي جزوي هئا جن ڪي سوٽ بُوٽ هو ۽ معجهالن گهڻا هئا سلوار قميص ۾. اهڙا پوشاڪ سنڌ ۾ ڏاڍي سهڻي آهي. سوڙهين پتلونن ۾ نه جهڪي سگهجي ۽ نه اوچو اٿي سگهجي.

چيڪ-اِن ڪائونٽر تي ڏٺو هوم ته پاڪستاني پئسينجرن سامان ڪٺ ۾ وسان نئي گهڙيو. هڪ ٽي پئسينجر ڪي وڊيو ٻه ٽي- وي- ٻه، ٽُو-اِن-وَن ٻه ۽ گڏوگڏ پنج ڇهه ٻيا داگيءَ ۽ سوٽ ڪيس. ڏاڍيءَ خوشيءَ وچان ايڪسيس بئگيج جا پيسا ٿي ڀريائون. اسين ته ياري لاءِ اُنهون ڪه ان ڪر ۾ ٿي ڏور گهڻجيو وڃيئون نه ڪسٽمس وارا الاجي ڪهڙو ورتاءُ ڪندا ۽ ڪيتري چٽي لاهيندا ۽ الائي گهڻا ڪلاڪ ترسائي پوءِ ڪڍندا. فلائيٽ ۾ ڊيوٽي فري سامان ٻه پاڪستانين جهجهو ٿي ورتو. لڳو ٿي ته منجهائن گهڻا ڪسٽمس وارن سان پهچ ۽ رسائيءَ وارا هئا.

گلف ايئر جي فلائيٽ ٧٨٤ ويهه منٽ ڪن دير سان ڇٽي. سڄي جهاز ۾ اسين ٽي ئي آڌارا آڌارا پئي لڳاسين. ٻمبئيءَ جي فلائيٽ ۾ ڪي چار ڇگا مڙس گڏبا آهن ۽ مشڪي ٻه لفظ ڳالهائيندا آهن. جي هئن نه ڳالهايو ته ڪو ٻار ٿي ڪتان نڪري ايندو ۽ گفتگوي مان لعڪيءَ ڪه مارننگ يا گڊ ايوننگ چوندو ڪيڪارپندو ويندو ۽ ٻاڏسيوي ڏيارپندو ته اسڪول جو شاگرد آهيان. هتي ته اسان پاڻ ڪي ئي نئي سڃاتو.

جئن ئي جهاز اوجل، نيري آڪاس ۾ ترڻ لڳو، تئن هيٺ وتڙيل سفيد بادل ٻه هئندا، لوڙ ٿيندا ٿي ويا. ڪلا ڇهو، ”اڪي مان سمجهندي هئس ته هيٺ جيڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڏيکاءُ آهي سو سمنڊ جو آهي، پر نه ...... اِهي ته ڪڪر آهن."

مون ڪلي ورائيو، "تون هميشه به سمنڊ مٿان آهين. بادل به سمنڊ مٿان ني آهن."

موهن جيڪو پنهنجي سيٽ تي ويٺو هو تنهن کي وري پنهنجي itenerary ياد آئي. اسانکي سنڌ گهمڻ لاءِ ڇوڏهن ڏينهن هئا پر منهنجي دوست جي قسمت ۾ فقط ڏهه ڏينهن لکيا ويا هئا. سڀاڻي سگ مليا هئس، نه ته همراه خرچ ڪرڻ ۾ اهڙو ڇوٽ آهي جو هر ڏينهن ۾ پنهنجا پنج سؤ ڊالر نه پڪ خرچ ڪري ها پر مرڳو اڇي اسانکي ون پڪڙ ۾ وجهي ها.

ڪلا چيو، "موهن، خرچ جا ٽي حصا ڪنداسين. حسابي حساب آهي. ٻه پائي نيون ليڪو."

موهن ٻه ضد تي هو. چي: حصا ٻه ٿيندا، منهنجو ۽ موني جو اهي ڳالهيون ٿون ڪڏهن ڪان ڪرڻ سکي آهين؟

ڪلا چپ ٿي وئي. لنچ کائي، تهي ٿکي ويناسين. پڊراڻي ٿي نه جهاز نوريءَ تي ڏيو ۾ ڪراچي ايئرپورٽ تي لهڻ وارو آهي.

مون موهن کي چيو "سڀني يارن کي لکيو هوم نه ايئرپورٽ تي اچڻ جي تڪليف نه ڪجو."

چيائين: سنو ڪيو. هلي ڪنهن هوٽل ۾ رهنداسين ۽ اتان سڀني کي فون ڪري ٻڌائينداسين ته اچي ويا آهيون. ڪنهن يار کي تڪليف ڏيڻ واجب ٻه نه آهي. مارشل لا آهي. اسين نه گهمي ڦري هليا اينداسين ۽ هتي پنهنجي سالن جا سال ايمئي سي- آءِ- ڊي- ڦرندي. مان نه

ڏوڪڙن جا نالا ۽ نوٽ ڪري آيو آهيان. وڏي ڳالهه ته ستيتهن سالن کان پوءِ سنڌ ڏانهن ويندي هلڻ ته خرچ ڪرڻ تي دل نه ٿيندي؟

موهن جي پسنديءَ جي وشيه هوندي به سياست آهي پر جڏهن کان اسانکي ٽڪيٽون هٿ ۾ مليون هيون، تڏهن کان سياست ڇڏي، اچي رهائش جي مسئلي ۾ منجهيو هو. مون چيو، ”جڏهن ڇوڙيندين. لڏڻ ڪندا سين. اول ڪراچيءَ ايئرپورٽ تي ته پهچ.“

جهاز جي دريءَ مان ڪراچيءَ شهر تي نظرون اڇلايونسين. هي اُهو شهر هو، جنهن ۾ ستيتيه سال اڳ موهن جو گهر هو هي اُهو شهر هو، جنهن ۾ ستيتيه سال اڳ، ڪلا پنهنجي گهر جي بالڪنيءَ ۾ ويهي رام باغ جو سڄو ميدان ڏسي سگهندي هئي ۽ جنهن ۾ هند پاڪ ورهاڱي کان اڳ، مون سڄا سارا پنج سال تعليم ورتي هئي. اسين ٻئي پنهنجن پنهنجن خيالن ۾ گم ٿي وياسين. ستيتهن سالن ۾ ڪراچي ڪيتري نه بدلجي ويئي هئي!

چار لڳي پنجويهه منٽ ٿيا ته هوائي جهاز جا دروازا کليا ۽ اسين پنهنجو سامان سنڀالي، گهٽڪ وي ۾ بيٺل مسافرن جي قطارن ۾ شامل ٿي وياسين. اول ڪلا، پوءِ مان ۽ پٺيان موهن. اسان ٽنهي مان، ڪنهن به هڪ ٻئي ڏانهن نه نهاريو. هرڪو پاڻ کي سنڀالڻ ۾ پورو هو. ماڻهو اڳتي چڙهيا ته ڪلا جي جاءِ تي مان اچي ويس. جهاز جي ڏاڪڻ لهڻ کان اڳ اسان ڪراچي ايئرپورٽ جي عمارت ڏٺي ۽ پوءِ ٽنهي هڪ ٻئي ڏانهن ڏٺو، ٿورو ساهه کنيو. ستيتهن سالن بعد سنڌ جي فضا ۾ کليل ڦڦڙن ساهه ... سنڌ جي ڌرتيءَ تي هيڏي عرصي بعد اسانجو پهريون پير پيو هو ...

Scanned with CamScanner

سنڌ، اسانجي ڌرتي، سنڌ اسانجي جنم ڀومي، اسانجو گهر...
سنڌ، اسانجو سڀ، اسانجو ساهه!

اسين ٻڌڻ قدمن سان ڏاڪڻ لهي هيٺ ٿياسين ۽ ٻوءِ ٽنهي هڪ لي وقت پنهنجا سر جهڪائي ڇڏيا. اُن وقت اسانکان وسري ويو ته اسانکي ته هن ڌرتيءَ کي ڇڏڻو هو. هن ڌرتيءَ تي اسين ڏوهاري ٿي آيا هئاسين، پنهنجن اڳيان ڏوهاري. پنهنجن سادن، سودن، اَبوجهه اِنسانن جي نظر ۾ ڏوهاري، دوستن جي نظر ۾ ڏوهاري ۽ سنڌ جي تاريخ اڳيان ڏوهاري ...

هڪ بس پشينجر کڻي هلي وئي ۽ اسين پند پيهڻ تي اَلي بيٺا رهياسين. مون ڏٺو ته موهن پنهنجي ٻنهي هٿن ۾ ڪنبل ٿيلهون زمين تي رکي، هٿ ڪڻي مسڪ تي لڳائي.

سامهون هڪ امپالا ڪار اچي بيٺي. اسانجي لي هوائي جهاز ۾ منهنجون سڄائل ۾ عورتون لٿيون هيون، هڪ پارٽي ۽ ٻي متحد عرب امارات جي. مون پارٽي عورت کي نمستي ڪئي. هن اڳتي وڌي ڪيڪر جو جواب ڏنو ۽ پڇيو ”گهڻن ڏينهن لاءِ آيا آهيو؟“

”چوڏهن ڏينهن لاءِ،“ مون جواب ڏنو.

”رهندؤ ڪٿي؟“ هن پڇيو.

”ڪنهن هوٽل ۾.“

هن جو سامان ڪار جي ڊڪيءَ ۾ پيو ۽ ڪار هلي وئي. ڪلا پڇيو، ”ايئرپورٽ ۾ ڪار اندر ڪيئن آئي؟“

”وي. آءِ. پي،“ مون جواب ڏنو.

”نه اميگريشن جو لپو ۽ نه سامان جي چيڪنگ!“

”سڀ هلي پيو. اسانجي هيءَ پارٽي ناري جنهن ساهمڙيءَ سان آئي آهي، تنهنجو مڙس ٻيو اي اي جو وڏو واپاري

آهي ۽ هن جا پاڪستان سرڪار سان نهايت ويجها ۽ ڳوڙها ناتا آهن. ڪين ٽيهي لڳل پاسپورٽ ۽ سامان گهر پهچي ويندا.“

”اسان وٽ ته ڪٿهن وزير جي ڪار به ايئرپورٽ جي ايراضيءَ ۾ اچڻ ڪونه ڏين.“

ڪلا جي ظاهر ڪيل عجب جي پنيرائيءَ ۾ مون ڪنڌ ڌوڻيو. ايتري ۾ بس اچي ويئي ۽ اسين اندر وڃي ويهي رهياسين- بس بيٺي ته اسين ايئرپورٽ ٽرمينل ۾ گهڙياسين. سامهون بشير احمد ۽ سندس هڪ دوست بيٺو هو. بشير قد جو ڊگهو، هزارن جي مجمع ۾ هوندو ته به سڀني کان مٿيرو ڏسڻ ۾ ايندو. ويتر سندس چمڪندڙ ڏندن مان نڪرندڙ ٽهڪن جي آبشار جي کهڙي ڳالهه ڪجي! ياني ته مانسروور ڍنڍ جي پهاڙن مان، سنڌو گهڙگهاٽ ڪري نڪتي. سندس ياڪر ۾ اسين جيتامڙا ته اِئين ڳم ٿي وياسين جڻ آيا ئي ڪين هئاسين.

”منهنجي پيڻ، اوهين اچي ويا!“، هن ڪلا کي ڪوڪاريو ۽ پوءِ موهن کي مخاطب ٿي پڇيو، ”۽ تون منهنجيءَ پيڻ کي ڇو ڪين وٺي آئين؟“

موهن ڪلي جواب ڏنو، ”اوهان کي منهنجي مجبوريءَ جي خبر آهي.“

ڏسندي ڏسندي اسانجي هٿن جسون ٿيلهيون ڳم ٿي ويئون. اسين وڏي اميگريشن جي ڪائونٽر لـي آياسين. اُتي وڏيون قطارون لڳيون پيئون هيون. اسين دهلجي وياسين جو اسانجي واري اچڻ ۾ ڪلاڪ کن ته واهه جو لڳي وڃي ها. ايتري ۾ دوست اِشارو ڪيو ۽ اسين قطار ڇڏي ٻاهر آياسين. دوست اسانکان پاسپورٽ ورتا. هن جي ايتري ته

سياڻپ هئي جو اسان کان ڪنهن ڪين پڇيو ته ڪير آهيون.
ڪٿان آيا آهيون ۽ ڪيڏانهن وڃڻا آهيون.

بشير جي دوست ڪنهن کي سڏ ڪيو، ”ابا، هي همراهن جا پاسپورٽ ڪڍي وڃي ڪم لاهي اچ.“

وردي پهريل شخص اسانجا پاسپورٽ ڪڍي هليو ويو.

ڪراچي ايئرپورٽ جو نظارو هوبهو بمبئيءَ جي وڪٽوريا ٽرمينس جهڙو آهي. فسلائينس هڪبئي پٺيان پهچن ته ٽر چڙهڻ جيتري جاءِ نه ملي. ڪسٽمس جي ڪائونٽرن جو ڪئٽو ڪونهي پر انهن اڳيان ماڻهن جون قطارون ۽ انهن جي پر ۾ رکيل سامان مان اندازو ٿو ملي ته جيڪي صبح جي فلائيٽ ۾ آيا آهن، تن کي رات تائين مڪتي ڪانه ملندي، پر ڪسٽمس وارا ڏاڍيءَ تيزيءَ سان ڪم ٿا ڪن. سامان جي چيڪنگ تي ايتري سختي نه آهي، جيتري بمبئي يا دهلي ايئرپورٽ تي آهي. ڏنو ٻت چٽي جو. ڇا جي لڪ چپ؟ ڪسٽمس آفيسر پيسا ڪيسي جي حوالي ڪيا ۽ همراهه ٿيو روانو.

هڪ طرف ماڻهن کي قطار ڪرائي ونيو ٻئي ويا. مون دوست کان پڇيو، ”هنن سان هيءَ ويڙن ڇو آهي؟“

”ادا، اهي پوليس جا جهولا ڪراهڪ آهن. جڙتو ويزائن يا پاسپورٽن تي گلف ۾ ويا آهن. ڪمائي ڪيسا پوري آيا آهن ته هاڻي پڪڙي ڪاٺ ۾ وجهندن.“

”وڏي سزا ملندن؟“

”ڇاجي سزا؟ ٻه ٽي ڏينهن جيل ۾ رکندن. تبسالين سڌن ڪو مت مائت ڄاڳيندو، جيڪو پوليس جا هٿ گرم ڪري کين ڇڏائيندو.“ اهي ٽي لاڻون اهي ٿي چڪا. وري ويندا، وري موٽندا ۽ لهو ڏن پريندا. ملڪ جو ٻه ڪو نه حق مٿن آهي.“

سچ پچ ته مسڪين جو نه ڏٺي نه سائين. هڪڙو ملڪ ۾ پورهيو ڪونه ملي. بک ڪڍڻ کان قاعدو ۽ ٽوڙي، نڪريو وڃن ٻئي ملڪ ۾ ڪمائڻ. محنت مزوري ڪري ٻچن جو پيٽ پالين. سالن بعد موٽن ته بس مصيبت ۾. ڀارت ۽ پاڪستان، ٻنهي ملڪن ۾ حال ساڳيو آهي. ڪيترائي ماڻهو، روزگار جي لالچ ۾، پنهنجو اڳر ٽگر وڪڻي، ويزائون خريد ڪري الله توهار چئي گلف ۾ نڪريو پون. اُلي جي سرڪار جي هٿ ۾ اچي ويا ته ويزا ڪئنسل ڪري، جيل جي هوا کارائي همراهه کي اِئين ڦٽو ڪندا جئن اِٽيءَ کي ڏڪر لڳو. پوءِ پل پيو سنڌس ملڪ ڪنهن ڪري!

اڄ ڪلاڪ بينا هتان جن ۾ جيڪو وردي پوش پاسپورٽ کٽي ويو هو، تنهن جو پتو ڪونه پيو. مونکي فڪر ورايو ته نه هٿ ۾ پاسپورٽ ۽ نه اُهو وردي پوش. ڪٿي جيل ۾ نه وڃي پهچون!

ڪلا ۽ موهن وڃي سامان هٿ ڪرڻ جي چڪر ۾ پيا، پر سامان اچي ئي نه. ان ۾ ڏوهه سچ پچ ته منهنجو آهي جو عادت اٿم ته ايئرپورٽ لٿي سيڌي ڪسٽمز اَول پهچان ۽ سامان ٽرالي آڏو پاڇو ٿي بيهي رهان، پوءِ پلي فلائيٽ ۾ اچا پر ڪلاڪ ڇو نه پيا هجن. سامان جو سيڌي ڪان اَڳ اَندر وڃي ته پهچڻ ٿي ملي وري بلڪل پڇاڙيءَ ۾. پوءِ پيو خار کان. ڪلا به ڏاڍو سمجهائيندي آهي. ڏيڍ سان سامان ملڻ جي سزا ملي ته قسم کڻان ته وري اَهڙي غلطي ڪين ڪندس، پر حال پنهنجو ٻئي پيري به ساڳيو.

مون فڪر وچان دوست کان پڇيو، ”اَدا، پاسپورٽ اچا ڪين آيا آهن!“

”اچا ڪين آيا آهن ڇا؟“ هُو عجب ۾ پيو. حقيقت

۽ يار، ٻلاليءَ سان ڳالهه ٻولهه ۾ ايترو مشغول ٿي ويو جو ڪانئس اِهو ئي وسري ويو هو ته پاسپورٽ ڪنهن سپاهيءَ کي ڏنائين. هڪ ٻئي سپاهيءَ کي سڏ ڪيائين. مان ته لڳس اُن سپاهيءَ جي پٺيان. اميگريشن جي ڪائونٽر تي پاسپورٽ ته هئا ۽ سي فارم به ڀريو پيو هو ۽ مٿن اسانجي صحت جي ضرورت هئي. اسين هٿاسين پاسپورٽ جي ڳولا ۾ ۽ پاسپورٽ هئا اسانجي ڳولا ۾. پاسپورٽ هٿ ڪري دوستن وٽ موٽيس ۽ ڪلا ۽ موهن جو اڃا پتو ڪونه هو. ايتري ۾ ڪنهن مخاطب ٿي چيو، ”اوهين موتي پرڪاش آهيو!“

”جي.“

هن ڪٽي پاڪر ۾ ڀريو ۽ چيو ”آءٌ ظفرحسن آهيان.“

مون ظفر کي موٽ ۾ پاڪر پاتو ۽ دل ٿي ته اچا ته هڪ پاڪر پاپانس ۾ مٿان ايئرپورٽ تي تماشو ٿي پوي، سو ڪانئس حال احوال پڇڻ لڳس.

پهرين نظر ۾ ظفر مونکي موهن جي دڙي مان لڌل هڪ مهر لڳو - خاموش ۽ گمڀير، ٻاهران شوخ ۽ جنهن جي اندر پنج هزار سال آڳ جي تواريخ لڪل هئي. اهڙا مهر جيڪا دڙي جي کنڊهرن مان اڃا به پڪاري پڪاري چئي رهي آهي ته منهنجا وارث، منهنجا مالڪ، منهنجا ماڻهو ڪٿي آهن؟ ڪٿي آهن منهنجي ماڻهن جي تواريخ جا ورق، جن جي لاثاني ۽ يگاني هنر جا دم ته ڀريا ويا ۽ جن تا ۽ جنهن جي حقي وارثن جي قبرن کوٽڻ جون تياريون ڪيون وڃن ٿيون.

ظفرحسن لنڊن جي دوري تي هو ته مون سان فون تي ڳالهايو هئائين. حيدرآباد پهتو هو ته مون کيس لکيو هو

۽ تون حيدرآباد مان خاص ڪراچيءَ اچڻ جي تڪليف نہ وٺج. اسين پاڻهي ڄامشوري ۾ اچي توسان گڏباسين- سو مونکي نہ اميد ٿي ڪانہ هئي تہ هُو اچي سهڙندو. پيءُومانس تہ تو ڇو تڪليف ڪئي؟ تہ جواب ڏنائين، ”تڪليف تہ تڏهن ٿئي ها، جڏهن نہ اچان ها. هاڻي هلڻو اسان سان پوندو. آءٌ ۽ قمر ٻئي ڇوڪرن ڏيهن موڪل وٺي آيا آهيون ۽ اوهان سان هونداسين“

مون کيس پاسيرو وٺي چيو، ”هلنداسين، ضرور هلنداسين، پر اڄ نہ. هڪڙن دوستن وٽ ٻہ ڏينهن رهي، پوليس وغيره جو ڪم لاهيون تہ پوءِ اوهان وٽ.“

چيائين، ”معاف اسانجي تڪليف جو سوچيو اٿيئي. ڪراچيءَ ۾ ٻہ گهر آهن، هڪ ڀاءُ انور جو ۽ ٻيو هڪ ڏويڪلو فليٽ. ٻنهي مان جيڪو پسند اچيو ...“

وري چيائين، ”عجب جي ڳالهہ آهي. اوهان ٻاهر نڪرڻ ۾ دير لڳائي تہ ڇو ڇاڪاڻ ڪري اندر هليو آيس. سامان اچڻ واري هنڌ اچي بيٺس تہ جيئن اتي ملي وڃو. هيڏانهن هوڏانهن نهاريم پر توسو جهڙيءَ شڪل وارو ڪو ماڻهو نظر ڪين آيم. هيڏانهن هوڏانهن نهاري، هڪ شخص کان وڃي پڇا ڪيم تہ هي سامان ڪهڙيءَ فلائيٽ جو پيو اچي تہ ورائيائين: گلف ايئر دبئي مان. پيءُومانس تہ ان ئي فلائيٽ ۾ منهنجا دوست ٻہ اچڻا آهن: مولي ٻرڪاش، ڪلا ٻرڪاش ۽ موهن گيهاڻي. جواب مليو: مان آهيان موهن گيهاڻي ۽ هيءَ ڪلا. مولي هوڏانهن دوستن سان بيٺو آهي.“

ظفر جنهن پهرئين شخص کان پڇا ڪئي سو موهن گيهاڻي ئي نڪتو، اها ڇا اچرج جي ڳالهہ نہ آهي؟ نہ تہ هيڏي هجوم ۾ اسان ٽن اڻ ڏٺل جيتامڙن کي ڳولي لهڻ، گهٽ ۾ گهٽ

ظفر جهڙي مانيٽي اديب لاءِ عي ناممڪن نہ. تہ گهٽ ۾ مشڪل ضرور هو.

ايتري ۾ موهن ۽ ڪلا سامان هٿ ڪري اچي پهتا. دوستن کان پڇيم، ”پلا سٽرپائٽ چيڪ هتي ڪٿي متجي سگهندا.“

”ابا، ڇو؟“

”ڪسٽمس ڊيوٽي جا پرٽي پوندي.“

بلاليءَ وڏو ٽهڪ ڏنو، ”هاڻي هتي پهچي، اهو فڪر تون نہ ڪر.“

سامان ٽراليءَ ۾ پيو تہ گرم تيل شربت جون تيلهيون بہ اُن پنيان رکجي ويئون. مون شڪجي موهن ڏانهن نهاريو ۽ نگاهن ئي نگاهن ۾ چيو مانس، ”هاڻي ڏجاڻ ڪسٽمس جي خونخوار ملازمن کي معهن.“

هن اُکين جي اشاري سان آٿت ڏنو. ٽراليءَ اُڳتي وڌي ۽ اُن جي پنيان هلياسين اسين ڇهہ ڄڻا. هڪ ڪائونٽر وٽان لنگهياسين تہ ڪسٽمس وارن مان هڪ پڇيو، ”ڪنهن جو سامان آهي؟“

اشارن جون اشارن سان ڳالهيون ٿيون. ڇوويهن اِنچن جي دوست جي ٽي. وي.، ونڪوم ڪليڊر، ڪتابن ۽ ڪپڙن سان پريل سوٽ ڪيس ۽ اُنهن جي پنيان اسان ڇهن جي فوج ... اِئين ٻاهر نڪري وياسين، جئن مکڻ مان وار. ڪمال يارن جا!

ٻاهر نڪتاسين تہ پاڪر هئا، ملهون هيون، همت هئن ۾ هئا ۽ .اکين ۾ ڳوڙها هئا. ڪنهن کي ڪهڙي موٽ ڏيون؟ اسانجي سامهون ظفر، ظفر جي زال نمر، ظفر جو ڀاءُ انور، عابده پروين ۽ سعدس شوهر غلام حسين شيخ، محمد صالح

۽ سندس ڳهر واري سلميٰ، آفتاب، پروفيسر اياز قادري، عبدالغفور ۽ سندس زال ۽ ڌيءَ سياڳي، سراج ميمڻ، اقبال ميمڻ، مکڻ لال ۽ سندس پٽ ديوانند ... رڳو چهرا ڪين هئا پر پياسا روح هئا.

مکڻ لال چيو، ”اسان ڪي تہ نياپو مليو تہ جهاز منجهند جو ٽين بجي پهچڻو آهي، سو تڏهاڪر بيٺا آهيون.“

اسانجي ڳلن ۾ گلن جا هار پيا، ٻچين ۾ اجرڪون پيئون. منهنجي مٿي تي سراج، سنڌ جي مکي پريل ٽوپي رکي. سنڌ جي ڌرتيءَ جا گلاب جا گل ... مکڻ سنڌي هٿن جون ڀرتيل اجرڪون ۽ پريل ٽوپيون. مونکي ائين لڳو تہ اسين هڪ ڀل ۾ ٻي ڌرتيءَ سان ڳلي ملي ويا آهيون. ڪنهن منهنجي ٻانهن جهلي، ڪنهن موهن کي ڪنبي ڪنيو ۽ ڪلا کي گهيري ۾ آندو. اسين هڪٻئي ڪان ڳم ٿي وياسين.

”هاڻي هلو اسانوٽ“، بشير، غفور ۽ ظفر هڪ ئي وقت چيو. اِها هڪ دعوت تہ ڪانہ هئي، جنهن جي موٽ مرڪي، هٿ ملائي ڏجي. اِها ڪوڪ اسانجي ڌرتيءَ ماءُ جي هئي، جنهن اسانکي سترهن سال سڏيو هو ۽ جنهن کي چمڻ جا سپنا، اسان ساڳيا سترهن سال هر رات ڏٺا هئا. پيار سڪ ۽ اڪير جي اُن سمنڊ اسان کي گهيري ڇڏيو. ماٿو مڙي ويا. ورنہ واڻڪا ٿي ويا. ڪنهن جرئت ڪري پٺي کان پڇيو، ”آبا، ڪهڙو پير آيو آهي؟“

جواب مليس، ”سنڌ جو پٽ آهي. پنهنجيءَ ماءُ سان ملڻ آيو آهي.“

گهڻيءَ رد بدل بعد، فيصلو اِهو ٿيو تہ بشير جي گهر پهچي، پنهنجي رهائش ۽ پروگرام بابت طئہ ڪنداسين. سامان هڪ ڪار جي پٺيءَ ۾، اسين الڳ الڳ ٿي

ٻين موٽرن ۾ ۽ همراه پنهنجي گاڏين ۾. ستن موٽرن جو قافلو آهستي اڳيان وڌيو.

مون دل ۾ چيو، ”١٩٥٤ع ۾ جڏهن اسانجي شادي ٿي، تڏهن هڪ ڪار ڏينهن جي ڀاڙي تي ورتي هئيسين. شاديءَ جي سانن، سڳڻن بعد، هال مان گهر تي موٽياسين ته ڪار ۾ ڪل ڇهه ڄڻا هئاسين. منهنجي ڀيڻ لڇمي، منهنجو پيٽڙيو ڄيٺاڻي، دوست ٺاڪر چاولا، ڪملا ۽ مان ۽ ڊرائيور. هن جلوس ۾ نه ايترا ماڻهو هئا جيترا اسانجا ڄاڃي ۽ ڪين هئا.“

ڪارون هڪ ٻئي جي پٺيان رستن تان هلنديون رهيون. مون پاڻ کي ڇهن پڪ ڪئي ته موجود هوس، پر اِها ڪل ڪانه پيئي ته ڪملا ۽ موهن هئا، ڪي نه هئا. جي هئا ته ڪٿي هئا ۽ جي نه هئا ته ڪٿي گم ٿي ويا هئا.

پاڻ کي گم ڪرڻ ۽ گم ٿي وڃڻ، ڳولڻ ۽ پائڻ، ڳوٺن ۽ شهرن ۾، يارن دوستارن جي سنگ ۾، اسانجو سفر شروع ٿي ويو هو ... سرهاڻ جو سفر.

اُهو آڪاش، اُها ڌرتي ...

بشير جي گهر پهتاسين ۽ چانهه چڪي پي ڳالهين ۾ وڻاسين ته رات جا اُٺ لڳي ويا.

بشير ننڍ سنڌي آهي ۽ اُن سورهيه هوش محمد جي خاندان مان آهي، جنهن ميرن ۽ انگريزن جي لڙائيءَ وقت، انگريزي فوج جي ڪٽڪ ۾ لاهارو وجهندي ڳڙ ڳڙ اِهو نعرو ٿي هنيو ته ”مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون.“ سنڌي سورمن جي پهرينءَ صف ۾ هوش محمد جو نالو اچي ٿو، جيڪو خون جسي آخرين قطري تائين پنهنجي ملڪ جي آزاديءَ ڪاڻ لڙندو رهيو. اُها سنڌ آخر ڌارين جي غلاميءَ مان آزاد ٿي.

بشير ۽ مان ساڳئي اِسڪول ۾ پڙهيا آهيون. ٽي سال اَڳ هن ٿي دبئيءَ ۾ مونکي ڳولي لڌو هو. پڇائيندو پڇائيندو اول هوُ وڃي موهن جي آفيس ۾ پهتو. موهن مونکي فون ڪيو، ”موتي، تنهنجو هڪ ڳوٺائي هتي آيل آهي ۽ توسان گڏجڻ ٿو چاهي.“

مون چيو، ”وٺي اچينس.“

جيستائين هو منهنجي گهر جي گهنٽي اچي وڄائين، تيستائين مان سوچيندو ٿي رهيس ته اِهو ڪهڙو دوست هوندو، جنهن کي ستيهن سالن بعد به آءٌ ياد آهيان.

موهن گهنٽي وڄائي ۽ مون دروازو کوليو. سامهون قداوَر، ٿهڪڻو ٺهڪڻو جوان بيٺو هو. رنگ جو ڀڪو ڏند موتين جهڙا ۽ چپن تي ليائيندڙ مرڪ. هن مونکي ڀاڪر ۾ ڪڍي پرلو. اسين اُچي حال ۾ وڻاسين. پوءِ ته ڳالهيون نڪتيون ڳوٺ جون، اِسڪول ... مٽن مائٽن ۽

بزرگن جون. جڏهن هو ستيهن سالن کان يادگيرين تي چڙهيل دز مٽائڻ ۾ ڪامياب ويو، تڏهن مون کيس مس مس سڃاتو. هو بشير هو.

اُن بعد بشير جڏهن به دبئيءَ ايندو هو تڏهن اسين ڪلي گڏبا هئاسين ۽ روئي موڪلائيندا هئاسين ۽ هڪبئي سان انجام ڪندا هئاسين ته اسانجي ٻي ملاقات سنڌ ۾ ٿيندي. چوندو هو، ”ويزا جي ڪا ڳڻتي نه ڪر. تون رڳو ايئرپورٽ تي پهچ. اڳواٽ اطلاع سو ڏج، ويزا تنهنجي ڪراچي ايئرپورٽ تي پهچندي ئي پيش ڪبي.“

مان چوندو هوسانس، ”اُدا، ويزا بعد ته مُور نه ايندس. ائين نه ٿئي جو ايئرپورٽ تان گهيلي سڌو وڃي ڪوٽ لکپت جي جيل ۾ وجهن ۽ تيستائين اُتان ڇوٽڪارو نه ملي جيستائين ٻن ملڪن جي قيدين جي مٽاسٽا نه ڪن.“

بشير سورهن، سترهن جڻن جي ڪاڻي جو بندوبست ڪيو هو ۽ ظفر ۽ قمر اُتي بيٺا ۽ عابده ۽ شيخ صاحب به تيار ٿي بيٺا. ظفر چيو، ”سپاٽي سويل ايندا سين ۽ اوهين سنڀري ويهجو.“

باقي وڃي رهياسين ٻارهن تيرهن دوست. هال مان سوفا ۽ ٻيو فرنيچر ٻاهر ڪڍيو ويو ۽ چادرون وڇائجي ويئون ۽ سڀ دائرو ڪري ويهي رهيا. بشير هو، جنهن پٺي رنڌڻي ۽ هال جي وچم اچ وڃ ڪئي. اسان جي پيٽ ۾ لذيذ ڪاڌ ويو ۽ زبان داستان پنيان داستان چوندي ويئي. ڳالهين جو دؤر، رات جو ٻارهين بجي مس پورو ٿيو. سڀ همراه ب گهر وڃڻ لاءِ سنڀري ويٺا. جڏهن سڀ روانا ٿيا تڏهن بشير پاپي عائشه اسانکي سمهڻ جا ڪمرا ڏيکاريا. مون لاءِ الڳ ڪمرو هو ۽ اسان لاءِ الڳ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

بشير چيو، ”هي ڏس، اوهانجي اچڻ جي خوشيءَ ۾ ڪمري جو سڄو فرنيچر نئون ورتو اٿئون. عاشي چوي ٿي ته ڀيڻ ۽ ڀاءُ ڇٽي ٽڪبو ڪونه آهين، سو ڪين پراڻي فرنيچر تي سمهاريندين ڇا؟“

مون ڀاڀيءَ عائشه ڏانهن نهاريو، جيڪا گڏ گڏ ٿي رهي هئي. بشير سان ته سڃاڻپ دٻيءَ ۾ ٿي هئي ۽ ڀاڀيءَ سان نه اڳي گڏيا هئاسين ۽ نه ڪڏهن اسانجي ڪا ساڻس خط و ڪتابت ٿي هئي. ٻن ٻارن هما ۽ شهباز جي ماءُ عاشي اسڪول ۾ ماستري به ڪري ۽ گهر جي به سار سنڀال ڪري ۽ اُها به اهڙي جو هر ڪا چيز ٽانئيڪي رکيل.

مون بشير کان پڇيو، ”۽ اوهين ڪٿي سمهندا؟“

”هن هال ۾.“

مون ضد ڪيو، ”نه. اِئين ڪونه ٿيندو. وڏي ڳالهه ته پلنگ تي مان سالن کان سمهان ڪونه. فرش تي فرحتي ننڊ اچيم.“

ڪلا به منهنجي ڳالهه جي تصديق ڪئي ۽ بشير کي اعتبار نه اچي، نه آيو. مهمانن کي فرش تي ڪيئن سمهاريو؟

موهن وڃي پنهنجي ڪمري ۾ آرامي ٿيو ۽ ڪلا به وڃي بستري تي آهلي. مان ڪمري کان ٻاهر نڪري ٽيرس تي آيس. منهنجي مٿان سنڌ جو تارن ڇانيو آڪاش هو ... اوجل، صاف ۽ سانت. پيرن هيٺان سنڌ جي ڌرتي هئي- سيتل ۽ سک ڀري. ٻيني ٻيني، من ۾ عجيب اُحساس اُڀريو. اِهي، ئي آڪاش ۽ ڌرتي هئا، جيڪي منهنجا هئا ۽ جن کي ڏسڻ لاءِ روح بيتاب هو. من اَندر ڪن اَڄاتل ڏيئن جي ٽمٽم هئي، جن جي هلڪي، جهيڻيءَ روشنيءَ ۾ مان پنهنجي ننڍپڻ جون ڪيئي وسريل ڪهاڻيون پڙهي ٿي سگهيس!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

”هي منهنجو گهر آهي!“

١٧ نومبر صبح جو تيار ٿيڻ ۾ ٿي صبح جا يارهن لڳي ويا. رات بستري تي ليٽڻ کان اڳ، گلشن اقبال ايراضيءَ جي پوليس ٿاڻي تي رپورٽ ڪرڻ لاءِ وياسين ته هنن ٻڌايو ته اول پوليس هيڊڪوارٽرس جي دفتر ۾ وڃي هڪ فارم ڀري صحيح ڪرائي پوءِ ايراضيءَ جي پوليس اسٽيشن تي اچي رهيل فارملٽي پوري ڪرڻي آهي.

نڪرڻ کان اڳ مون بشير کان پڇيو، ”ڇا ڪالهه ڪي ٻه پوليس اسٽيشن تي ويا هئاسين؟“

چيائين، ”نه. ضرور ڪونهي.“

مون کي تعجب لڳو. چيم، ”ڏوهارين جي يادداشت ۾ ڪالهه جو ٻه نه ٿيو آهي.“

”ان جو فڪر نه آهي. ڏوهه تنهنجو آهي جو هن کي ساڻ وٺي آيو آهين. ڏوهه هن جو ڪونهي جنهن توسان شادي ڪئي اٿس.“ هن دستوري انداز ۾ ٽهڪ ڏنو.

پوليس هيڊڪوارٽرس ۾ پهتا ته اول بشير کي جيڪو پناهه پهريدار گڏيو، تنهن ڪسي هن سلام ڪيو. بشير جي شخصيت اهڙي آهي جو ڪٿي به ڏوڪي ويندو ته ڪيس ڪو مشڪل سان روڪيندو. هرڪنهن سان مرڪندو، هٿ ملائيندو، خوش خيرعافيت ڪندو، ڇا به اهڙي جڳهه ته ساڻن ڪان سڃاڻيس. سلام ڪرڻ ۾ پيلا ڪهڙا نوٽ ٿا لڳن! اڳتي وڌياسين ته پارٽي شهرين جي ڪاٽي واري دفتر ٻاهران

وڏي قطار ڏسي مان ته هراسجي ويس. قطار ۾ مرد به هئا، زالون به هيون ۽ ٻار به هئا ۽ ساڻن وري هئا سعدن مت، مائٽ جيڪي پاڪستان جا شهري هئا. بشير اڳيان ۽ مان ۽ موهن پٺيان. لنگهي وياسين. اندر ڪمري جي حالت اهائي هئي جيڪا پارٽي سرڪاري آفيسن ۾ هوندي آهي. اهوئي پراڻو فرنيچر جيڪو انگريز ڇڏي ويا. ڀتين تي ميٽوري رنگ يا اڇو چونو. ڇت وٽ، ڪنڊن ۾ ڄارا. ميزن تي، پراڻا، ڏٿا رجسٽر. ٻاهر قطار هئي پر اندر هڪ هڪ ميز جي اڳيان چار پنج ڄڻا بيٺا هئا ۽ بيٺي، منٿون ايلاز ڪيائون. سامهون آفيسر انچارج سلوار ۽ قميص پهريل سگريٽ مان سوٽا پئي هڻيا. ڪڙڪ جواب مليو ته شام جو ڇنين بجي اچجو. بشير اسانکي اشارو ڪيو ۽ اسين ٻاهر نڪري آياسين. ٻاهر اچي چيائين: ڇنين بجي ڪٺي اچون، ته به ڪم ٿيندو يا نه، تنهنجي پڪ ڪانهي. اوهين بيهي رهو ۽ سي فارم ڏيو مونکي." پندرهن ويهه منٽ اندر ويو ۽ ان بعد ڪاغذ لوڏيندو، ٽهڪ ڏيندو ٻاهر آيو. چيائين، "هاڻي هلو."

مونکي ڄاڻ هئي ته بشير ڪا چالاڪي آزمائي هوندي. ڀارت ۽ پاڪستان ۾ رشوت جو معيار لڳ ڀڳ ساڳيو آهي. پڇيومانس، "ادا، ڪيڏو لڳو؟"

"سائين، هاڻي تون ان ڳالهه کي ڇڏ. اسين ڄاڻون ۽ اسانجو ملڪ ڄاڻي." هن زوردار ٽهڪ ڏنو.

اسانجي ڪار موٽ ڪاڏي. اڄا گلشن اقبال پوليس ٿاڻي تي رپورٽ داخل ڪرائڻي هئي.

ڪراچيءَ جو شهر هاڻي ڪيڏي نه وڌيو آهي. اهو شهر، جنهن جي صفائيءَ ۽ انتظام جي هاڪ سڄيءَ ايشيا ۾ هوندي هئي، سو جهونهن، پراڻين عمارتن ۽ اڌاوس هيٺ نئين بلڊنگن جو عجيب مڪسچر ٿي پيو آهي. آدم جو نه ڪاٿو ئي ڪونهي. اڳي موٽرون اهي رکندا هئا جيڪي امير هئا ۽ باقي ٻين چڙهيل طبقي جي ماڻهن وٽ گهڻو ڪري بگيون هونديون هيون. اهي پاڻ کي ملڪ جا والي سمجهندا هئا. هاڻي بگيون ۽ ٽانگا ته نظر ئي نٿا اچن. هر هنڌ، هر گليءَ ۾ موٽرون ئي موٽرون. آمدرفت وڌي وڃڻ سبب قاعدن، قانونن جي ميتا جو ته سوال ئي نٿو اٿي. اِن ڏس ۾ ڪراچي نس پس بمبئي. ڪار ڪيڏي مهل ۽ ڪٿان لنگهندي اِن جو فڪر ڊرائيور ڪندو ڪونهي. اِهو فڪر لنگهائو ڪن، جن کي پنهنجي حياتيءَ جي ملهه جي خبر هجي. بسيون، ٽئڪسيون، اسڪوٽر لاتعداد ٿي ويا آهن. ٻين کي نه اهڙي گلڪاريءَ سان ٿا سينگارين، پاڻ نه ڪنهن پير جي مهري پٺيءَ تي رنگارنگي غاليچو پيو ۽ اُن مٿان پاڪڙو رکيو ويو. ڪن بسين ۽ ٽرڪن تي نعرا، نه ڪن تي عمدن شعرن جون سٽون. پڙهندو وڃ ۽ موج ونندو وڃ.

بشير جو ڊرائيور نهايت سنڀال سان ٽويوٽا ڊوڙائيندو هليو. اڳينءَ سيٽ تي بشير ۽ ڊرائيور ۽ پٺيان موهن ۽ آءٌ. پراڻا سينما گهر، جن ۾ 'مسن ڪي جيت'، 'جگدو' جهڙيون فلمون ڏٺيون هئم، تن جا نالا بدلائي ڇڏيا اٿن. پاڪستاني فلمن جا بورڊ پڙهندي ۽ رستا سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪندي مان نه گذريل زماني جي يادگيرين ۾ کوهجي ويس. اهڙيءَ ۾ موهن اوچتو بشير کان سوال ڪيو، "دروآدم هيءَ ٽڪريءَ واري ابراضي نه نه آهي؟"

بشير جواب ڏنو، ”بلڪل.“

موهن بي‌صبر ٿي چيو، ”نه پوءِ موٽر بيهار. هتي ٿي منهنجو گهر هو.“

مون موهن جي اکين ڏانهن نهاريو، جيڪي چشمي جي شيشن مان به چمڪي رهيون هيون.

ڊرائيور موٽر رستي جي هڪ پاسي بيهاري ۽ اسين لهي هيٺ ٿياسين. موهن ٿورو اڳيان وڌيو ۽ پوءِ هڪ هنڌ بيهي، پنهنجي. ذهن تي زور ڏيڻ لڳو، ”چا هتي اڳي بس جو آخرين اِسٽاپ هوندو هو؟“ موهن پڇيو.

”برابر“ بشير مرڪيو.

”نه اُن کان ٿورو اَڳ جيل ايندو هو. اسين هن اِسٽاپ تي لهي ٿورو پنيان موٽندا هئاسين ته اسانجو گهر ايندو هو.“

موهن سامهون واري فٽ پاٿ لڳ، عمارتن ڏانهن نهاريو ۽ چيو، ”هي ڊاڪٽر پوپٽلال جو بنگلو ٿو لڳي. ان جي پرسان سنڌي عالم ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جو بنگلو هوندو هو... او اُهو.“ هن اِشارو ڪيو.

”هاڻي بڌاءِ ته تنهنجو گهر ڪٿي آهي؟“ بشير پڇيو.

”هتي ئي هن فٽ پاٿ وٽان ڦٽندڙ هڪ گهٽي هوندي هئي ٿورو پريرو ... پر پڪ ئي پڪ هن طرف.“

اَسين ڪار ۾ وري چڙهياسين ۽ ڪار اُتي اچي بيٺي، جتان پيو رستو شروع ٿي ٿيو. بشير ڊرائيور کي چيو، ”اَبا، هاڻي تون هتي ئي موٽر پارڪ ڪر. ضرورت پيئي ته توکي سڏ ڪنداسين.“

پناڻ ڊرائيور کجهه اُچرج ۾ پيو پر شايد کيس ڳالهه ٿوري ٿوري سمجهه ۾ اَچڻ لڳي هئي. هوُ پنهنجو اُملوڪو گهر ڳولي، سڌ ۾ نئون گهر ڳولڻ آيو هو ۽ هتي موهن هو،

Scanned with CamScanner

ڏيکاري پنهنجو نئون گهر ڇڏي، جهونيءَ گهر جي تلاش ۾ نڪتو هو. هڪ جي اکين ۾ اميد ۽ ڪاميابيءَ جو يقين هو ۽ ٻئي جي ڳوڙهن ۾ بيوسيءَ ۽ بي وساهيءَ جو اُڌمان هو.

موهن جون نگاهون، جن دنيا جي سيني سڀني ڏسڻ جو آسرو پلي ڇڏيو هو، سي ڳوڙها ڳوڙها ٿي پيئون. هو هڪ ٻئيءَ مان نڪري، ٻيءَ گهٽيءَ ۾ ٿي گهڙيو. هر گهر جي سامهون بيهي، هن گهر جي اڏاوت تي جاچي ۽ دروازن جي شيشن مان ليئو پائي پاڻ کان سوال ٿي پڇيو، ”منهنجو گهر ڪٿي آهي؟“

مان دروازن تي يا بنگلن تي لڳل نالن جا بورڊ پڙهڻ لڳس: مظهر منزل ... ، ميجر ابراهيم ملڪ ... شيخ عطا الله ... موهن جو گهر ڪٿي هو؟

اڌ ڪلاڪ موهن گهٽيون ڦرندو رهيو ۽ جايون ڏسندو رهيو. هو هلندو ٿي ويو ۽ اسين ٻنا ڪجهه پڇڻ، ڪڇڻ جي هن جي پٺيان گهلبا ٿي وياسين. سعدس قدمن ۾ مون اهڙي چستي اڳي ڪڏهن ڪانه ڏٺي هئي. ڪا چمتڪي طاقت هئي جا کيس ڇڪيندي ٿي ويئي. سندس ٽنگن مٿان، ڏٻري جسم ۾، هڪ ماس جي ٽڪري جي ڌڪ ڌڪ ايتري نه تيز ٿي ويئي هئي جو مان اها پنهنجي دل مان نڪرندڙ خون جي ڊوڙي مان ٻروڙي ٿي سگهيس. مونکي ڊپ وڪوڙي ويو: ڇا موهن پنهنجو گهر ڳولي نه سگهندو؟ سندس گهر جي مٿان يا اُن هنڌ ڪا اوچي عمارت نه ڪانه نئين ٺهي هوندي؟

اوچتو هو بيهي رهيو. هڪ پل، ٻه پل، ٽي پل. پهاڙ جهڙا ڀاري پل. سندس ٻانهون شمشاد جي ٽارين وانگر ڌڳهيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تي ڏيٺون. هن ٽورو مٿي نهاريو ۽ پوءِ رڙ ڪري چيو، ”اِجهو، هي منهنجو گهر آهي.“

موهن ڦٽ ڀاڃ تي هو ۽ اسين موهن جي پٺيان هئاسين اسانجي سامهون موهن جو اُهو گهر هو، جنهن کي هُو پنهنجو نه ڇٽي سگهيو ٿي پر اُن حقيقت جي ثابتيءَ پيش ڪرڻ لاءِ وٽس ڪو دليل، ڪو دستاويز، ڪا لکيت ڪانه هئي.

”هي منهنجو گهر آهي ... هي منهنجو گهر آهي.“ هُو چوندو رهيو ۽ روئندو رهيو. ڳوڙهن ڀريل اکين سان مون موهن جي ڪيفيت جاچي ۽ بشير لڙڪن کي مرڪ ۾ لڪائڻ جي جتن ۾ هو.

اُن وقت موهن مونکي ڇهن پنجن سالن جي هڪ ٻار جيان لڳو، جيڪو پنهنجي گڏي گڏيءَ جي گهر جي ڳولا ۾ ڪنڊ ڪنڊ ڦرندو رهندو آهي ۽ جڏهن اُهو ڪنهن هنڌ ڏسندو آهي ته رڙ ڪري چوندو آهي: هي منهنجو گهر آهي!

ڪاش، اسين گڏا، گڏيون هجون ها، جن کي گهر ملي ويندا آهن! پر نه. اسين ته اِنسان هئاسين، جن کي پنهنجو گهر ڳولهڻو پوندو آهي. اُن گهر کي سينگارڻ لاءِ اسين سپنا سانڍيندا آهيون. پوءِ ڪو زلزلو ايندو آهي، ڪو ٻر ڪرندو آهي، ڪا جنگ لڳندي آهي ۽ اسين پنهنجا گهر ڇڏي، ٻئي گهر جي تلاش ۾ نڪرندا آهيون... ڪڏهن ڪٿي، ڪڏهن ڪٿي ۽ بعضي ته گهر ڳولهڻ ۽ ڳولڻ جو رستو ڪنهن شمشان يا قبرستان ۾ وڃي ختم ٿيندو آهي ...

ڪٽڻ جو نماءُ

پوليس ڏاڍي ٿان ڪم لاهي گهر موٽياسين ته ڪلا ٻڌايو ته ظفر ۽ قمر موٽي ويا آهن ۽ وري شام جو ايندا. رٿيل پروگرام مطابق، منجهند جي ماني کائي عبدالغفور ميمڻ جي گهر، سو هڪدم پهتاسين اوڏانهن.

عبدالغفور ملنگ، مولائي آهي. جيڪڏهن سروئيءَ جو نيڪو ملي ته هزار هٿن ۾ ۽ جي نه ملي ته مٿس صبح کان شام تائين، مهڻن جا مهڻا لڳاتار واندو. سال ٿيا اٿس جو ڳوٺ ڇڏي اچي ڪراچيءَ ۾ ويٺو آهي. پنهنجن ٻارن کي اعليٰ تعليم ڏني اٿس. بس، اِها ئي ڪيس خوشي آهي، باقي پنهنجي لاءِ ته اجا جاءِ به جوڙائي نه سگهيو آهي. هُو ڏاڏو نانو ٿي ويو آهي ۽ ڏند ۽ ڏاڙهون به ڏهي، ٻارهن بي وفائي ڪري ويٺون اٿس. پر مٿس پنهنجي اڌار ورتل گهر جي ڪمري ۾ ويهيءَ سگريٽن مٿان ڪش پيئندو ٿو رهي ۽ لکندو، پڙهندو ٿو رهي. شاه لطيف سان ڏاڍي عقيدت اٿس: خط لکندو ته به شاه جو ڪو نه ڪو موزون بيت لکندو. ٻه سال اڳ شاه جي رسالي جي چونڊ بيتن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو مڪمل ڪري، اُن جي پهرين ڪاپي مونکي دبئيءَ ۾ موڪلي هئائين. سندس ترجمو نهايت سيلس ۽ مٺيءَ انگريزيءَ ۾ آهي. پنهنجيءَ زندگيءَ جي ميڙي، چونڊي اُن ترجمي جي ڇپائيءَ تي لڳائي اٿس. مونکي پڪ آهي ته جيئن ئي سندس اُها محنت سندي ذهين طبقي جي ذيان تي آئي ته سندس وڏو قدر ٿيندو.

عبدالغفور جي بي. اي سيڪنڊ ايئر جو شاگرد آهي. هو منهنجي ڀوت جي اُنهن ڀورين شاگردن مان آهي، جن وڏيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ داخلا ورتي هئي. تن ڏينهن سنڌ مدرسي ۾ داخلا ملڻ وڏي ڪاميابيءَ جي نشاني سمجهي ويندي هئي. سنڌ مدرسي جي تعليم ئـي ڪيس اَديب ۽ اَدب نواز بڻايو آهي. هـن لاءِ اِهو ئي ڳنڀ آهي، نه ته سنڌ ۾ سرتا خبر ناهي ڪهڙن عهدن تي وڃي پهتا.

غفور جي گهر پهچندي ئي مرد وينا هـڪ ڪـمري ۾ ۽ ڪلا ڪي موڪليو ويو انـدر گهر ۾. سنڌ ۾ اڃا به ڳوٺن ۾ اِهو عام دستور آهي ته زالون مردن سان گڏ، ساڳئي ڪمري ۾ ڪين ويهن. مون سوچيو ته ڪلا جيڪا مردن جي محفل ۾ ويهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ تي هريل آهي، تنهنجو ته برو حال هوندو پر اِئين ڪين هـو. عبدالغفور جي ٻيڙي ماءُ سان گڏجڻ ويس ته ڏسان ته زالن سان گهيري ويٺي آهي.

غفور جي گهر ۾ ماڻيءَ تي ٻن ٽن شخص سان ملاقات ٿي، هڪ هو هفتيوار ’برسات‘ جـو ايڊيٽر دستگير ڀٽي ۽ ٻيو سانگهڙ جو زميندار الله بخش مري. ’برسات‘ سنڌ جي مقبول هفتيوار اخبار آهي. اَدبي مواد سان گڏوگڏ، مذهبي چيپل سنڌي عوام، اَدب ۽ ٻوليءَ جي مسئلن تي ايڊيٽوريل، زوردار قلم جي ساک ڀريندا آهن.

مون ڀٽيءَ کان پڇيو، ”اَدا، بـرسات جي ڪهڙي خبر آهي؟“

چيائين، ”پندرهن هزارن روپين جـي لاڳت سان شروع ڪيم ۽ هن وقت ڇهه هزار ڪاپيون ڇپيون آهـن. پريس پنهنجي ڪانهِ اٿئون، نه ته جيڪر ڏاڍي سهوليت ٿئيئون ۽ هوند وقت سر ڪڍي سگهون. هاڻي ته هرڪو پرچو دير

سان نه ڪري. جڏهن اخبار باقاعدگيءَ سان نڪري ته وڪرو پنجاهه هزارن تائين پهچائڻ ۾ دقت ڪانه ٿيندي."

مونکي جاٺي خوشي ٿي ته سنڌ ۾ سنڌي ڪتابن ۽ اخبارن جا پڙهندڙ وڌي رهيا آهن. هن وقت سنڌ ۾ سنڌي اخبارن جا نوان ڊڪليئريشن منظور نٿا ٿين. ڪو ڪتاب يا بروشر ڇپائڻ لاءِ به سرڪار کان اجازت وٺڻ ضروري آهي. هن کان اڳ 'سوجهرو' ۽ 'لطيف' جهڙيون معياري مخزنون ڪڏهوڪو بند ٿي چڪيون آهن. 'سوجهرو' ته سرڪاري پابنديءَ جو شڪار ٿيو، جيتوڻيڪ اُها نج سنڌي ادبي مخزن هئي ۽ منجهس ڪجهه به اعتراض جوڳو ڪين هئو.

اَلله بخش مون رنگين طبع شخص آهي. هن پنهنجي سؤرن جي ڪهاڻي ٻڌائي، "سانگهڙ ۾ هزارين ايڪڙ زمين هئي. هاڻي ته زمينون مهاجرن کي ملي ويئون آهن ۽ اسين پنهنجين ئي زمينن تان ٻي دخل ٿي ويا آهيون."

"پوءِ، ٻيو ڪو ڪم نه ڪيئو؟"

"سائين، ڪيوسين. ٻه جڻ ڪاڏا پلن جا پيٽارا، ٽن جا هينئڙا ويچارا. هڪ مهاجر جگري دوست تي اعتبار ڪري ماربل فئڪٽري وڌيسين پر خبر تڏهن پيئي، جڏهن هو مالڪ بڻجي ويٺو ۽ اسان کي روکڙو جواب."

اَلله بخش هڪ ئي اهڙو شخص نه آهي. سڄي سنڌ اهڙن سادن سودن سنڌين سان پري پيئي آهي جيڪي پنهنجيءَ سادگيءَ ابوجهائيءَ جو شڪار ٿي ويا آهن!

منجهند جي ماني غفور اُها ڪارائي جو ڇا ڇئجي! اسين ماٺهو دال، پاجيءَ تي هريل، سو دسترخوان تي نظر پوندي ئي اَڌ پڌ ٿي ويئو. مٿان وري سراج، غفور، بشير ۽ مگهن لال

جون ڦرمانئون تہ سائين، هي ڪائو. اَدا مڇيءَ جو وڏو ٽڪر ڪڻ، سنڌو درياه جي مڇي وري ڪين ملندءِ.

ماني ڪائي ڳوٺاڻن کان موڪلايم. مکڻ لال پڇيو، ”ڀلا، ڳوٺ اچڻ جو پروگرام ڪڏهن ٺا رکو؟“

”اوهين وڃي سگهيا ٿيو. جڏهن ٻي ڳوٺ جي ويزا هٿ ۾ ملي، ٿئن پروگرام ناهي، اوهان کي فون تي اطلاع ڪندا سين.“

سراج چيو، ”اِئين نہ ٿئي جو ڳوٺاڻي آسائتا رهجي وڃن ۽ اوهين وڃي دبئيءَ کان نڪرو“

مون چيو، ”نہ ادا، هيترو پري کان کهي آيا آهيون، سو ڳوٺ ڪيئن نہ اچبو.“

”تہ پوءِ آءٌ هتي رهڻي ٿو پوان ۽ اوهان کي، ونيو هلندس.“ سراج ضد تي هو.

مکڻ لال چيو، ”اصل فڪر نہ ڪجو. اڌ ڪلاڪ جو بہ نوٽيس ڏيندا تہ سيٺي کي اطلاع ڏيئي سگهندا سين.“

ڪيڏي پيوسي هئي منهنجي ۽ ڪيڏي منٿ هئي ڳوٺاڻن جي. مونکي منهنجي ڳوٺ جي مٽي سڏي رهي هئي پر مان اُتي وڃڻ جو پروگرام طئہ ڪرڻ کان بہ مجبور هوس.

بشير احمد جي گهر پهتاسين تہ ڀاڀي عائشہ سامهون گڏي. مون پڇيو ”ڇو اڄ نوڪريءَ تي ڪين ويا ڇا؟“

”اسان ٻنهي موڪل ڪئي آهي. صاحب پنهنجي دفتر ڪونہ ويو ۽ مان پنهنجي اسڪول ڪين ويس.“

”اِهو تہ سٺو ڪين ٿيو. اسانجي مهمانوازيءَ جي قيمت تہ اسڪول جي شاگردن کي چڪائڻي پئي،“ موهن چيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ٻاپيءَ ٽهڪ ڏيئي چيو، ”اوهين ٻه ته روز روز ڪين
ايندا.“ موهن ۽ آءٌ لڳاسين بشير جي پٺيان. چئون، ”هڪ
ضرور ٻاپي پيٺي اسڪول گسائي ۽ ٻئي طرف تون ٻه آفيس
کي جواب ڏيو وينو آهين. هاڻي اسان کي ڇڏ ته ٻين دوستن
جي ٻه ميزباني ماڻيون ۽ ڪين ٻه آفيس مان آرام وٺايون.“
”ائين ڪين ٿيندو. رهڻو اوهان کي هتي پوندو. پوءِ ڀلي
ٻين دوستن سان ٻه ملو ۽ سندن مهمانوازي ماڻيو.“

ايتري ۾ سامهون ڏسون ته بشير جا ٻار هما ۽ شهباز،
جن جي ناچ ٽپي سان ٻڌا هئا، سي چپ چاپ سوفا تي
ويهي، هٿ آيل چاڪليٽن جي باڪس مان هڪ ٻانڊر ۽
ٻن ٻلين واري ڪار ڪرڻ ۾ مشغول هئا. هڪ چاڪليٽ
وات ۾، پنج ڇهه هٿ ۾ ۽ ڏهه، ٻارهن کيسي جي حوالي.
چاڪليٽن جو باڪس ذري گهٽ ختم. هما اڃا ٻڙ ۾ ويٺي
ته شهباز ٻه اچي گوڏو وارايو. سندن ڪلڪو ختم ٿي نٿي ٿيو.

ظفر ۽ قمر اچي سهڙيا. صبح جو ساڻن گڏجڻ ڪين ٿي
سگهيو هو سو معافي گهري اچا ويناسين مس ته ظفر چيو
”هاڻي اوهان جو هڪ ڏينهن پورو ٿيو. هلو اسان وٽ.“

ظفر ۽ سندس زال ٻئي لذيذ طبع آهن. جڳت ٻه ڏيکارين
۽ آزاد ٻه ڇڏين. ٿورو ترسي چيائين، ”پر ٻاهر کي تڪليف
۾ نه وجهجو.“ اسانکي تڪليف ته پٽيءَ ڪين ٿيندي ويتر
گهڻي خوشي ٿيندي. جتي ڪٿي اُتي اچجو، وڃجو. جيترن
اديبن سان گڏجي سگهو، تن سان گڏجو.

ظفر ۾ اها وڏي خوبي آهي. هو هڪ هٽيءَ جي خلاف
آهي. اِن ڏس ۾ اسين هند جا اديب پنهنجي ناليسان
آهيون ڇو جو جيڪو اديب سنڌ مان ايندو آهي، تنهن
تي دخل جمائي، قبائي ويهداسين. مجال جو هو ڪيڏانهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سليم ميمڻ ۽ عاشق عارباڻي موتي پرڪاش ڪان انٽرويو وٺندي.

ماهتاب محبوب، عابده پروين، ڪلا ۽ قمر تنوير.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

هوٽل جبيس ۾ ـــــ سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي شعبي طرفان دعوت.

هوٽل جبيس ۾ : قمر تنوير، ماهتاب محبوب، ڪلا ۽ مسز رميش چندر، محبوب، تنوير عباسي، موتي پرڪاش ۽ موهن گيهاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ظفر حسن، رشيد ڀٽي ، اياز عالم ۽ ولي رام ولڀ
سان گڏ هوٽل جبيس ۾ -

پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه جي گهر دعوت تي ڊاڪٽر
اياز قادري ، سليم ميمڻ ، موتي پرڪاش ، ڪلا ۽ موهن
گيهاڻي .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڪراچي ايئرپورٽ تي پھچڻ وقت-

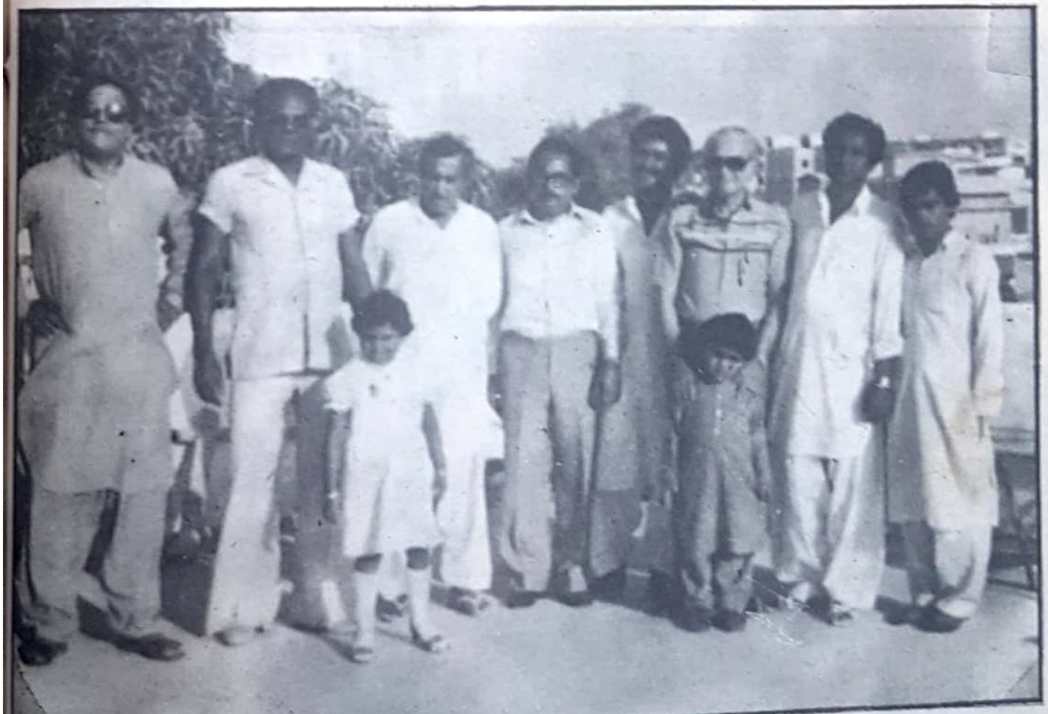

عبدالغفور ميمڻ جي گھر ۾ سراج، موتي پرڪاش، يوسف سنڌي، موھن گيھاڻي، عبدالغفور، بلالي ۽ دستگير ٻيٺي-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

چوري پڙهي سگهي! ان جو ڪارڻ شايد اهو آهي جو اسان مان گهڻا سنڌ وچڙ جو سوچي به نٿا سگهن ۽ اسين سنڌ جي خبرچار رکڻ لاءِ ايترا منتظر ٿا رهون جو مهمان اديب ڀاڻ لاءِ ئي محفوظ ڪري ٿا ڇڏيون.

مون چيو، ”ظفر، بشير احمد کا ڳالهه مڃي کولہ تو. ڪيس ناراض به نٿا ڪري سگهون. اڄوڪي رات هتي رهڻ ڏي ته ڪو ميدان تيار ڪريون.“

موهن جيڪو ڪراچي ايئرپورٽ تي پهچڻ کان اڳ ’هوٽل هوٽل‘ جي ڌن لڳائي رهيو هو سو به هتي يارن جي سڪ ڏسي خاموش ٿي ويو هو.

ظفر اٿي بيٺو، ”چڱو. جهڙي نيڪ اچيو ته هاڻي هلو ته سائين غلام مصطفيٰ شاه سان ملاقات ڪري اچون. ڪراچيءَ جا رستا ۽ گهٽيون به ته ڏسو.“

سائين غلام مصطفيٰ شاه اسانجي ابا ٽي ڏڌ جو وڏو زميندار آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر جي عهدي تان رٽائر ڪرڻ بعد، سائين ڏيهن جو گهڻو وقت سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۽ سنڌين جي خدمت ۾ وقف ڪندو آهي. هو ڪو سياسي اڳوان نه آهي، پر سنڌ جو جرئت مند ۽ بيباڪ خدمتگار آهي. سنڌي اديب کيس وڏيءَ عزت سان ڏسندا آهن. سندس ئي ڪوشش سان ’سنڌ ڪوارٽرلي‘ انگريزي مخزن سالن کان نڪرندي آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ، ڪلچر، ٻوليءَ ۽ ساهت تي نهايت عمدا ليک ڇپيا آهن.

ڪراچي ائڊمنسٽريشن سوسائٽيءَ ۾ سائين جي گهر ٻاهران پهتاسين ته هڪ پناڻ ملازم گڏيو. هو سائين جي موٽر جو ڊرائيور هو. ظفر هن کان سنڌيءَ ۾ پڇيو، ”سائين جن گهر ۾ آهن؟“

”جي، مثي د يکتاهون.“

”هتي کي چئو ته ٻاهران انڊيا مان ڪي مهمان آيا آهن جيڪي سائين گڏجڻ ٿا چاهين.“

پناڻ ڊرائيور عجب مان ظفر ڏانهن نهاريو. ٿوري ٿوري سنڌي ته شايد سمجهائين ٿي پر ڪيس ظفر جهڙو ماڻهو ڀورڙون پيرو ئي مليو هو، جيڪو اُردوءَ ۾ وڻائنس جواب ڏئي ٿي ٻه ٻيو سوال سنڌيءَ ۾ ئي ڪري رهيو هو. هو اندر هليو ويو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ ٻاهر اچي چيائين، ”شاه صاحب هتي. آپ اندر آڪر بيٺين.“

اسين بيٺڪ واري ڪمري ۾ آياسين. نهايت شاندار رنگ سان سجايل ڪمري ۾ هڪ طرف ڪتابن سان شيلف پريا پيا هئا ته ٻئي طرف ٽي چار سوفا ۽ هڪ آرام ڪرسي پيئي هئي. سوفا تي ويهندي ئي اسانجو ڌيان ديوارن ڏانهن ويو. ڪمري جي ٽن ديوارن تي، ڇت جي لڳو لڳ الڳ الڳ سائيزن ۽ ڊزائينن جا لڪڻ اهڙي رنگ سان سجايا ويا هئا جو هڪ ڇڱو خاصو لڪڻن جو نمائش پئي لڳو. رواجي طرح گلدان، شوڪيس، ۽ انهن ۾ سوينئر وال ڊيڪوريشنس، تصويرون، پينٽنگس وغيره ته بيٺڪ ۾ ڏٺيون آٿون پر لڪڻن ڏسڻ جو پهريون موقعو مليو هو.

مون موهن کان پڇيو، ”هي هيترا لڪڻ سائين واري واري سان ڪتعدو آهي ڇا؟“

موهن ٿورو کلي چيو، ”اِئين ٻه هوندو. هيئنئر نه ڪتعدو هوندو ته اڳي ڪميا هوندائين. پر توکي شايد خبر نه آهي ته سائينءَ کي لڪڻ گڏ ڪرڻ جو شوق آهي. مختلف ڪاٺ جي قسمن، مختلف چٽن ۽ آڪر، الڳ الڳ ملڪن وارا لڪڻ سائين سنڀالي رکيا آهن. مون ان بابت سائين

هڪ ليک ’سعد ڪوارڙولي‘ ۾ پڙهيو هو. انهن لکڻ مان هر ڪنهن جي پنهنجي تواريخ آهي.“

ظفر ڪعد ڏوڻي حقيقت جي تصديق ڪئي.

سائين غلام مصطفيٰ شاهه ڪمري ۾ چيا گهڙيو، گويا سعدس دهشت ڇانئجي ويئي. قداور، بدن ۾ ٿورو پريل. سلوار، قميص ۽ صدري پهريل، اکيون مچيون، ڪليل پيشاني ۽ مٿي جا وار گهڻي قدر ڪر. ظفر، سائين سان اسان جي واقفيت ڪرائي.

سائين چيو ”مون سان ڊاڪٽر اياز قادريءَ ڳالهه ڪئي هئي ته اوهين اچڻا آهيو. اوهان ڪان پوءِ بي خبر ڪانه ملي.“

ڳالهين ٻولين ۾ سائين کي ٻڌوسين ته، ”ويزا اسانکي فقط ڪراچيءَ جي آهي. هيترن سالن کان پوءِ آيا آهيون، سو دل اٿئون ته بيا شهر به گهمون. سو جيڪڏهن گهٽ ۾ گهٽ دڙي، حيدرآباد ۽ سکر جي ويزا ملي ته جيڪر ڏاڍا خوش ٿيون.“

سائينءَ چيو، ”ضرور گهمو سعد. سڀاڻي ڪنهن کي به مون وٽ موڪليو ۽ پنهنجا پاسپورٽ ۽ ڪاغذ موڪليو ته ڪوشش ڪريان. انشا الله، ڪم ٿي ويندو.“

اسانجي ٿوري ٿي چوڻ ٿي هن بزرگ، فراخدليءَ سان جيڪا آڇ ڪئي ۽ تڪليف سهڻ قبولي، تنهن لاءِ اسان وٽ فقط شڪرگذاريءَ جا به لفظ هئا.

سائينءَ سان ڪلاڪ ڏيڍ روح رهاڻ ڪئيسين ۽ چانهه پيتيسين. اٿياسين ته سائينءَ چيو، ”ڏسو، متان اٿين هليا وڃو. مون وٽ به ڪانو ڪاٺو اٿو. هڪ ٻه ڏينهن زمين تي وڃڻو اٿم. ان بعد جيڪو به ڏينهن اوهان کي سهوليت لڳي، سو ٻڌائجو، جنهن ٻن کي به دعوت ڏيئي سگهان.“

سائين اسانکي اُهرانڻ لاءِ بنگلي جي گيٽ تائين آ
ظفر جي نظر وري پٺاڻ ڊرائيور تي پيئي. سو سا
کان پڇيائين، ”سائين، اوهان پلا پاڻ وٽ غير سعدي ملا
ڪيئن رکيا آهن؟“
”آبا، ڇا ڪريون؟ سعدي ڊرائيور ڪونه مليو.“
”سائين، سڄيءَ سنڌ ۾ اوهان کي سعدي ڊرائيور ڪ
مليو؟“ ظفر جي سوال جي جواب ۾ سائينءَ وڏو ٽهڪ
سائينءَ اسان سان نهايت قربائتي انداز ۾ موڪلايو ۽ اس
سائٽس وري گڏجڻ جو انجام ڪري، موڪلائي، ظفر
ڪار ۾ ويناسين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

”۲۷ پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندس“

بشير جي گهر جو ناشتو معمول اوهان مڇهڊ ۽ رات جي ماني هڪ ئي وقت کاڌي. انڪار ڪندءُ ته اوهانجي ٻيٽ جي قياس جوڳي حالت ڏسي ٺهڪ ڏيندو ۽ چوندو، ”سائين، هاڻي اِها زوراوري ڇڏيو. ناشتو ڪيئن نه ڪبو؟“

بشير کي ناراض ڪري، ڪانئس ظفر جي ڀاءُ انور حسن جي گهر وڃي رهڻ جو فيصلو ميانڻ مشڪل هو، سو رستو هڪڙو ئي هو ته ناشتو ٻڍو لي ڪري، ڪيس مـوُڊ ۾ آڻي موڪل گهرجي. اسين ۽ ياسين ناشتو ڪائيندا ۽ ڳالهه ڳالهه ۾، نهي نه نهي، ساڳيو ريڪٽ آلاپيندا، ۽ همراه هٿ ئي نه اچي.

”يلا ٻڌاءِ. اوهان کي ڪا تڪليف آهي؟“

”اصل نـه. ۽ يار دوست گهٽائي ملڻ چاهيندا ......“

”ته ٻوءِ پلي اچن. اسانجي چشمن تي.“

جڏهن ٻيٽ کي آڦرائي آنياسين تڏهن گهڻيءَ رد بدل کان پوءِ مس مس هڪ ڳالهه، ڪيس ميانڻ ۾ ڪامياب ٿياسين ته پلي يارن وٽ ڀ رهون ۽ هيڊڪوارٽر - وٽس ٿيندو ۽ هوٽل ۾ رهڻ جو ته سوال ئي نٿو اٿي!

مون ۽ موهن اِشارن ۾ هڪٻئي سان ڳالهايو ته بشير پنهنجو فيصلو ٻڌايو. ”ٻچاڙيءَ جو شرط اِهو ته ٻيئي سان گڏجڻ بعد آخر جا ڏينهن هتي رهندؤ ۽ ايئرپورٽ تي ڀ هتان ئي وڃڻو پوندو.“

”قبول“، اسان هڪ ئي آواز ۾ ميتا ڏني.

اسان سوچيو تہ قاضيءَ جي اڳيان، ٻي ڌر ھوندي ۽ ڌر قبول ڪئي آھي نہ تہ ڌر جي سزا ويندي آھي وڌندي. اسان جو جرم تہ معاف ڪرڻ جھڙو ئي ڪونہ ھو. مهمان ٻئي آيا ھئاسين ۽ ميزبان وٽ ھڪ ٻہ ڏينھن رھڻ بعد چوڻ شروع ڪيو ھوسين تہ ميزبان ٻيا ڳوليون.

ايتري ۾ ڊاڪٽر اياز قادريءَ جو فون آيو، ”سائين، آھيو ڪٿي؟“

”ھتي ئي.“

”فون ڪري ڪري ٿڪو آھيان. اسين بہ اوھانجي يادداشت ۾ آھيون ڪين نہ؟“

”اول اوھين.“

”تہ پوءِ ڪڏھن ٿا منھنجي دعوت قبول ڪريو.“

”جڏھن چئو.“

”چوان ان ڪري ٿو جو اوھين آھيو ٿورا ڏينھن ۽ ھتي سڀڻ آھن گھڻا، ڇڙھيت لڳي پئي آھي. متان اسين مسڪين وسري وڃون.“

”ائين ڪونہ ٿيندو.“ مون جواب ڏنو.

”تہ حال في الحال فيصلو اھو ٿا ڪريون تہ منگل ٢٠ نومبر تي ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي طرفان اوھانجي مرحبا ۾ گڏجاڻي ٿيندي. ساڳئي ڏينھن منجھند جي ماني ۽ رات جي ماني بہ اسان وٽ.“

بکنگ ھول سيل ھئي، صبح کان رات تائين. مون محسوس ڪيو تہ جيڪڏھن ڊائري ڪڍي الڳ الڳ ڏينھن جا پروگرام نوٽ نہ ڪيا تہ ھڪ ئي ڏينھن منجھند جي ماني ٽن وٽ تہ رات جي ماني ڇھن دوستن وٽ کائڻي

پوندي. وري ماني کا سادي سودي هجي ته به خير. هتي ته هر ڪنهن وٽ پوڙي پلاءُ پهچن. اُن وقت ڊاڪٽر ٻمبرڪ مونکي ياد آيو، جنهن ١٩٨١ع ۾ دل جي دؤري وقت منهنجو علاج ڪيو هو ... اسپتال مان ڊسچارج ٿيڻ وقت فقط هڪ صلاح ڏني هئائين، ”تون بلڪل نارمل نموني ڪم ڪري سگهندين پر شرط اهو آهي ته سگريٽ ۽ ڪاڏي لئي ضابطو رکندين ۽ تور ستر ڪلوگرام کان مٿي نه ٿئي.“

دٻئي مان نڪرڻ وقت ٿي تور چوهٺ ڪ.گ. هئي. هتي جا کاڌا کائي جيڪڏهن ستر تائين پهچي ته ٿيو ته پوءِ چئبو ته دوستن مهمانوازي پوري ڪانه ڪئي!

ظفر ڪار ڪٽي اچي پهتو. پهريعدي ٿي پڇيائين ته پيلا دوست کي ميان ... نوري لساري ۾ ڪيس پڌايو. ظفر چيو، ”ته پوءِ نيڪ آهي. هيٺر هلون ٿا ڊاڪٽر حميده کهڙو جي گهر. اتان موٽي، سامان کڻي هلنداسين انور جن وٽ.“

ڊاڪٽر حميده سان گڏجڻ جي تمنا آسان کي سالن کان هئي. هيءَ اها پرجستي عورت آهي، جنهن جي جاڻ ۽ قابليت تي هر سنڌيءَ کي فخر آهي: پر سنڌي عورتن کي خاص طور. اسان تازو سندس تقريرن جو هڪ ڪتاب پڙهيو هو. جنهن کان ڏاڍو متاثر ٿيا هئاسين. بنا لڪ لڪاءَ جي منهن تي سچ چئي ڏيڻ واري ۽ سنڌ جي صدقي جان جي بازي لڳائڻ واري هيءَ بي پرواهه ناري، گويا سنڌ جي تواريخ جي ورقن مان نڪتل سجاڳيءَ جو شعور کڻي نڪتي آهي.

ڊاڪٽر حميده جي گهر جي گهنٽي وڄائيسين ته نوڪر اسانکي هڪ هال ۾ وهاريو ۽ ٿوريءَ ئي دير ۾ ڊاڪٽر مرڪندي اچي ڪيڪر ڪئي.

ڊاڪٽر حميده وٽ ڪلاڪ، ڏيڍ ڪلاڪ ويناسين ۽ وقت جي سمڪ ڪانه رهي. سنڌي ٻوليءَ، تعليم ۽ ادب تي گهڻي ڳالهه ٻولهه ٿي. ڊاڪٽر حميده ’ڇتي‘ انگريزي ڳالهائي. سنڌي ڳالهائيندي به انگريزي لفظ ضرور استعمال ڪري. چشمي سان سنڌس نگاهون، جذبات جي سطح تي لهي ايندڙيون آهن.

ڊاڪٽر چيو، ”ڪنهن خانگي طريقي سان ٿي جيڪڏهن سنڌ ۽ هند ۾ ڇپجندڙ سنڌي ادب جي مٽاسٽا ٿي سگهي ته جيڪر ڀلي ڳالهه ٿي پوي.“

مون چيو، ”خانگي طور به جيڪي ڪتاب اسين هڪ ٻئي کي موڪليندا آهيون سي به گهٽو ڪري ٽپال ۾ گم ٿي ويندا آهن. اهو ڪم فقط سرڪاري سطح تي ٿي سگهي ٿو.“

”ڀلا هند ۾ سنڌي ڪتابن جو وڪرو ڪيئن آهي؟“، ڊاڪٽر پڇيو.

”اهو، وڏو مسئلو آهي. مشڪل سان پنج سؤ هزار ڪاپيون هلن ۽ اُن ۾ به سال لڳيو وڃن،“ موهن چيو.

مون موهن جي پٺڀرائي ڪري چيو، ”هر هند ۾ هڪ سٺي ڳالهه آهي جو سرڪار طرفان سنڌي ادب کي همٿائڻ جون ڪوششون جاري آهن.“

مون ڊاڪٽر کي مرڪزي ۽ صوبائي سرڪارن طرفان کنيل قدمن کان واقف ڪيو ته ڊاڪٽر کي لهرس لڳو. افسوس آهي ته سنڌ ۾، جتي سنڌي ٻوليءَ جو ٻول بالا هئڻ کپي تتي اهڙيون ڪوششون نه جهڙيون ٿيون ٿين. اِئين نه آهي ته سرڪار خرچ ڪانه ٿي ڪري، ۽ اهو اهڙن ڪتابن تي ٿئي ٿو، جيڪي پڙهڻ وارو ڪو ڪونهي. آخر ان مسئلي جو حل ڪهڙو آهي؟ پنهنجي ئي ڌرتيءَ تي سنڌي ٻوليءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

۽ ادب جي حالت نهايت ڏکوئيندڙ هئي. رستا فقط ٻه هئا. يا ته هار ٻولي، چپ ڪري ويهي رهجي ۽ حالتن کي ڇڏي ڏجي ته ٻولي ۽ اَدب ڪيڏانهن ٿا ڇڪجي وڃن. يا ته سياسي عوام ۾ اهڙو ڪو جذبو جاڳايون ته اُنهن سڀني ادارن ۽ شخص سان تعلقات ٽوڙي ڇڏيون، جيڪي سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ ڪجهه نٿا ڪن. اُن هر شخص سان اَدبي ۽ سماجي ناتو ختم ڪريون، جيڪو پنهنجي ٻار سان سنڌيءَ ۾ نٿو ڳالهائي. اُن اَديب ۽ شاعر جو بائيڪاٽ ڪريون جيڪو پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ ۾ لکڻ جي بدران ٻي ٻوليءَ ۾ لکي ٿو.

ڇا اهڙو وقت اچي ويو آهي؟ اِهو وڏو سوال آهي، جنهن لاءِ گهڻو بحث ٿيڻ کپي ۽ شايد ٿئي به. ان وچ سنڌ ۾، آدمشماريءَ جي تازن انگن اکرن موجب، سنڌي ڪل آدم جو ٽيونجاه سيڪڙو وڃي بچيا آهن ۽ گذريل ڏهن سالن ۾ اهو تعداد اَڃا به گهٽجي ويو آهي. سنڌ، هر ڪنهن لاءِ دروازا کولي ٻين کي گهر اڱڻ جي آزادي ڏني آهي ۽ سنڌين جي پنهنجي لئي گهر ۾ نهايت نازڪ حالت آهي، اِهو ڪو سياسي مسئلو ڪونهي ۽ هڪ قوم جي زندگيءَ موت جو سوال آهي.

ڊاڪٽر حميده کهڙو کي ايڊنبرا يونيورسٽي پهچڻو هو سو اسان ٻه سانئس موڪلايو ۽ اقرار ڪيوسين ته ڪنهن رات جي ساليءَ لاءِ سنڌ ۾ مهمان ٿيندا سين.

ٻيهر ۽ پاپي عاشيءَ جي گهر پهچي پنهنجا ٻه ڏينهن ٽين ڪلاس ڪٽي، اَڇي ظفر جي ڪار ۾ وينا سين ۽ ڪار هلي الور جي گهر ڏانهن، جيڪو پي. اي. سي. ايڇ. اي. ايراضي ۾ هو.

Scanned with CamScanner

ڪراچيءَ ۾ موٽر ۾ گهمندي اڪثر ائين لڳندو آهي ته ڄڻ پارس ۾ ٿي آهيون. رستن جي نالن ۾ ساڳيائي آهي. مثال طور ٽيپوسلطان روڊ، بخاري روڊ، شاهجهان روڊ. پاڪ ۽ هند ورهاڱي وقت نالا پاڻ ۾ ورهائي ڪونه ڪيا. ڪنهن نالي تي ٻنهي ملڪن پنهنجو حق ڄمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. البت فرق اهو آهي جو پاڪستان ۾ اوهان کي فقط مسلمان بادشاهن، شهنشاهن ۽ شخصيتن جا نالا رستن تي ملندا پر هندستان ۾ هندو، مسلمان، سک ۽ عيسائي، سڀني مذهبن جي ماڻهن جا نالا نظر ايندا.

مون ظفر کان پڇيو، ”پلا ڪٿي ڪو اڪبر روڊ به آهي؟“

”نه، سائين. اڪبر کي اسين ڪونه ليکيون. هن هندن ۽ مسلمانن جي ايڪي لاءِ جيڪا ڪوشش ڪئي سا اسانکي قبول ڪانهي.“

ڪراچيءَ جي رستن تي ڪار ڊوڙائڻ وڏي ڪسرت ڪرڻ جي برابر آهي ۽ اها جهڙي تهڙي جو ڪم نه آهي؛ پر ظفر حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي مڙني رستن کان واقف آهي. اسين ماڻهو دبئيءَ ۾ به ٽي ڏٺل وائٺل رستا ڇڏي، جيڪڏهن ڪنهن نئين رستي تي ڪار هلايون ته منجهيو پئون ته ڪٿي رستو پوليس اسٽيشن تي نه وڃي ختم ٿئي! بمبئيءَ ۾ ڪار هلائڻ جو ته سوال ئي ڪونهي. اوّل ته ڪار ڪانهي. جي ڪار وٺبي ته پيٽرول کي پهچي ڪين سگهبو. جنهن کي پيٽرول ۾ پنهنجو پگهار خرچ ڪري بس مرڻو هجي سو بمبئيءَ ۾ ڪار رکي. هتي ته هڪ جڳهه کي به به موٽرون هيون، سو رستي کان واقف ڪيئن نه ٿيندو؟

مون ظفر کان پڇيو، ”هتي سڀ موٽرون جپان جون نظر ٿيون اچن. اهو ڪيئن؟“

”سرڪار جو خيو ٿئي. سيئي مشهور ڪمپنين جا شو رومَ به آهن. ماڻهن جي رهائش جو درجو وڌائڻ لاءِ سرڪار قاعدا، قانون به اهڙا جوڙيا آهن جو ڇا چئجي؟ ٻاهرين ملڪن ۾ رهندڙ پاڪستاني ته جيتريون به چاهين ۽ جنهن کي به چاهين تنهن کي موٽرون گفٽ ڪري موڪلي سگهن ٿا. گفٽ ڏيندڙ به آهن ته گفٽ وٺندڙ به آهن. سرڪار پنهنجي ڊيل وصول ڪري.“

”ڪراچيءَ ۾ ته گهر گهر ۾ ريفريجيٽر، ٽي. وي، وڊيو، ٽيپ رڪارڊر ۽ ٻيدي ايئرڪنڊيشنر به آهن. اوهين ته ڏاڍا سکيا آهيو.“

هر ڪو پاڪستاني جيڪو ٻاهران موٽي، سو جيڪي چاهي سو پاڻ سان کڻي اچي، روڪ ٽوڪ ڪانهي.“

اُتي مونکي ياد آيو ته اسانجي اسڪول جو هڪ پاڪستاني پٽيوالو، ڪنهن نه ڪنهن مائٽ جي موت خبر ٻڌائي اچي روئڻ ۾ چڪي. پوءِ موڪل منظور ڪرائي، سال ۾ ٻه ٽيون هٺي. ڪڏهن ته ساڳئي مائٽ کي ٻه ٻه، ٽي ٽي ڀيرا به قضيي جي معني ۾ ڏوڪيندو آهي. موڪل منظور ٿي ته سنڌس خريداري شروع ٿي. سامان لانچ موڪلي ۽ سو به ايترو جو اڌ لانچ واهه جي ڀرجي وڃي ۽ سامان جي ٻي قسط وري پاڻ سان هوائي جهاز ۾ کڻي وڃي. جڏهن مائٽ کي دفنائي موٽي ڏهن ڏينهن پڇاڙس ته اٽا ڪر خبر.

جواب ڏنائين، ”سائين، بس لڳ لڳي ويئي. ٽي هو ڏهوٽي پيئي.“

ٽن ڇهن مهينن بعد وري سنڌس به سينگون، ٽي گويا

”بابلا هاڻي وري ڇا ٿيو؟“

”سائين، تنهنجي ڀاءُ جي ڳالهه ڪنداري ويئي.“
”پُٽيا، اُن جو تہ اڳئين سال انتقال ٿيو هو.“
”سائين، اُها مير محمد جي ڳالهه هئي. هيءَ خير محمد جي ڳالهه آهي.“

موهن موٽر ۾ ويٺي ٿي رستي جي لڳو لڳ هڪ اسڪول جو نالو پڙهيو: شاهه عبداللطيف اسڪول. ظفر کي چيائين، ”واهه، يار، شاهه لطيف جي نالي ڪراچيءَ ۾ اِسڪول بہ آهي!“

”ها. سائين، آهي، پر اُتي تعليم جو ذريعو اُردو آهي.“
”اِهو ڪيئن؟“، موهن پڇيو.
”سنڌي اسڪول بند ٿي ويا آهن. وڏن شهرن ۾ غريب ۽ وچولي طبقي جي سنڌين پنهنجا ٻار اُردو ميڊيم اِسڪولن ۾ موڪلڻ شروع ڪيا آهن. چڙهيل طبقي جا ٻار وري انگريزي ميڊيم اِسڪولن ۾ وڃن. شاهه لطيف اِسڪول بہ نالي ۾ ئي سنڌي آهي باقي شاهه لطيف جي ٻولي منجهس ڪانہ پاڙهي وڃي.“

موهن سامهون واري رستي جو نالو پڙهيو، ”شاهه فيصل شاهراهه.“

ظفر نهايت درد انگيز لهجي ۾ چيو، ”اوهان کي رستن ۽ گهٽين تي بہ سنڌي نالا نظر ڪين ايندا ۽ جيڪڏهن ڪٿي هوندا تہ بہ سنڌيءَ ۾ لکيل ڪين هوندا. سٽي ۽ ڊنلوي اِستيشنن تي اڳي سنڌي نالن جا بورڊ هوندا هئا. هاڻي اُهي مٿائي اُردوءَ ۾ نالا لکيا اٿن. اِهو تہ ڇڏيو ٿا اوهان جيڪي ماڻهو اسان ڏانهن موڪليا، سي پاڻ تہ آيا پر پاڻ سان پنهنجا شهر بہ کڻي آيا. هتي اوهان کي جوڌپور،

جمهور ۾ لکيو سوسائٽيون ملنديون. رهي کهي کسر وري سرڪار پوري ڪئي آهي جو يونيورسٽيون، ڪاليجن ادارن تي هاڻي عرب حاڪمن جا نالا چونڊيا ٿا وڃن.“

مون ڏٺو ته ڏک سبب ظفر جي ڳلي ۾ لفظ اٽڪي پيا. جڻ ڪنهن اوچتو سندس وات تي هٿ رکي ڇڏيو هجي. اهڙي درد جو اظهار لفظن ۾ ٿيندو به ڪونهي جي ٿيندو به آهي ته لفظ درد ۾ ٻڏي ويندا آهن. مونکي لڳو ته ظفر کان رستو نٿي لڌو، ڇو جو هو پنهنجي ئي شهر ۾ اجنبي ٿي ويو هو. سندس نگاهون هر موڙ، هر گليءَ ۾ پاڻ کي ڳولڻ جي ڪوشش ۾ هيون. پٺين سيٽ تي ويٺل قمي ڪلا ۽ موهن چپ ٿي ويا.

اوچتو ظفر ڪار کي بريڪ ڏنو ۽ مون ڏانهن نهاريو. سندس آواز ۾ درد جي جاءِ محڪمتا ورتي هئي. هن چيو، ”اسين دنيا جي هر ٻوليءَ کي پيار ڪندا آهيون پر اسين اها ٻولي قبولڻ لاءِ تيار نه آهيون، جيڪا اسان کان پنهنجي ماءُ جي ٻولي ڇني، اسانکي بي زبان بڻائي.

”آءٌ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندس، ڇو جو اها مونکي ساهه کان به پياري آهي. آءٌ ان ڳالهه جي خلاف آهيان ته اسين سنڌي اردوءَ ۾ لکون يا ڳالهايون. مون نور الهدیٰ شاهه کي چيو ته توکي اردوءَ ۾ ٽي. وي. ڊراما لکڻ تي ڀلي نوبيل انعام ملي ته به اسين تنهنجو بائيڪاٽ ڪنداسين.“

ظفر جي پيشانيءَ تي ڪا ليڪ ڦهلجي ويئي- مبهم، هلڪي ليڪ ... پر ان جي پٺيان جيڪا اصول ۽ مقصد جي چٽي راهه هئي، سا مونکان ڪين لڪي سگهي.

ڪار انور جي گهر جي گيٽ مان اندر گهڙي ته هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

۽ ملازم اسان جو سامان کڻڻ لاءِ ڊوڙي آيا. مون هڪ ننڍو ٿيلهو سنڀالڻو ته ظفر چيو، "ڇڏيو سائين. سامان پاڻيهي کڻي ايندا. اوهين هلو اندر."

موهن، ڪلا، ظفر، قمر، غفور، اقبال ۽ مان اندر گهڙياسين ته اسان جو سامان به اسان جي پٺيان اندر پهچي ويو. ظفر اسانکي هال ۾ وهاريو. قمر اندر هلي وئي ۽ ٿوريءَ دير ڪان پوءِ پنهنجي ڏيراڻيءَ، انور جي ڀتيجيءَ نسرين کي وٺي آئي. هن ڪلا کي ڀاڪر پاتو. مان اُتي ويٺس ته هن نهايت ٻاجهاري انداز ۾ چيو، "اَدا، سلام." نسرين جو اهو 'ادا' لفظ مونکي اِئين لڳو ڄڻ ته سرندي جو آواز صدين جا مفاصلا طئه ڪري مونهنجي ڪن ۾ آئين پهتو. 'اَدا' لفظ ڪيترو نه پيارو ۽ قربائتو آهي ۽ سنڌ جي لڄاري نياڻي جڏهن اهو چوندي آهي تڏهن اُن لفظ ۾ جادوءَ ڀريو سنگيت يا سنگيت ڀريو جادو ڀرجي ويندو آهي. اَدي نسرين مونکي نارائڻ شيام جي دوهي جيان لڳي.

اَجا ڳالهين ۾ ئي ويٺا هئاسين ته ظفر ۽ اَنور جي ڀيڻ اختر، اَچي پهتي. اَختر جو شوهر سعيد قاضي صاحب ڪين اَچي سگهيو ڇو جو وقت هو منجهند جو ۽ سندس آفيس جو. اَختر آهي سياري جي موسم ۾ نيلي آڪاس ۾ ٽڙندڙ هڪ ڪڪر جيان، جيڪو هر هنڌ ڇانوَ ڏيندو ويندو آهي. نهايت مٺڙي، پيابوه پوري، سانتيڪي ۽ ٿور ڳالهائو. ڳالهائي ته ڄڻ سانتيڪي تلاءَ جي مٿاڇري تي لهر اٿي.

قمر، نسرين ۽ اَختر جهڙين اَدين کي مون ستيهه سال اڳ ڏٺو هو، پنهنجي ڳوٺ جي ڪنهن گهٽيءَ ۾، اسڪول جي احاطي ۾، ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾. لمبي عرصي بعد، جڏهن اکين جي جوت گهٽجڻ لڳي آهي، تڏهن اَهي ڪڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سرندو، ڪڏهن گل ۽ ڪڏهن ڪڪر ٻڻجي اچي نڪتيون هيون.

مون جذبي وهيڻو تيرڻ نتي چاهيو، تنهن ڪري هال جي درن، ديوارن، فرش ۽ ڇت ڏانهن نهارڻ لڳس. دريءَ کان ٻاهر بنگلي جو لان هو ۽ اُن جي چوڌاري گلن جا بوٽا هئا. هال جي اندر هرڪا شيءِ ٺانئيڪي رکيل هئي، گويا چٽي رهي هئي: مونکي گهرڌ ڀاڳيءَ جي هٿ جو ڇهاءُ وَرُ ڪَرُ نصيب ٿيندو آهي.

اَنور به آفيس مان موڪل وٺي اچي پهتو. قداور، بدن جو پورو پنو، قرباٺتو ۽ واس پريو. سيني جو اونو رکي، پر لڪا ڪين ڏئي. هر ڪنهن سان مروت ۽ پيار سان پيش اچي، ويندي پنهنجن ٻارن تائين. اَنور ۽ نسرين جا معصومڙا اِرما ۽ قمر، جهڙا رانديڪا. جتي ويهارين تتي ويهن. ڳالهائيندا ته ڏيمو. کلندا ته سعدن نازڪ ڳلن ۾ کپ پئجي ويندا. نه ڪيڇل نه ڪت پت. وقت تي سڀ ڪم ڪرڻ جا عادي، پوءِ به ماءُ پيءُ وٽان مليل پيار سبب نهايت خوش ۽ راضي.

اَسين کاني جي ميز تي ويٺاسين ته ٻار هئا ئي ڪين. مان ته گهر جي ٻارن کي نه ڏسان ته اکيون ڦر ڦر ڪرڻ لڳن. سعد ۾ مون اِها ڳالهه ڏٺي ته جڏهن وڏا پنهنجي ڳالهه ٻولهه ۾ مشغول هجن يا کاني جي ميز تي هجن ته ٻار ٻوري ٻئي هنڌ. يا ته کائي آرام ڪندا هوندا يا پنهنجيءَ پڙهائيءَ ۾ مشغول هوندا.

ماني کائي مون ڊائريءَ تي نگاه وڌي. شام جو مڪتبه اسحاقيه جي مالڪ جناب عبدالغني ميمڻ سان گڏجڻو هو ۽ اُن کان پوءِ رات جي ماني هئي عابده پروين ۽ شمع غلام حسين جن وٽ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

مانيءَ بعد غفور ۽ اقبال ته وري شام جو اچڻ جو واعدو ڪري هليا ويا ۽ اَسين اُٿياسين آرام ڪرڻ لاءِ. بنگلي جي ٻهراڙيءَ منزل تي هڪ ڪمرو مليو ڪلا ۽ مونکي ۽ ٻيو جناب موهن گيهاڻيءَ کي. ڪمري ۾ نهاريم ته اکيون آسائش سان پورجي ويئون. بستري تي ليٽياسين ته پکي جي هوا ۾ اکيون ٻوٽجي ويئون.

منجهند جي ننڊ بعد اکيون اجا اڌ ٻوٽيل اُٿي هيون ته ڪلا چيو، ”اُٺو ڏيڍ ٿي ويئي آهي. عبدالغفور ڪڏهانڪر ويٺو آهي. مڪتبه اسحاقيه تي به هلڻو اَٿو ڪين نه؟“

هيٺ اچي ڏسان ته عبدالغفور سيڙهيءَ و ويٺو آهي. اقبال ٻهرئين ڏينهن کان اسانجي حوالي هو. ته فقط پاڻ ۾ سعدس ڪار پڙ. غفور جي هڪڙي ئي اشاري تي تيار ٿي پيچي، ”چئو، ڪيڏانهن هلڻو آهي؟“ پر هوُ هيٺئر ڪونه آيو هو ۽ غفور هڪ پناڻ ڊرائيور ساڻ ڪري آيو هو، جنهن ٻاهر ڪار ۾ ٻئي اِنتظار ڪيو. ظفر چيو، ”اوهين آرام سان مونجو. جتي وڃو اُتي هر ويرو تڪڙ نه ڪجو.“

ڪار ۾ ويهندي ئي غفور ڪلاڪي چيو، ”اَدي، هاڻي منهنجو خيال آهي ته جهونا مارڪيٽ ۾ مڪتبه اسحاقيه وارن وٽان ٿيندا، جتي عابده پروين جي گهر هلنداسين، تيئن اوهانکي پنهنجو گهر ڏيکار پڻدا هلنداسين.“

ڪلا جون اکيون چمڪي پيئون پر ڪيس خاطري نه پئي ٿي ته اڄ ڪيس گهر ڏسڻ جو وقت ملندو الائي نه.

ڪار جهونا مارڪيٽ ڏانهن رواني ٿي. ڪراچيءَ جو بندر روڊ هيٺئر ساڳيو هوندي به ساڳيو نئو لڳي. رستي تي بجلي بتين جي روشني به اڳي کان گهٽ آهي ان ڪري ڪراچيءَ جو اڳيون حسن گويا پردي پوش ٿي ويو

آهي. شاهي رستي تان ڪار جهونا مارڪيٽ ايراضيءَ ۾ گهڙي. اسڪوٽر، سائيڪلون، موٽرون ايترا ون نہ هيون جو مارڪيٽ جي سوڙهين گهٽين مان لنگهڻ ئي مشڪل ٿي پيو. جهونا مارڪيٽ چئڻ بمبئيءَ جي پينڊي بزار يا چور مارڪيٽ. هر ڪنهن قسم جا دڪان هئا: هوٽلون، ڪتابن ۽ اسٽيشنريءَ جا دڪان، مچارڪا دوڪان، فرنيچر جا دوڪان ۽ ٻيا. ڪار کي مشڪل سان هڪ هنڌ پارڪنگ ملي. غفور آڏي، مڪتبہ اسحاقيہ جي دوڪان ٻاهران بيهاريو. عبدالغني ميمڻ اندر گراهڪن سان گهيريو ويٺو هو. اسان جي واقفيت ملندي ئي اٿي بيٺو ۽ ڪوب سان گڏيو. چيائين، "هن دوڪان تي ڳالهائي ڪين سگهنداسين. هلو تہ گدام تي هلي ٿا ويهون."

عبدالغني ميمڻ برابر ڪتابن وڪڻڻ جو ڌنڌو ڪندو آهي پر اُن سان سندس سنڌي ادب جي خدمت ڪرڻ جو جذبو بہ شامل هوندو آهي. هوُ دبئيءَ ۾ مونکي سنڌي ڪتابن جا پارسل موڪليندو آهي پر پلي سال گذري وڃن تہ بہ بل ڪين گهرندو آهي. جڏهن ڏوڪڙ ٻڇن تہ ڊرافٽ موڪليانس پر اُنلو لکندو تہ بل موڪلڻ ۾ ايتري تڪڙ نہ ڪندا ڪريو.

گدام ڏانهن هلندي اُسانکي سنياليندو هليو، "سائين، گهٽيون سوڙهيون آهن، ڪڏون ڪو ٻا بہ آهن، سو سنيالي هلجو."

مڪتبہ اسحاقيہ جو گدام سچو ڪتابن سان ستيو پيو آهي. جيستائين ڇاڻ ۽ بسڪوٽ اچن تيستائين مان ڪتابن جا شيلف پرونلڻ ۽ ڪتاب چونڊڻ لڳس. مونکي عجب لڳو تہ هنڌ جي سنڌي ليکڪن موهن ڪلپنا، سُندري

اُلمچنداڻي، لعل پشپ ۽ ايشور چندر جا سعد ۾ ڇپيل ڪتاب پڻ موجود هئا. ڪن ڪتابن جا ته اُلي هڪ ڪسان وڏيڪ ڇاپا به نڪتل آهن. هند جي سنڌي اديبن جي سعد جي سنڌين سان واقفيت ڪرائڻ جو شرف طارق اشرف کي آهي پر هاڻي نه سنڌيءَ جو ڪو رسالو يا مخزن نه ملندي، جنهن ۾ هندي-سنڌي اديب جي ڪا رچنا نه هجي.

اُدي عبدالغنيءَ پنهنجي اداري پاران ڇپيل ڪتاب سوکڙي ڪري ڏنا ۽ منهنجا چونڊيل ڪتاب ڀيڄائڻ جو وعدو ڪيو. ڪانئس موڪلايوسين ته چيائين، ”اسان وٽ پڻ ڪڏهن ته دعوت تي اُچو؟“

مون چيو، ”اُدا، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ناشتو اوهان سان ڪندس.“

”جڏهن به سهوليت ٿيو ... مان پاڻ اچي اوهان کي وٺي ويندس.“

واچ ڏانهن نهاريم. شام جا ست ٿي ويا هئا. جهونا مارڪيٽ جا دڪان به بند ٿيڻ شروع ٿيا هئا ۽ خريدارن جي پيڙ به گهٽجڻ لڳي هئي.

يادگيرين جا شيشائان ٽڪرا

ڪار ۾ ويهندي ئي غفور ڪلا کي چيو، ”اُدي، عابده پروين جي گهر هلڻ کان اڳ هل ته توهانجو گهر ڳوليون.“

ڪلا جو هنيانءُ اُٿلجي پيو، پوءِ به هوءَ پاڻ تي ضابطو رکي چپ ويٺي رهي. اسان جا ٻئي ڏينهن صرف موٽر ۾ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ وڃڻ ۽ مڪاميلو ڪرڻ ۾ گذريا هئا. البت موهن ئي پنهنجو گهر ڏسي سگهيو هو. مونکي پنهنجو گهر ڏسڻ جي جيڪا زوردار تمنا هئي، سا حالتن سبب دل جي ڪنهن اونداهيءَ ڪنڊ ۾ دٻجي ويئي هئي. ڪلا کي جڏهن گهر ڏسڻ وقت موهن جي ڪيفيت ٻڌائي هئم، تڏهن هن جي دل ڀرجي آئي هئي ... ۽ هينئر غفور هو، جيڪو کيس سندس گهر ڏيکارڻ هليو هو!

ڪلا چيو، ”مونکي پنهنجو اسڪول به ڏسڻو آهي هرديوي گرلس اسڪول.“ هوءَ ننڍپڻ جي يادگيرن جي ميڙاڪي سان وڪوڙجي ويئي.

ڪار گهٽيون پار ڪندي وڌي ته اوچتو هڪ هنڌ غفور ڊرائيور کي ڪار بيهارڻ لاءِ چيو، ”اُدي، هوءَ سامهون واري عمارت ڏس. اتي به اڳي اسڪول هو. اها ته اوهانجي اسڪول جي عمارت ڪانهي؟“

ڪلا پنهنجي ذهن تي زور ڏنو ۽ ڪار ۾ ويٺي ئي اُن عمارت تي ۽ اُن جي آسپاس نگاهون اُڇليون. اسڪول جي ڪمپائونڊ وال ڪٿي هئي؟ اردگرد وارين جڳهين ۾ ساڳيائي ڪٿي هئي؟ ٻه ٽِل ڪمپائونڊ جي ٻاهران کي گهوڙيا وي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

هئا. مونکي لڳو ته هڪ ئي وقت سعدس سامهون تصويرن جو ڍير رکيو ويو هو. جنهن مان هوءَ گهربل تصوير ڳولي ڪانه ٿي سگهي. هن چيو، ”نه. اهو منهنجو اسڪول نٿو لڳي.“

ڪار بندر روڊ لتاڙي گاڏي کاتي جي طرف مڙي. گهٽين ۾ گهٽو ٽٽو نئين ۽ پراڻي فرنيچر جا دڪان هئا. پر اڃ اونداهيءَ ۾ ۽ اڃ روشنيءَ ۾. دڪانن ۾ پاورفل بلب لڳل ڪين ٿي ڏنا. دڪانن جي ٻاهران گراهڪن کي ڇڪڻ لاءِ سوفا سيٽ، ڪرسيون نمائش طور رکيل هيون، جنهن ڪري ڪار ۽ گاڏيءَ جو منجهائن لنگهڻ ئي ڏکيو هو. ڪار ڪڏهن ٻيهندي، ڪڏهن رفتار گهٽائيندي، گهٽيون لتاڙي رام باغ جي ايراضيءَ ۾ گهڙي.

عبدالغفور ڊرائيور ڪي ڪار بيهارڻ لاءِ چئي، پٺيان ڪلا ڏانهن نهاريو: ”ادي، هي آهي توهانجو رام باغ ۽ هاڻي آرام باغ.“

ڪلا تعجب وچان رڙ ڪئي، ”هي رام باغ آهي؟“

”ها، ادي.“

ڪلا بي اعتباريءَ وچان هيڏانهن هوڏانهن نهاريو ۽ پوءِ اسين ٻئي ڪار مان هيٺ لٿاسين. هن چيو، ”پر رام باغ ته ڏاڍو وڏو هو.“ اهو سچ هو ته ميدان جي چوڌاري دڪانن وڻن جي قطارن کان سواءِ آسپاس ڪا هڪجهڙائي نٿي لڳي. باغ جي چوڌاري جيڪو فٽ پاٿ هو تنهن جون سيرون پڪيون ٿيون پيئون هيون. اوچتو ميدان جي وچ ۾ سيمينٽ جي ٿلهي تي ڪلا جي نظر پئي. سوچ سندس دماغ ۾ اٿندڙ سيني سوالن جو هڪ ئي جواب ڏنو ”ڏس ڪلا، تون هتي سٺيهن سالن کان پوءِ آئي آهين. رام باغ بدلجي آرام باغ (فارسيءَ ۾ آرام گاهه قبرستان کي چوندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

آهن) تي ويو آهي ۽ اُن جي چوٿين حصي تي شاهي مسجد اڏي وئي آهي."

هن جون نگاهون ٽمڪي ويون. هيءَ ئي اُها زمين هئي جتي نعيڻ ۽ سعدس پير پيا هئا. وقت جي دز پيرن جي اُلهن نشانن کي ڍڪي ڇڏيو هو پوءِ به اُن زمين ۾ ڪا غيبي ڇڪ هئي، جنهن تي ٻيهر پير پوڻ سان هن جي من ۾ عجيب احساس اُڀرڻ لڳا. اسين مسجد وٽان لنگهي رام باغ جيءَ پٺي طرف آياسين. ڪلا اُن گيٽ مان لنگهي پنهنجو گهر ڳولڻ هلي، جنهن مان هر شام جو هوءَ رام باغ ۾ سرتين سان کيڏڻ لاءِ گهڙندي هئي. رام باغ جي وچ واري ٽلهي تي هوءَ پنهنجي سهيلين کي گڏ ڪري پنهنجي چاچي وٽان ٻڌل تقريرون ڪٺ ڪري ليڪچر ڏيندي هئي ۽ چوندي هئي ته اسانجو ملڪ، اسانجي ديس ماتا غلاميءَ جي زنجيرن ۾ آهي ۽ اُنهن مان ڪيس ڇڏائڻو آهي. تڏهن هوءَ فقط لفظ چئي ويندي هئي پر اُنهن جو مطلب سمجهڻ کان قاصر هئي. پنجن، ڇهن سالن جي عمر کان وٺي ڏيڍهن، چوڏهن سالن جي عمر تائين، سعدس ٻالپڻ جا ڏينهن رام باغ جي آسپاس ۾ ئي گذريا هئا. نعيڻ جا اُهي ڏينهن ڪانئس زوريءَ ڇڏايا ويا هئا ۽ اڄ سٺيهن سالن کان پوءِ هن جي ذهن جي شيشن پٺيان قيد ٿيل اُهي پل، پکي ٻڻجي اُڏامڻ لڳا هئا ۽ هوءَ اُنهن کي پڪڙڻ جو ڀرپور جتن ڪري رهي هئي. مون کي لڳو ته نعيڻ جي يادگيرين جون اُهي پياريون گهڙيون اوچتو شيشائان ٽڪرا ٿي پيئون هيون ۽ پکڙيون پيئون هيون اُنهن گلين، ڪوچن، ميدانن، مڪانن ۽ ماڙين تي، جن جي چڀندڙ نوڪن کيس رتو رت ڪيو. سعدس من جي حالت جو تصور آءٌ ڪري ٿي سگهيس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

آرام باغ جي چوڌاري فٽ پاٿ تي هاڻي ننڍيون ننڍيون ڪئبنون ڪلي ويئون هيون، جن جي ٻاهران گراهڪن لاءِ اسٽول ۽ ڪرسيون پيئون هيون. موهن کي محسوس ٿيو ته وستي جي بجلي بلبن جي روشني ۽ جيءُ گھٽجڻ لڳي هئي. ڇا اِها سازش هئي ته ڪلا پنهنجو گھر نه ڳولي سگهي؟ يا اِهي اکين جا ڳوڙها هئا، جن سبب هڪ معمولي بلڊنگ جو هڪ معمولي ننڍو گھر ڳولڻ ۽ سڃاڻڻ به مشڪل مسئلو ٿي ويو هو؟ ڪئبن جي مالڪن اسانکي خريدار سمجھي ٻاڻ ڏانهن ڏيان ڇڪائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪلا جون خريدار نگاهون بلڊنگن ۽ بالڪنين کي تڪي رهيون هيون.

ڪلا هڪ گھٽيءَ جي موڙ وٽ بيهي رهي. موں کيس چيو ”شايد هيءَ ئي گھٽي هئي، جيڪا رنجيت سنيما کان رام باغ طرف ايندي هئي.“

ڪلا پڇيو ”اِهائي آهي نه گھٽي؟- اِتي ئي ته منهنجو گھر هئڻ کپي.“

غفور ۽ موهن هئا جي ڪلا جي ڪيفيت جو اندازو لڳائي چپ ٿي ويا هئا. ڪلا اڳتي وڌي ۽ چوندي وئي، ”طوطارام بلڊنگ هتي ئي هئڻ کپي.“ هوءَ گھٽي لتاڙي ٻئي طرف آئي ۽ اُن بلڊنگ جي پهرئين ماڙي ... ”ڪيٿيءَ ڏانهن نهارڻ لڳي. هو ٿي وانهڙو بيهي ويا. ... ...وں اسان کي اجنبي ڏسي اڳيان وڌي آيو. پڇيائين، ”ڇا تا ڳوليو؟“

”طوطارام بلڊنگ،“ ڪلا وراڻيو.

”هيءَ ئي ته آهي طوطارام بلڊنگ، جنهن جي هيٺان اوهين بيٺا آهيو.“ ٿورو ترسي هن وري پڇيو، ”ڪنهن وٽ ويڻ ٿا چاهيو؟“

”مان پنهنجو گھر ڏسڻ آئي آهيان.“ ڪلا جي آواز ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

لرزش ۾ رجي ويئي. هن متي نهاريو. ها، اهائي هئي سعدس گهر جي وڏي بالڪني، جنهن ۾ بيهي هوءَ رام باغ ۾ ڪيلمينڊز پنهنجي ساهيڙين کي ڏسي ۽ سڏي سگهندي هئي.

عبدالغفور هن جوان کي سمجهايو، "اُدي انڊيا مان آئي آهي. هن ٻي بلڊنگ ۾ سعدس گهر هو، جيڪو هوءَ هڪ دفعو ڏسڻ ٿي چاهي."

ڪلا، ٻن بلڊنگن جي وچ ۾ سوڙهيءَ گليءَ ڏانهن وڌي..

"۽ پوءِ ڏاڪڻ هن طرف هئڻ کپي."

"ها، هتان ٿي آهي،" جوان جواب ڏنو.

"۽ ٻي ڏاڪڻ جيڪا پٺئين پاسي هئي؟"

"اُها پڇي پري پيئي، تنهن کي بند ڪري ڇڏي اٿئون ... ۽ اوهانکي ڪهڙو گهر ڏسڻو آهي؟"

ڪلا اشارو ڪري چيو، "هي پهرئين ماڙي وارو گهر جنهن جي بالڪنيءَ مان باغ ڏسي سگهجي ٿو."

"ته هلو. اهوئي ته منهنجو گهر آهي."

اسين تنگ، اونداهي ڏاڪڻ چڙهي متي آياسين. اهائي ڏاڪڻ هئي، جيڪا ڪلا ننڍي هوندي هڪ ٻي ساهيءَ لهندي ۽ چڙهندي هئي ۽ جنهن جي هر ڏاڪي سان سعدس ڪي واقفيت هئي، ايتري قدر جو جيڪڏهن اکيون بند ڪري لهي ته به ڪيس ڪا اڙچڻ پيش نه اچي.

جوان چيو، "مان نه ڄاڻو ٿي هتي آهيان، ۽ اڳئين سال مونکي انڊيا جي ويزا ملي هئي. اما چيو هو ته دهلي ۾ منهنجو گهر ڏسي اچ. مون اهو وڃي ڏٺو. اتي هاڻي هڪ سردار جو ڪٽنب رهندو آهي. جڏهن مونمس ته ا
مون کان اُن گهر جي ذري پرزي خبر پڇي هئي."

هن پنهنجي گهر جو دروازو کڙڪايو. ڪلا چيو، "اسين

ته گهر ۾ بالڪنيءَ واري دروازي مان گهرندا هئاسين."

جيستائين گهر جو دروازو کلي تيستائين ڪلا ساهه روڪي بيٺي رهي. سندس گهر، سندس گهر جو دروازو ۽ هوءَ ٻنهي جي اڳيان بي وسيءَ جي حالت ۾ هئي. اندر گهڙياسين ته جوان پنهنجيءَ ماءُ سان واقفيت ڪرائي، "هي انڊيا مان آيا آهن. ورهاڱي کان اڳ هن ئي گهر ۾ رهندا هئا. اِن ڪري پنهنجو گهر ڏسڻ ٿا چاهين."

ٻڍڙي کٽ تان پنهنجي ٻوڙي ڪٽي مٿي تي وڌي ۽ چيو، "اَچو. ڀلي ڏسو." ۽ پوءِ هوءَ سن ٿي ويئي. هن شايد سوچيو پئي ته ڪلا هن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ خوشقسمت آهي جو کيس پنهنجو گهر ڏسڻ جو موقعو ته ملي سگهيو آهي پر هن پنهنجو دهليءَ وارو ساهرو گهر ته پٽ جي اکين معرفت ئي ڏٺو هو.

ڪلا بالڪنيءَ ۾ ويئي، جتان هن رام باغ ڏانهن نهاريو. هن پٺي ڪمري ۾ ليٽيو پاڻي باٿ روم ڏٺو ۽ پوءِ هتي، هتي، هيڏانهن هوڏانهن ڦرندي رهي، روئندي رهي. مان ۽ غفور ڳوڙهن ڀريل اکين سان سندس ديوانگي ڏسندا رهياسين. ڪهڙي ديوانگي هئي، جيڪا کيس ستيهن سالن بعد ٻ اِٽن سرن، سيمنٽ جي بي جان چوديوارين ۾ گهلي آئي هئي. تعديل جون بي شمار، اُجهل يادگيريون، جيڪي گهر جي هر سر ۽ درزن ۾ سمايون پيئون هيون، تن کي هيترن سالن جا رنگ ۽ پوچيون به مٽائي نه سگهيون هيون.

سڄي گهر ۾ ڦرندي هوءَ هڪ هنڌ بيهي رهي. چيائين، "هتي منهنجو سورداس ڏاڏو کٽ تي ويهندو هو. سندس بي نور اکيون کيس سڄي گهر جو سماچار ڏينديون هيون. هو قدمن جي آهٽ مان پروڙي ويندو هو ته گهر ۾ ڪير

گهڙيل آهي ۽ ڪير لڪي ڇپي ٻاهر وڃي رهيو آهي.“

ڪلا هئي ۽ يادگيرين جي وڏي هئي، جنهن ڪيس وڪوڙي ورتو هو ۽ ويٺي ٿي ڪيس گذريل وقت جي گهرائيءَ ۾ ڇڪيندي. اهو گذريل وقت ڪيترو نه رنگين، ڪيترو نه پيارو ۽ ڪيترو نه خوشگوار هو! هونءَ پلا اُن جون يادگيريون ڳوڙهن جي اُتل ڇو آڻين ها؟

اوچتو مونکي لڳو ته ڪلا عميق مان آخرين غوطو کائي ٻاهر آئي. نڙيءَ ۾ اٽڪيل لفظن سڏڪي جو روپ ورتو. هن جوان ۽ سندس پوڙهيءَ ماءُ ڏانهن نهاري چيو، ”مونکي هي گهر ڏسڻ جي آس هئي. اوهانجي وڏي مهرباني جو اوهه مونکي ڏيکاريو. شل هي گهر اوهان کي مبارڪ هجي!“

۽ پوءِ هوءَ پاڻ روڪي نه سگهي ۽ بي روڪ ڳوڙهن ۽ سڏڪن سندس من ۽ روح کي ٻڙڪائي ڇڏيو. مون ڏٺو ته گهر جا مالڪ سندس درد جو اندازو لڳائي سگهيا ٿي. پنهنجي گهر، پنهنجي شهر، پنهنجيءَ ڌرتيءَ کان الڳ ٿيڻ جي پيڙا ڪين ٻه سالن جا سال اُهڃاڻيو هو. اهڙو درد، پنهنجي گهر ۽ زمين کان وڇڙڻ جو درد، ڪنهن هڪڙيءَ قوم يا مذهب کي ورثي ۾ ڪين مليل آهي. هر انسان ماءُ کان جدا ٿيڻ جو سور لڪائڻ جي ڪوشش ته ڪندو آهي پر اُن سور وچان وهايل لڙڪ هن انتمي جڳ ۾ بدلجي نهڪ ڪڏهن ڪين ٿي سگهندا آهن.

اسين ڏاڪڻ لهي هيٺ آياسين.

عابده پروين ۽ اجرڪ

ڀڳوانداس ۽ موهن کي انور جي گهر مان ڪٺي اسين عابده پروين جي گهر پهتاسين. گهر جي دروازي تي سنڌيءَ ۾ هڪ سائين بورڊ هو، جنهن تي لکيل هو: ’سارنگ لطيف جو گهر‘. اسان دروازي جي گهنٽي وڄائي ته عابده پاڻ اچي دروازو کوليو ۽ سندس ئي پٺيان آيو سندس شوهر غلام حسين شيخ.

عابده اسانکي پنهنجو گهر ڏيکاريو ۽ چيو ”ادا، اسانجو گهر سادو سودو آهي.“

مون دل ۾ چيو، ”ادي، نه فقط تنهنجو گهر سادو سودو آهي پر تون به سادي آهين. اسين سڀ سادا سودا آهيون، ڇو جو اسين سڀ سنڌي آهيون.

عابده اسانجي واقفيت پنهنجي پيرسن والد صاحب سان ڪرائي. هو پنهنجي وقت جو نالي وارو فنڪار هو. وٽانئس ئي عابده موسيقيءَ جا پهريان سبق سکيا هئا اڄ هوءَ سنڌيءَ جي سڀني کان مقبول گلوڪاره آهي.

عابده پروين ۽ شيخ صاحب سنڌي موسيقيءَ جو هڪ مثالي جوڙو آهي. ٻئي گڏجي سنڌي سنگيت جي بي بها خدمت ڪئي آهي. اهو بيان سنڌي ثقافت جي تواريخ ۾ وس ايندو. عابده شاهه لطيف جي شيدائي آهي ۽ پنهنجي موسيقيءَ جي محفل جي شروعات هميشه شاهه عبداللطيف جي ڪلام سان ڪندي آهي. شاهه جي ڪلام کي صدق ۽ سچي انداز ۽ درست تلفظ ۾ پيش ڪرڻ کان سواءِ عابده ۾

بي به هڪ خوبي آهي، جيڪا آهي اُن ڪلام ڳائيندي بي خودي تي وڃڻ جي. اهڙي بي خودي فقط پاڪ جذبي ۽ دل جي سچائيءَ مان اُپرندي آهي. شاگرد، نوجوان طبقي ۽ ادبي مرڪزن ۾ عابده ڏاڍي پياري آهي. سنڌ ۾ ڪا به ادبي ڪانفرنس يا نوجوانن جو جلسو سندس غير موجودگيءَ ۾ دورا اَڌورو هوندو آهي.

دهليءَ ۾ سنڌي محفل ۾ عابده جي واقفيت ڏيڻ جو شرف مونکي مليو هو. سندس واقفيت ڏيندي، جڏهن اسٽيج تان لهي هال ۾ اچي ويٺس ته هن هال مان مونکي سڏيو ۽ منهنجي ڪلهي ۾ سنڌ جي اجرڪ هڪ تحفي طور وڌي. سچ آهي ته اها اجرڪ سنڌ جي سڪ، وطن جي پت ۽ شاندار ثقافت جي نشاني آهي. عابده هر محفل ۾ اُها اجرڪ پائي ڳائڻ ويندي آهي ۽ سندس ڳلي مان موسيقيءَ جي ماکي-ڌار وهي نڪرندي آهي.

اَسين اَڌ ڪلاڪ صوفا تي ويٺي ڳالهه ٻول ڪندا رهياسين پوءِ اوچتو ڳالهه جو موضوع بدلجي ويو.

موهن کي اُردوءَ سان ڪين پوندي آهي ۽ هن جو اهو عقيدو آهي ته اها درباري ٻولي آهي. اُن ڪري ڪڏهن ڪڏهن هو ڪنهن محفل ۾ اهڙو ذڪر ڪري اُردو چاهيندڙن جي دلين کي رنجائي ڇڏيندو آهي؛ سو مون جڏهن عابده جي هڪ اُردو غزل جي ساراهه ڪئي ته ڪيس پنهنجو اختلاف ظاهر ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. هن چيو، ”جڏهن نه عابده اُردو غزل ڳائيندي آهي، تڏهن محفل مان اُٿي وڃڻ تي دل ٿيندي آهي.“

عابده جهڙيءَ فنڪاره جي سامهون اهڙي ڏکوئيندڙ ڳالهه چوندي به موهن کي ڪا هٻڪ محسوس ڪانه ٿي. مون ڏٺو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

۽ ٿهڪ ڏيندڙ عابده اوچتو گڏيءَ ٿي ويئي ۽ شيخ صاحب موهن ۽ عبدالغفور ڏانهن نهارڻ لڳو.

ڀڳوانداس چيو، ”اَديِ، توهان اسان سنڌين جي فنڪار آهيو. سالن کان پوءِ سنڌ جي قسمت ۾ اَهڙي ڀاڳڻي آئي آهي. اسين توکي ڪنهن به حالت ۾ وڃائڻ لاءِ تيار نه آهيون.“

ڪلا وچ ۾ چيو، ”ها اهو ته وسارڻو ته فنڪار ڪنهن هڪ ٻوليءَ ۽ ملڪ جو نه ٿيندو آهي. هن تي ته سڀني جو هڪ جهڙو حق ٿيندو آهي.“

موهن چيو، ”پر هر فنڪار اوّل پنهنجي ٻوليءَ جو ٿيندو آهي.“

”پر عابده اوّل پنهنجي ٻوليءَ جي نه آهي ٿي.“ مون چيو.

ڀڳوانداس چيو، ”نه عابده پنهنجي ٻوليءَ جي ٿي رهي. آءٌ پڪ سان چوان ٿو ته عابده گهڻن اُردو فنڪارن کي پٺيان ڇڏي اڳتي وڌي آئي آهي، پوءِ به اُردوءَ وارا سندس اُهو قدر ڪين ڪندا، جيڪو سنڌي عوام سندس ڪندو. عابده شاهه ڀٽائي ۽ شاهه اسانجي ثقافت جو محافظ آهي. اَج جڏهن اَسانجي سنگيت، ٻوليءَ ۽ اَدب لاءِ وڏا خطرا پيدا ٿيا آهن، تڏهن جيڪڏهن عابده رڳو اهو اعلان ڪري ته آءٌ فقط پنهنجي مادري ٻوليءَ ۾ ڳائينديس ته سنڌي سندس سڏ ۾ سڏ ڏيندا. اِها سنڌ جي وڏي خدمت ٿيندي.“

مون ڀڳوانداس کي پهريون ڀيرو اهڙو جذباتي ٿيندو ڏٺو. درد ۽ چاهه سندس گلو ڀرجي آيو. ڪنهن ٽوسي هن وري چيو، ”عابده سنڌي آهي. سنڌي مائرن ۽ ڀينرن جو حال اَج

اِهو آهي جو ڪين ياڻط لاءِ او چڻ ڪونهي. وقت جي تقاضا آهي تہ عابده پنهنجي آواز جي جادوءَ سان هنن جي زخم جو علاج ڪري.“

عابده سنڌ جي درد ۾ هونءَ ئي ٻـڏي پيئي آهي ۽ اُن رات جيڪو ماحول پيدا ٿيو، تنهن کيس اُنوکي قوت ۽ نرالو احساس بخشيو. فنڪار فقط پنهنجي فن لاءِ ئي نہ، پر پنهنجي ديس لاءِ بہ لڙندو آهي، هوءَ پلي هتيار نہ کڻي. فنڪار جو هتيار سندس بـروش، آواز ۽ لکڻي آهي. هوءَ چپ چاپ پنهنجي قدردانن ۽ سنڌيت جـــي جذبي سان سرشار سڄڻن جا دليل ٻڌي رهي هئي. مونکي لڳو تہ هوءَ ۽ شيخ سنڌين جي درد ۾ ڏکي ٿيندڙ پنهنجي دلين تي مشڪل سان قابو پائڻ جي ڪوشش ۾ هئا.

موهن چيو، ”ميون ٿا تہ اِهو سؤرن جـو سفر آهي ۽ اِهو سفر تو پاڻ لاءِ چونڊيو آهي، عابده. تون سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ثقافت جي لڄ آهين.“

مونکي محسوس ٿيو تہ دنيا جي ڏيـڍ ڪروڙ سنڌين هڪ ئي وقت هڪ شاهي اجرڪ عابده جي مٿي تي رکي ڇڏي هئي ۽ هن ڳوڙهن ڀريل اکين سان اُهـا قبول ڪئي هئي. مونکي اِهو بہ يقين ٿيو تہ عابده پل ڪهڙيءَ بہ ٻوليءَ ۾ ڳائي، سندس اجرڪ پلي ليڙون ليڙ ٿي وڃي، پوءِ بہ هوءَ اُن جي پت رکندي اِيندي.

Scanned with CamScanner

سنڌ جي تواريخ ۾ لياڪو.

ڊاڪٽر گوونڊ گربخشاڻي، منهنجو ۽ ڪلا جو هم ڪلاسي
هو. جڏهن سنڌ گهمي واپس بمبئي وڃي رهيو هو، تڏهن
دبئي ۽ مان لنگهندي هڪ ڏينهن فون ڪري ٻڌايائين،
”موتي، مان حيدرآباد ۾ پنهنجو گهر ڏسي آيس. ساڻس گڏ
سان سنڌ يونيورسٽي ۽ سنڌالاجي ڏسڻ جو موقعو مليو. توهان
۾ سنڌ وڃين ته سنڌالاجي انسٽيٽيوٽ ضرور ڏسڻ وڃج، چاهي
توکي جان جو جوکو به ڇو ڪين کڻڻو پوي.“

اُن کان اڳ جڏهن به ڀارت ۾ اُن اداري جو تعريف
ٻڌو بيان ڪيو هو، سو سنڌ پهچي، سنڌالاجي نه ڏسڻ جو
سوال ئي نٿي اُٿيو.

٦ نومبر صبح جو سنڌالاجي ڏسڻ جو پروگرام طئه ڪري
ڇڏيا هئاسين. اٽڪل ڏهين بجي ڏاري ظفر ۽ قمر تيار ٿي
بيٺا ته سعدن فرزند يوسف ضد ڪرڻ لڳو ته آءٌ گهر ڪين
هلندس ۽ چاچا وٽ رهندس. ٻار ضد تي اچي ته ڪنهن
جهڙي تهڙي جو ڪم نه آهي جو ڪيس پرچائي سگهي. ڪم
وري به انور جي چالاڪي آئي. ڪيس پاڻ وٽ سڏي ڪن
۾ ڪا ڳالهه ٻڌائين ته نينگر ’نه‘ مان ’ها‘ تي اچي پهتو.
موهن، ڀڳوانداس ۽ اقبال سان ڪار ۾ ويٺو ۽ ڪلا ۽ آءٌ
چڙهياسين ظفر ۽ قمر جي ڪار ۾.

ظفر جي اچي، رنگ جي ”ٽويوٽا“ اچا ڪراچيءَ جون
حدون مس ڇڏيون ته يوسف جي ’اون هون‘ وري شروع ٿي،
اهوئي ريهڪت ته چاچا وٽ وڃان. قمر جي دڙڪن، ٽابن

۽ ظفر جي ريهه ربط ٿي وڃي اُهو سرندو بعد ٿيو.

ڪراچيءَ جي شهر جون حدون ايتريون وڌي ويون آهن جو هاڻ وري ٿي ڪيترين نين رهائشي سوسائٽين ۽ پلاٽن تي لڳل بورڊ ڏسندي اچي بن قاسم تائين پهتاسين. ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جي وچ ۾ اِها هڪ نئين بستي آهي جتي ڪراچي اسٽيل ملس آهي. ملس جي ملازمن ۽ آفيسرن جا ڪوارٽرس به اُتي ئي آهن.

ظفر ڪار تہ برابر هلائيندو هليو پر مونکي سندس ٽڪ جو ڏاڍو فڪر ٿي پيو. رستو ڀلي سڌو سنئون هجي پر اَسي جي رفتار ۾ ڪار هلائڻ پنهنجي سر تي ٽينشن ڏيڻ ڪرڻ آهي.

سوائين ٻارهين ڌاري اچي ڄامشوري پهتاسين. ڪار مان لهڻ کان اڳ هيڏانهن هوڏانهن نهاريوسين پر موهن، ڀڳوانداس ۽ اقبال جي ڪار جو پتو ئي ڪونہ هو. ظفر چيو، "ٿي سگهي ٿو تہ ڪراچيءَ ۾ ئي هڪ ٻن هنڌان ٿيندا پوءِ روانا ٿيا هجن ۽ دير ٿي وئي هجين"

گهر وٽ ڪار بيهارڻ کان اڳ ظفر اِشارو ڪري چيو، "اُها سامهون جيڪا پل پري پري نظر پيئي اچي سا ڪوٽڙيءَ جي سنڌو درياه واري پل آهي. موهن ڪلپنا واري ڪوٽڙي. اڳي اُها پل گدو بندر ۽ ڪوٽڙيءَ جي وچ ۾ هوندي هئي پر هاڻي گدوبندر جو نالو بدلائي ڇڏيو اٿن. موهن ڪلپنا جي دل هئي تہ اسين ڪيس سندس ڪوٽڙيءَ واري گهر جو فوٽو ڪڍي موڪليون سو جڏهن ڪئميرا کڻي اُن گهر ۾ پهتاسين ۽ مڪان جي نئين مالڪ کي ٻڌايوسين تہ هي گهر، ڀارت جي وڏي سنڌي اَديب موهن ڪلپنا جو هو، تڏهن هن نهايت صادق جذبي وچان چيو هو تہ اڄ بہ جيڪڏهن

Scanned with CamScanner

موهن ڪلپنا هن گهر ۾ اچي رهڻ چاهي ته آءٌ هي گهر کيس هميشه لاءِ ڏيڻ لاءِ تيار آهيان.“

ڪوٽڙي ... موهن ڪلپنا جي ڪوٽڙي. ڪوٽڙي جنهن ۾ منهنجون ٻه پڦيون ۽ پڻ ساوتريءَ جو ساهرو گهر هو. اسين اونهاري جي موڪلن ۾ جڏهن حيدرآباد ايندا هئاسين، تڏهن ڪوٽڙيءَ جو ٻه چڪر ضرور هڻندا هئاسين. حيدرآباد ۾، ميرن جي قلعي وٽان بس نڪرندي هئي، جيڪا گدوبندر وٽان ٿيندي، پل پار ڪري ڪوٽڙيءَ پهچندي هئي. ڪوٽڙيءَ ۾ پهچي اسين اَوَل اَوَل ڪارڪون خريد ڪندا هئاسين، جيڪا تڏهن اُن شهر جي خاص سوکڙي هوندي هئي. ان کانسواءِ ڪوٽڙيءَ وٽ سنڌو درياهه جي پلي جي ڦيري لئي پهچندي هوندي هئي ۽ اهو سڄيءَ سنڌ ۾ مشهور هوندو هو. سنڌ ۾ اڃا به جڏهن پلي ڪاٺ جسي چڪ ٿيندي آهي ته بزرگن جي وات مان اَزخود نڪري ويندو آهي: هاءِ هاءِ، پلو ته ڪوٽڙيءَ جو!

ظفر جي گهر پهچي اَڃا چانهه جو پيالو پئي پيتوسين ته ٻاهر ڪار جو هارن وڳو ۽ ڀڳوانداس، اقبال ۽ موهن اَچي پهتا.

موهن چيو، ”هاڻي جلدي ڪريو. محمد صالح ۽ سندس دوست سنڌالاجيءَ ٻاهران بيٺا آهن. ڏيڍ ٻجي منجهند جي مانيءَ جي موڪل ٿيڻي آهي. ڪلاڪ ڪن ۾ سڄي سنڌالاجي ڏسڻي اٿو.“

ٿه. تڪڙ ۾ اَڃا اُٿياسين ئي ته ٻاهران ظفر حسن هڪ بعدرتي، سانورڙي، ڪمزور بدن شخص کي اَندر وٺي آيو. چيائين، ”سائين، هي اَٿو اَياز عالم اَبڙو، جيڪو اسان وٽ سنڌي ناٽڪ ۾ هڪ اختياري ڪري مڃيو ويندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

اسان وٽ جيڪي ٿورا گهڻا پيشيور اُديب آهن، تن مان هڪ هي آهي. سڀ فن ڄاڻي. سنوفوٽوگرافر، ڪئميرا مئن، ريڊيو ۽ ٽي. وي. جو اسڪرپٽ رائيٽر آهي. منڇر ڍنڍ جي مهاڻن جي زندگيءَ تي ڪڍيل سندس ٽي. وي. ڊاڪيومينٽري کي اِنعام حاصل ٿيو هو.“

مون اياز عالم ابڙي جو نالو ٻڌو هو پر هو منهنجي تصور جي شخص کان بنهه مختلف نڪتو. ڏٻرو اَياز مونکي سنڌ جي واهڻ جي مسڪين هاريءَ جي اُن جوان پٽ جيان لڳو، جنهن کي اَڃا پنهنجي ڳوٺ مان ٻاهر نڪري، ريل جي مسافري ڪرڻ جو آزمودو به نه مليو هجي ۽ هو هر عام جو پنهنجي ڳوٺ جي بس اسٽينڊ تي، ڪراچيءَ يا حيدرآباد مان آيل بسين جي مسافرن کي نهايت تجسس ۽ رشڪ وچان تڪيندو هجي. اياز جي چپن جي هلڪيءَ مرڪ، مونکي اُن معصوم ٻار جي يادگيري ڏياري، جنهن جي مانيءَ جي متان، مهينن بعد ماءُ ڳڙ جو ڳنڍو رکيو هجي. سچ ته هن فنڪار جي سادگي ۽ معصوميت مان ئي سندس پنهنجي مٽيءَ سان موهه ظاهر هو. اهو موهه ئي سنڌ جي هن صادق ۽ سچيار فرزندگي، فن جي اَڏيءَ تي هر پل قربان ڪندو آهي ۽ پوءِ به سندس خون مان سنڌ جو روح آڪ جو اَلو ٿڌي نڪرندو آهي.

”هي شخص اوهان کي خطرناڪ لڳي ٿو؟“ ظفر اوچتو سوال ڪيو.

مون جواب ڏنو، ”بنهه نه.“

”پوءِ به هو ڪن کي خطرناڪ، سازشي ۽ ملڪ جو دشمن لڳندو آهي.“

مون ڏٺو ڪرسيءَ تي ويٺل اَياز ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو ۽ مرڪڻ لڳو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

"سائين، هن جي پٺيان ٻه سي. آءِ. ڊي لڳي هئي. هڪ ماڻهو ڏينهن کان سندس پيڇو ڪرڻ لڳو، سو آخر هي ٻه تنگ ٿي پيو. ڇا ڪمائين جو هن کي ساڻ ڪري ويو سئلون ۾، ڏاڙهي لهرائي، هڪ لفافي ۾ وجهي همراه کي ڏيئي چيائين ته يار، هي آءٌ ۽ هيءَ منهنجي ڏاڙهي. هاڻي ڏاڙهيءَ بنا ته لوڪي خطرناڪ ڪين ٿو لڳان؟ خدا جي واسطي منهنجو پيڇو ڇڏ ته ڪٿي اچي وڃي سگهان."

اسان کان بي اختيار ٽهڪ نڪري ويو. موهن جي کل ته بعد ئي نه ٿئي.

ظفر چيو، "اياز ۽ ڏاڙهي پراڻا ساٿي هئا. اڄ مهني ڏيڍ بعد مونکي گڏيو ته ڏاڙهيءَ بنا مان ته سڃاڻي نه پيو سگهانس."

اياز عالم موڪلائڻ لاءِ آيو ته ڪلا سندس مٿي تي هٿ رکيو. هو سڏڪن ۾ اچي پيو. هن نه اُن کان اڳ اسانکي ڏٺو هو ۽ نه اسان ماڻ ڪنهن جي ساڻس لڪيرڙه هئي پوءِ به پهرينءَ گڏجاڻي بعد، موڪلائڻ وقت اياز جي اکين ۾ ڳوڙها ڇو آيا ۽ هن سڏڪا ڇو ڀريا؟ آهي ڪو جو اسان کي اهو ٻڌائي ته هاريءَ جي پٽ جي چپن کي چمڪندڙ اها مرڪ ڇو غائب ٿي ويئي؟ سندس اُواڪ لڙڪن جي ٻولي ڪهڙي هئي ۽ اُن ۾ هن جا ڇوڙ ٿي چاهيو؟ ڪهڙو هو اهو ناتو، جيڪو رت جي رشتي کان به مٿي هو ۽ جيڪو اسان کي ڳنڍيو ويٺو هو؟

سنڌ جي سفر جا باقي ڏينهن اياز جا اُهي ماٺ ميٺ ۾ وهايل ڳوڙها اسانجي ٻنهي اکين ۾ ترندا رهيا، جتن سي. آءِ. ڊي جو اهو ماڻهو، جنهن کي هن پنهنجي ڏاڙهي ڪوڙائي هٿ ۾ ڏني هئي ۽ پيڇو ڇڏايو هو. آءٌ سمجهان

ٿو ته اسان اباڻن جي ڳوڙهن ۽ سڏڪن جي اڻ ڇپي ڪهاڻي
کي پڙهي سگهيا آهيون ۽ کي پڙهڻ جي ڪوشش ۾ آهيون.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي بند ٿيڻ جو وقت
ويجهو ٿيندو ٿي ويو. ظفر چيو، "آءٌ نٿو هلان. اوهين
ڀلي موج سان سنڌالاجي ڏسي اچو، هر ڪا به ڊپارٽمينٽ
نه ڇڏجو. وڃو، وقت ٿورو اٿو."

سنڌالاجيءَ جي ٻاهران ئي محمد صالح ۽ سندس دوست
خالد سعدي گڏيا، جن اسان جو ڪيتريءَ دير کان انتظار
پئي ڪيو. سنڌالاجيءَ جي عمارت نهايت شاندار آهي.
ايوان ۾ وڻ ٽڻ ۽ گل ٻوٽا اُن جي سونهن اڃا به سوايو
ڪن ٿا. عمارت ڏسندي ئي خيال آيم ته ڀارت ۾ جڏهن
ٽيهه لکن سنڌين مان ڪي جسلوڪ جهڙي جڳ مشهور
اسپتال، سوين اسڪول ۽ ڪاليج ٺهرا ڪري سگهن ٿا،
ريڊيو، ٽي وي، وي سي آر ۽ هر قسم جي اليڪٽرانڪ
جا ڪروڙن جي لاڳت وارا ڪارخانا کولي سگهن ٿا، تڏهن
سڄي ڀارت ۾ هڪ ئي اهڙي عمارت ڇو نٿا ٺهرائي سگهن،
جتي سنڌي ڪلچر کي محفوظ رکڻ جو ڪو ٺوس جتن ٿي
سگهي. اُن وقت مونکي پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي سهڻا
سنڌو ڀون جي يادگيري آئي، جنهن کي ٻرپا ڪرڻ ۾
هن سخت جاکوڙ ڪئي آهي ۽ پوءِ به اڃا سندس رٿائون
مڪمل روپ نه وٺي سگهيون آهن، جنهن جا گهڻيئي سبب
آهن.

ڀڳوانداس داخلا رجسٽر ۾ اسانجا نالا لکيا ۽ اسين اندر
گهڙياسين. جئن جئن سنڌالاجي جي الڳ الڳ ڪاتن مان
گهمندا وياسين تئن تئن سنڌ جي [illegible] جا [illegible] پاڻمرادو
اسانجي اکين ڪلندا [illegible]

سمن، ميلن ملاکڙن، مسجدن، مقبرن، مڙهين، زيارتگاهن ۽ درگاهن، جبلن ۽ ٽڪرين، ڊٺن ۽ ريگستانن، باغن بوستانن، فن ۽ ثقافت جي هر شاخ، ماهر فنڪارن ۽ اديبن، هنرمندن جي ڪرتبن ۽ ڪارنامن، مطلب ته سنڌي تهذيب جو ڪو اهڙو پهلو ڪونه هو، جنهن کي هن اداري ۾ جاءِ نه ڏني وئي هجي. ڪيترا آدم قد بت ٺهرائي، انهن کي پوشاڪون پهرائي جاندار بڻايو ويو هو. شيشن جي ڪبٽن ۾ جيڪڏهن هڪ مسلمان هاريءَ جي گهر جو ڏيک هو ته هڪ ٺري وناٺي هندوءَ جو گهر به موجود هو.

موسيقيءَ جي وڀاڳ ۾ جتي حاڪم زاديءَ، نوابيءَ، جيوڻيءَ، الله بچائيءَ، الله رکيءَ ۽ خورشيد بانوءَ، جلال چانڊيي، استاد منظور علي خان، استاد يوسف خان ۽ جمن، زرينا بلوچ ۽ عابده پروين جا رڪارڊ ۽ ڪئسيٽون هيون. اتي ڀڳت ڪنوررام، ماستر چندر، خيالداس، ٽيڪمل، ڀائي هيمون، لڳت تاري، ڀڳت مونڻ، موهن ۽ ڀاڳناڙي پردرس جي آواز کي به محفوظ رکيو ويو آهي.

ساهتڪارن جي فوٽن واري ڪبٽ ۾ محمد صديق مسافر، غلام محمد گرامي، شمس العلماءِ دائود پوٽي، علاما آءِ. آءِ. قاضي به هئا ته جيٺمل پرسرام، ڊاڪٽر گربخشاڻي کي به ڪين وساريو ويو هو. البت ان صف ۾ لالچند امرڏنيمل، پرمانند ميوارام، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر لالسنگ اجواڻي ۽ پرسرام ضيا نظر ڪين آيا. ان ۾ ڏوهه سنڌالاجيءَ جي ڪارپردازن جو گهٽ ۽ هند ۾ رهندڙ سنڌين جو وڌيڪ آهي جو هنن انهن جا فوٽا موڪلڻ جي ڪوشش ئي ڪانه ڪئي آهي.

اصلوڪا سنڌي ساز، جن جا ڪيترن ته نالا به نه ٻڌا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

هوندا سي ۽ سنڀالي رکيا ويا آهن: مثلاً ٽڦيل، ٻين، اڙ، چنگ، سرندو، الغوزو، طنبورو، الغوزو ۽ ڪتارو وغيره.

سنڌالاجيءَ ۾ فنڪار محمد علي پٺاڻ جو شاهه عبداللطيف جو پورٽريٽ اهڙو ته جاندار ۽ ڪشش ڪندڙ آهي جو اسين سندس محنتي هٿ ۽ برش جو ڪمال ڏسندا رهجي وياسين. اندري ۾ ڀڳوانداس ڊوڙندو آيو. چيائين، "جلد ڪريو. هلو ته اوهان کي عاشق عرباڻيءَ واريءَ ڊپارٽمينٽ ۾ وٺي هلان. اُتي سنڌ جي تواريخي هنڌن جا سلائيڊس آهن، جيڪي پروجيڪٽر تي ڏسي سگهندا. بس تي پيرا ويٺو آهيانس. اول ته مڃي نه پيو، چي ڏاڍو بزي آهيون. مس مس مڃايو ٿيمانس."

ٻئي ماڙي تان ڏاڪڙا لهي پهرئين ماڙي تي آياسين. موهن چيو، "موٽي، اهو عاشق عرباڻي اهو هوندو جنهن کي پاڪستان ٽي. وي. جي سنڌي پروگرام ڇهڇٽي جي سلسلي ۾ ڏسندا آهيون. ڏاڍو قابل فنڪار آهي."

مون چيو "ڪڏهن ڪري ڪيس پهنجي واقفيت نه ڏج."
هن ڳالهه سمجهي.

ويهون ڊپارٽمينٽ جي ڪمري ۾ سوٽ ۽ ٽاءِ ۾ ويٺو هو عاشق، جنهن کي ڏسي موهن نهايت مشڪلات سان پنهنجي کل روڪي سگهيو. ڀڳوانداس هن پار کي الاجي اسانجي ڪهڙي واقفيت ڏني هئي سو ڪونڪا ٻنهي ساٿس هٿ ملائي ڪرسين تي ويهي وياسين.

عاشق جي ساٿيءَ هڪ هڪ ڪري موهن جي دڙي، ڪوٽ ڏيجي، مڪلي، عمرڪوٽ، ڀنڀور، مرزا جاني بيگ جي مسجد، ترخانن جي مسجد، شاهجهان جي مسجد، مومن جي قبر، شڪارپور جي گهرن ۽ گهٽين، حيدرآباد جي

مکڻ، موهن، ملاڪڙن، مال جي منڊين، ٽنڊو جي زلزلي
شاه ۽ سچل جي درگاهن، معصوم شاه جي منارن جي
نظارن جا سلائيڊ ڏيکاريا. گڏوگڏ عارباڻي انهن جا تفصيل
به ٻڌائيندو هليو. اٽڪل اڌ ڪلاڪ اندر اسان سنڌ جي
ڌرتيءَ جي ڌرتي گهڻي سيني مکيه تواريخي جاين جا نظارا
ڏسندي، اسان محسوس ڪيو ته پاڻ به تواريخ جو هڪ
حصو بڻجي ويا آهيون. اوچتو عارباڻيءَ جي ڪامينٽري
بند ٿي. اسان اُن محبوب روح شخص کي الوداع چئي ٻاهر
آياسين. محمد صالح چيو، ”سائين هاڻي جلد هلو، نه ته
لئبرري بند ٿي ويندي. وقت ٿورو آهي.“
ڪمري کان ٻاهر آياسين ته موهن ڏک مان چيو، ”يار
اسان هڪ فنڪار کي اهو به چئي ڪين سگهياسين ته
اسين توکي سڃاڻون ۽ تنهنجو ’ڇهڇٽو‘ ڏسي ڏاڍا خوش
ٿيندا آهيون.“
مون شرمساريءَ وچان ڪنڌ جهڪايو. سنڌالاجي اسين
لڪي ڇپي ڏسڻ آيا هئاسين. خبر پئي هئيسين ته جلهن
اڪشمڻ ڪومل سنڌالاجي ڏسڻ آيو هو ته اختياريءَ وارن
ڪيس اول ڏسڻ جي اجازت ئي نه ڏني. ڏاڍيءَ رد بدل
بعد ڪومل کين اها حقيقت محسوس ڪرائي سگهيو هو
ته هو سنڌي آهي ۽ ان ناتي سنڌي تهذيب جو هڪ وارث
به آهي، تنهن ڪري سنڌالاجي ڪالو نه ڏسي سگهڻ جو
ڏوهه هو پاڻ کي معاف نه ڪري سگهيو. اسان کي
ڊپ هو ته متان پنهنجا اصلوڪا نالا ٻڌائڻ سان اسان کي
ان حق کان محروم ڪري ڇڏين، تنهن ڪري لڪي
پنهنجي تواريخ ۾ لياڪو پائڻ صلاح پوري ڳالهه سمجهيسين
۽ اسين لئبرريءَ ۾ آياسين. جيڪا به اڪيڊمڪ دنيا ۾ ٿمبيتي

۾ ورهايل هئي. هڪ هنڌ ڪتابن جي ورقن کي سنڀالي
رکڻ جو طريقو استعمال ٿي رهيو هو. لئبرريءَ ۾ اٽڪل
اَسي هزار ڪتاب آهن، جن ۾ اٽڪل چوويهه پنجويهه
هزار سنڌي ڪتاب آهن.

شمس العلماء م. ع. دائودپوٽي، پير حسام الدين راشدي،
حسن علي آفندي، عبدالمجيد سنڌي، پروفيسر ڇتا،
نظاماڻي ۽ گذبور جهڙن عالمن جي شخصي لئبررين جا ڪتاب
۽ هنن صاحبن جي وصيعت يا خواهش پٽاندڙ اداري کي
ڏنا ويا آهن، جيڪي جدا جدا شيلفن تي رکيل آهن.
جهونين اخبارن جون ڪٽنگس، رسالن جا جلد ۽ سنڌ
يونيورسٽيءَ ۾ ايم اي، ايم فل ۽ پي. ايڇ ڊي جا مقالا
اصلوڪن دستخطن يا ڇاپي ۾ موجود آهن.

لئبررين صاحب ٻڌايو ته سنڌالاجيءَ جي اشاعتي پروگرام
هيٺ هيلتائين هڪ سؤ اٺ ڪتاب ڇپجي چڪا آهن ۽
ٻيا ڇپجي رهيا آهن.

يارت جا اهي سنڌي جيڪي عالم هجڻ جي هام
هڻندا آهن ۽ ديوناگري لپيءَ جي پنيرائيءَ ۾ دليل ڏيئي
چوندا آهن ته اسان وٽ سنڌي لپيءَ ۾ ڪتابن جو ذخيرو
آهي ئي ڪونه، سي جيڪڏهن هيءَ اعليٰ لئبرري ۽ اُن ۾
ڪٺو ڪيل اَدبي سرمايو ڏسندا ته واءِ ٿاٽي ويندا.
جيڪي ورهي سنڌيت ۽ سنڌين جي ورثي جو ذڪر ٺهڪوندي
طنز ڪندا آهن، سي سنڌي قوم جو سنڌالاجيءَ ۾ محفوظ
ٿيل ورثو ڏسي ڏندين آڱريون نه ڏيندا ته چئبو ته ڍيٺ آهن
۽ جاڻي واڻي حقيقت کان اِنڪاري آهن.

ٿوري ۾ اِئين چئجي ته سنڌالاجيءَ تي هڪ مڪمل
ڪتاب لکي سگهجي ٿو ۽ جنهن کي سنڌي تهذيب جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

هر پهلو کي هن اداري ۾ محفوظ رکڻ جو نيڪ خيال آهو هو، سي سنڌيءَ جا سچا خدمتگار هئا ۽ جيڪي ان اداري جي واڌاري لاءِ ڪوشش ڪري رهيا آهن ۽ هرهنڌان مواد ڪٺو رهيا آهن جن ۾ بيگم مهتاب راشدي، سنڌالاجيءَ جي ڊائريڪٽر ۽ ڊر محمد پٺاڻ، سنڌالاجيءَ جو ڊپٽي ڊائريڪٽر سڀني سان ۽ ڪم ڪندڙ ۽ ملازم، سي سڀ گهڻي داد ۽ ساراهه جي لائق آهن. شل سنڌي سڀئي بي غرض خدمتن جو قرض چڪائڻ جي قابل ٿي سگهن!

لئبرريءَ جي ملازمن جون نگاهون گهڙيال تي پونديون ڏسي اسان به ڪڙي ڪئي. مدجهند جي مانيءَ جو بندوبست حيدرآباد جي صدر اٻراضيءَ ۾ سلمڌي ۽ محمد صالح جي گهر هو، سو سنڌالاجيءَ جي عمارت تي حسرت ڀري نگاهه وجهي ٻاهر آياسين ۽ اچي اقبال جي موٽر ۾ ويٺاسين. محمد صالح ۽ خالد سنڌي اسڪوٽر تي سوار ٿيا. سواري حيدرآباد ڏانهن رواني ٿي. جڏهن سنڌو درياهه مٿان ڄامشوري وٽ نهيل پل تان لنگهياسين ته ڀڳوانداس اقبال کي اشارو ڪيو ۽ ڪار بيهي رهي. اسين لهي هيٺ ٿياسين. ڀڳوانداس چيو، ”هاڻي ڏسو سنڌوءَ جي حالت، جنهن ۾ اڳي ٻاڙي سڪندو ٿي ڪين هو.“

مون ڏٺو ته هڪ پاسي ريگيوليٽر ڏئي پاڻي روڪيو ويو هو ۽ ٻئي طرف سنڌوءَ جو پيٽ سڪو پيو هو.

”۽ هي آهي پنهنجي ڳوٺ وارو پڃاري واهه. اڳي اهو سنڌوءَ مان ئي وڌان نڪرندو هو ۽ هاڻي اهو منهن ٻڌ ڪري ڄامشوري وٽان ڪڍيو اٿن.“

ڄامشوري جي پل پار ڪري، دادو ضلعي جي حدن مان نڪري حيدرآباد ضلعي جي حدن ۾ آياسين. ڪار ۾ ويٺي

تي ڀڳونداس ڀعهي ڀاسن وارا ڙبون ٽيل ڇبوتڙا ڏيکار ڀعدي چيو، ”انگريزي فوج ۱۸۴۳ع ۾ ميرن سان ڪيل جنگ وقت هتي ڇانوڻي هئي هئي. سامهون واري ميدان تي مياڻيءَ جي جنگ لڳي هئي، جنهن ۾ جانباز سنڌين سرن جون سٿون ڏنيون هيون.“

سنڌ جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ سنڌ جي تواريخ پکڙي پيئي آهي. ان تواريخ تي فخرمنديءَ جو احساس ڏارڻ بدران اُن کي وساريو ويو آهي. پاڪستان جي تواريخ ۾ اُنهن جوڌن جوانن جو ذڪر ڪونهي جن پنهنجي وطن لاءِ جان گهوري ۽ سر جي صدا هنئي. اُن جي عيوض منجهس اُنهن فاتحن جي شجاعت جون من گهڙت ڪهاڻيون ڏنيون ويون تيون، جن سنڌين جي خون سان هوليون کيليون ۽ سنڌ سنڌ ويڙهو ۽ شراب نوشي ڪري بي گناهه ۽ اُبوجهه عورتن جي بي حرمتي ڪئي ۽ سنڌ جي عزت کي سر بازار نيلام ڪيو.

منجهند جو ايائي ٻجي اچي محمد صالح جي ساهري ۽ سلمي جي ٻيڪي گهر پهتاسين. ٻـک ۾ ٻکن جهڙي هئي ۽ ڪاڏو ٻـه اهڙو هلڪو ۽ نرويو هو جو مونکي پنهنجي اُمڙ جي ڪاڏي جو سواد اچڻ لڳو. پيٽ ڀري کاڌوسين. موهن کي ڪوڪو ڪولا پيئڻ تي دل ٿي. هو ان باٽليءَ جو اهڙو تہ مشتاق آهي، جو جڏهن اُها بمبئيءَ ۾ ملندي هئي لڏهن نہ، منجهند ۽ رات جي کاڌي کان سواءِ وچ وچ ۾ بہ اُن سان پيٽ ڀريندو رهندو هو. محمد صالح باٽليون گهرايون تہ اُسان بہ ڍڪ ڀريو. موهن پيئندو وڃي ۽ واهه واهه ڪندو وڃي. هُو سچ تہ اِهو هو تہ مون لاءِ ڊڪسي، ٿمس اُپ، ڪمپا، پيپسي ۾ ڪو فرق ڪونہ هو.

اَسانجي منزل اَچا ٻري هئي. ڄامشوري مان ظفر ڪي ڪٽي وري ڪراچيءَ ڪوچ ڪرڻو هو. ڪار ۾ نئي حيدرآباد جي هيرآباد ايراضيءَ جو چڪر لڳايوسين. اڳي لاڙ ڪاڻي لاءِ چوندا هئا: هڪڙي ناڻو نه گهر لاڙ ڪاڻو ۽ حيدرآباد لاءِ چوندا هئا: حيدرآباد - حسن آباد. ٻر ڪار ۾ وڃڻ ئي مونکي شهر جي رونق، رنگ بدليل لڳا. اڳي شام جي وقت، حيدرآباد جي صدر ايراضيءَ جي چهل پهل ئي اَلڳ هوندي هئي. هيرآباد جو نه حسن ئي نرالو هو، پر اَڄ شهر جو اَڳيون ٺاٺ ٻاٺ ئي ڪونهي. عمارتون زبون حالت ۾ آهن. اڪثر پيڪڙ ڪا نئين اَڏاوت نظر ئي آئي. هيرآباد جو پارڪ سڪو لڳو پيو آهي. پارڪ جي ٻاهر اَندر ٻوڙ، ڍڳا پيا آهن. اڳي شام جي وقت ان ئي ايراضيءَ ۾ جڏهن حسينائن جا جهڳٽ گهٽين ۾ گهمندا هئا ۽ سندن ٻنين چوٽين جا حملا ساڃي ۽ ڪسابي ڪسان لنگهندڙ جوانن جي دلين تي ٿيندا هئا، تڏهن هڪ طرف سرد آهون هونديون هيون ته ٻئي طرف ٽهڪن جي گونج هوندي هئي. سونهن ۽ سرهاڻ جي وهڪري ۾ هيرآباد جي شام سرڪندي، ڪسڪندي وهندي هئي. اَهڙي ئي هڪ شام ماستر چندر جي قسمت ۾ آئي هوندي، جڏهن هن ڳايو هو:

سهڻي جو ڪري وڻس ديدار ڪنهڙي ئي،
پيئو هو حسن جو سردار ڪنهڙي ئي.

هاڻي نه نه حسين آهن، نه ڪنهڙا آهن ۽ نه ديدار آهن. جي حسين آهن نه پرده پوش آهن، جي ڪنهڙا آهن نه نڪا ٻريا پيا آهن ۽ اُنهن ئي ڪو ٻيري چهرو نظر ڪين ٿو

آهي. سڀ ڪجهه لڪي ڇپي ويو آهي يا روپوش ٿي
ويو آهي:

نگاهون، أدائون، إشارا ڪٿي ويا،
حياتيءَ جا سهڻا سهارا ڪٿي ويا.

هيرآباد مان لنگهندي پوڙهي هيرانندڻيءَ ۽ مرحوم ليکراج عزيز کي ساريم. اُتي ئي هنن جو گهر هوندا هئا. انهن ٻنهي گهٽين ۾ پوڙهي پنهنجي ساهيڙين سان گهمي هوندي. ليکراج عزيز لاءِ چيو ويندو آهي ته سندس عشق جون ڪهاڻيون حيدرآباد جي سينٽرل جيل واري رستي جي هر موڙ تي لکيون پيئون آهن. اُن رستي تان ٿي سندس بگي شام جو لنگهندي هئي ۽ سندس پٺ ۾ معشوق ڏسي، لانگهائو ٽپوس وچان نهاريندا رهجي ويندا هئا ۽ ڪنهن کي به سندس زمينداري رعب اڳيان ڪڇڻ جي همت ڪانه ٿيندي هئي.

اِن هيرآباد ۾ ٻي ساڌو واسوائيءَ جو سَتسنگ ٿيندو هو، برهمو سماج جا ميڙ ٿيندا هئا ۽ دادا ليکراج جي اوم منڊليءَ جو آستان هوندو هو. ١٩٧٨ع ۾ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائيءَ لکيو هو، ”اڄ هاڻي اُن گهر ۾ رهندو آهيان، جنهن ۾ دادا ليکراج جي اوم منڊلي هئي. سڄي گهر ۾ راڌاڪرشن جون تصويرون آهن، جن سان گهيريو پيو آهيان. ڏاڍو مزي ۾ آهيان.“ هاڻي ته چاچو ڏيپلائي به راهه رباني وٺي ويو آهي.

ڪار اڳيان هلندي ٿي وڃي ۽ مان پٺيان موٽي رهيو هوس. حيدرآباد ۾ ڦٽو صاحب سرڳواسي جمنانند وٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ونڪيشن ۾ ايندا هئاسين. صبح جو ڦقڙ صاحب نڪرندو هو، خريداريءَ تي. داديءَ کان پيسا وٺندو هو، جيڪا ڪيس ۾ ٻه ٽي ٽي پيرا ڳڻي پوءِ هٿ ۾ ڏيندي هئي. ڦقڙ هوندو هو کائڻ پيئڻ جو شوقين، سو مارڪيٽ مان ڀاڄيون سبزيون وٺڻ جي زحمت ان ڪري گوارا ڪندو هو جو اُن مان ڪي پاڻ خرچ ڪري سگهندو هو. پيسا قميص جي کيسي حوالي ۽ ڳوٿري هٿ ۾. مونکي ساڻ ڪري هلندو هو مارڪيٽ ڏانهن. شاهي بزار تي هڪ ٻن هنڌن تي بيهندو، کائيندو ۽ مونکي به چشڪو وٺائيندو هلندو هو. ڀاڄيون وٺي گهر موٽندي فهمائشون ڪندو ايندو هو، ”ڏس، ڦقين سان ڳالهه نه ڪج نه رستي تي کاڌوسين، نه ته سپاٽي کان تنهنجو اُڇڻ بند. ڀاڄين جا اگهه به جيڪي چوانس، تن تي ڪنڌ ڌوڻ ڪج.“ هاءِ، هاءِ، هاڻي ڦقڙ نه حيات ڪونهي، ڦقي حيات آهي پوءِ به اهو راز اڃا منهنجي پيٽ ۾ آهي. ڦقڙ جي يادگيري آئي نه دل ڀرجي آئي.

مان اڃا حيدرآباد جي يادگيرين ۾ ئي گم هوس نه ڪار اچي ڄامشوري ۾ ظفر جي گهر ٻاهران بيٺي. ظفر آرام ڪري اٿيو هو پوءِ به مونکي ٿڪل لڳو. اڳي ئي ڪراچيءَ کان ڄامشوري تائين ڪار ڊرائيو ڪري آيو هو. تنهن ڪري پروگرام ۾ ٿوري بدل ڪرڻي پيئي. ظفر کي چيوسين ته هاڻي تون اڄوڪو ڏينهن آرام ڪر ۽ اسين هليا ٿا وڃون اقبال ۽ ڀڳوانداس سان ڪراچيءَ. ڀڳوانداس چيو، ”هاڻي واپسيءَ ۾ ساڳيو رستو نٿا هلون. ڄامشوري جي مياڻيءَ تان پلو وٺي جهرڪن وارو رستو هلنداسين. رستي تي ڪينجهر پنڌ ۾ اچي ٿي، اها به ڏسنداسين ۽ ڪراچيءَ رات تائين پهچي وينداسين.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ظفر صلاح ڏني ته ڊبر تي ويٺي آهي تنھن ڪري اهو رستو نه وٺو ته بهتر. سڌو سنڌون هاءِ وي وٺي وڃو پر ڀڳوانداس پنهنجيءَ ڳالهه تي هو.

ڪار ۾ ويٺاسين ته ڀڳوانداس چيو، ”واٽ تي جھرڪن ۾ لهي، پنهنجي ڳوٺ جي بزرگ مرحوم حاجي ناٿي جي پوٽي ڊاڪٽر عبدالحفيظ وٽان ٿيندا هلنداسين. نوڙهي ڪراسنگ تي جن ميڊيڪل ڪاليج جي شاگردن کي فوج جي گولين جو شڪار ٿيڻو پيو، تن ۾ سندس ننڍو ڀاءُ به هو. سائنس توکي اُن سان تعزيت ضرور ڪرڻ گهرجي.“

مرحوم حاجي ناٿو خان ميمڻ بابي جو دوست هو. مون به اها ڳالهه ضروري سمجهي.

ڄامشوري جي ميانيءَ تي هڪ هوٽل آهي، جتي سنڌوءَ جي مڇي ۽ پلو هر ڪنهن طريقي تيار ڪري ڏيڻ جي اسپيشلٽي آهي. ڀڳوانداس هڪ ڇوڪري کي اشاري سان سڏيو ۽ پڇيو. جواب مليو ته پلو به آهي، مڇي به آهي؛ رڳو تيار ڪري ڏيڻ ۾ وقت لڳندو. تازو پلو به موجود هو؛ پر مان به پنهنجي ضد تي هوس. هيترو دور تان پلو کڻي ڪراچيءَ هلجي ۽ پوءِ ڏينهن کائجي! اهڙي ڪا ضرورت ڪانه هئي. ڀڳوانداس ڏاڍي ڀري سُور منهنجي ضد جي اڳيان هار مڃي. چيائين، ”چڱو پلا جھرڪن جي مارڪيٽ ۾ ڏسنداسين. باقي تون سنڌ ۾ اچي سنڌوءَ جو پلو نه کائين، اهو ٿي ڪين سگهندو.“

جھرڪن وارو رستو ڪٿي ڪٿي ڪچو ته ڪٿي پڪو. ڪراچي-حيدرآباد واري سپر هاءِ وي سان سندس ڀيٽ ئي ڪانه هئي. ڪار ۾ ڏاڍا جهوٽا ٿي آيا. رستي جي ٻنهي پاسن قاتل ٿڌل ڪپڙن ۾ ڀريل ڳوٺاڻا سڏي، پنهنجي روز

جي پورهيي کان فارغ ٿي گهرن ڏانهن موٽندا ڏٺاسين. اُهي ئي سڪل ڇهرا، گهنجيل پيشانيون، پگهر ۾ ٻڏل ڪپڙا. ڪنهن جي مٿي تي ڪاٺين يا گاهه جي ڀري ۽ ڪنهن جي اڳيان ڳائين يا ٻڪرين جو ڌڻ. البت ڪٿي ڪٿي ڪو سائيڪل تي سوار به هو. اڳتي سعد جي ڳوٺن ۾ سائيڪل به مشڪل ڏسڻ ۾ ايندي هئي. مونکي شاعر عبدالڪريم گدائيءَ جو ڪلام ياد آيو:

پورهيتن جا پار اُجا پيا ساڳيا ڙي

شام جو ڇهين بجي ڌاري جهرڪن پهتاسين. ڊاڪٽر عبدالحفيظ جي سرڪاري اسپتال ۾ اُتي هئي ۽ رهائش به اُتي. اقبال مون بيهاري هارن وڄايو ته ڊاڪٽر ڏيهن جي آخرين مريض کي ڏسي رهيو هو. هڪدم ٻاهر نڪري آيو ۽ قرب وچان گڏيو. پگوانداس ڪيس اڳ جو ڪو اطلاع ڪين ڏنو هو پر به هڪدم پنهنجي ڪوارٽرس ۾ وٺي هليو. اڪيلو هو سو سندس هڪ ملازم اسان کي چانهه ڦاهي پيتاري.

مون ڊاڪٽر کي چيو "ڊاڪٽر يار، مريض کي اَڌ ۾ ڇڏي ڪين آيا؟"

چيائين، "نه، سائين. پوري تپاس ڪري، دوا ڏيئي گهر موڪليو مانس. اوهين به ته وري ڪڏهن اچڻ وارا؟ اوهان جون ڳالهيون اسان پنهنجن وڏن کان ٻڌيون. اسين چاواسين، تنهن کان اڳ اوهين پنهنجا اجها ڇڏي ويا. اسين ته يتيم، يرال گهرن وارن گهٽين ۾ راند ڪري وڏا

مون ۽ موهن ساٿس سندس جوان پٽ جي اوچتي موت تي اعزاپرسي ڪئي ته هن اکيون ٻه ٻل مٿي ڪٽي، جهڪائي ڇڏيون ۽ پنهنجو غم لڪائڻ جو ڀرپور جتن ڪيو. نندي پٽ لاءِ سانديل سپنا سندس اکين مان ڳوڙهن جو روپ وٺي نڪتا پر هوُ انهن کي پي ويو.

هن ٿڌو ساهه ڀري چيو، ”بس، سائين. اسان تي جيڪو قهر نازل ٿيو آهي، سو دل تي جاٽي. ڪنهن کي چئون، ڪنهن سان اوريون؟“

اسين پنج ٿي سندس ڏڪاري ڇهري کي تڪيندا رهياسين.

ڀڳوانداس اقبال کي چيو، ”هن همراهه سان وڃي مارڪيٽ مان ڀلو وٺي اچ. سياٽي ٻلي جو ٻوڙ ڪندا سين، نه ته موتي ڀلو ڪائڻ بنا ٻي وچي دٻيءَ ڪان نڪرندو.“

اقبال ۽ ڊاڪٽر جي ملازم ڀيروي ڪئي پر ٿوري ئي وقت ۾ ٺونٺيون ٺوڪيندا واپس آيا. ٻلي جي اهڙي قسمت ئي ڪانه هئي جو اسانجي پيٽ ۾ وڃي!

ڊاڪٽر کان موڪلائي وري اچي ڪار ۾ وٺاسين. مٺهن اونداهي ٿي وئي هئي. اقبال ڪار آٽي هڪ موٽر مڪئنڪ جي ورڪشاپ ٻاهران بيهاري. مون پڇيو، ”خير ته آهي؟“

”سڀ خير آهي. ٽائرن جي هوا ٿوري چيڪ ڪرايون.“

ڀڳوانداس هڪ ڇوڪرات کي سڏ ڪيو، جنهن اچا ٻيءَ موٽر جي ٽيوب ۾ پمپ سان هوا ڀري پوري ڪئي هئي. چيائينس، ”سيئي ٽائرن جي هوا چيڪ ڪر ۽ ڪنهن ۾ گهٽ هجي ته ڀر.“

ڇوڪري چئني ٽائرن جي هوا چيڪ ڪري چيو، ”چئني ۾ هوا گهٽ آهي. لهو ته ڀري ڏيانو.“

اسين لهي هيٺ ٿياسين. اچا ٽائرن ۾ هوا ڀرڻ جي

ليارِي تي رهي هئي ۽ وركشاپ جو ٻيو جوان اچي اکتو. هن هوا چيڪ ڪري چيو ”چئني ٽائرن ۾ هوا بلڪل ٺيڪ آهي.“

ڀڳوانداس چيو ”پهرين اسين ته مناسين. ڳالهه ڪنهن جي برابر آهي؟“

وڏي چيو ”سائين سمجهي. آءُ هن جو استاد آهيان. هي اچا سکي پيو.“

اسين اچي ٿڪن ۾ پياسين. شاگرد جي استادي ماڻ ٿي استاد جي استاديءَ جي ٻروڙ پوندي آهي. انهن ته ٿئي جو هڪبئي تي چڙهڻ جي شوق ۾ اسان کي رڻ ۾ رولين! ڏنوسين ته شاگرد، استاد جي دٻ کائي. ڪجهه جهڪائي بيهي رهيو. ڪار هلي ته ڀڳوانداس چيو ”شاگرد جي بيڙي ساڻي ٿئي، موڙهو وڏيڪ هوا پوري ٽائر تي پيچر ڪري ڇڏي ها.“

ڪار مکيه رستي تان هلي رهي هئي ته ڀڳوانداس، اقبال کي چيو ”هاڻي ڪينجهر واري رستي ڏانهن هل.“

آبڪاري کاتي جي چوڪيدار جو بنگلو لتاڙي اسين ڪينجهر ڪناري تي پهتاسين ڪينجهر، نوريءَ نماڻيءَ جي ڪينجهر، جتي سمن جي حاڪم ڄام تماچي، نياز ۽ نئڙت پوري مهاڻيءَ تي مفتون ٿيو هو ۽ پنهنجو شان ۽ دٻدٻو وساري، ٻانهن ۾ ٻيڙو ٻڌي، راڇ بڻائي، ڪمس ٻين سمن سريکو ڪيو هو.

مون ڪينجهر مٿان ڦهليل، تارن ڇانئي آڪاس تي نظر وڌي. ڪينجهر گهگهه اونده ۾ وڪوڙي پيئي هئي. پاڻيءَ جي ڇپ ڇپ جي آواز ۽ وڻن ٽڻن جي سرسر کان سواءِ ٻيو ڪي ٻڌڻ ۾ نٿي آيو. هتي اُتي، ڪنهن هنڌ، ڪنهن وڻ جي ڇانو هيٺ وٿي، ڄام تماچيءَ نوريءَ سان رهڇ

رهاڻا ڪٺي هوندي، اُنهن لاءِ ٻيڻون ڏان ملندي، ڪڏهن هند ٻيهي، هڪ هڪ ڪڪي جي ڪن ۾ پيار جي هلڪي پٽا پڙ ڪٽي هوندي ۽ اتي ئي ڪڏهن نوريءَ جي مهاڻن مائٽن جون ٻيڙيون هونديون، جن ڪڪيءَ هاڻن جي سنگ ۾ ڪيس موتي ۽ گلاب جي سرهاڻ آئي هوندي ۽ اتي ئي ڪٺي، مهاڻن جي شاهي ميڙ ۾ جام پڌرائي ڪري مهاڻن تان سڀ محصول معاف ڪيا هوندا.

ڪينجهر جي هير جي هندوري ۾ لڏي، اسين وري موٽر ۾ ويٺاسين. ٿورو اڳتي وڌي، ڀڳوانداس جام تماچيءَ جي محل جي چبوتري جا نشان ڏيکاريا. موهن ڪار کي بيهاري، ڪئميرا ڪڍي اڳيان وڌيو ۽ ٻئن ۽ ڪڏهن ڪان پاڻ بچائيندو، جام تماچيءَ جي ٻڏل محل جي ٻاهر بيهي ڪئميرا جي ڪلڪ ڪئي. سنسان ٻيٽ ۾، ڪئميرا جي فلش جو ٿورو چمڪاٽ ٿيو ۽ ٻوءِ ڪاڙهن اُن کي ڳيهي ويئي. موهن ٽاٻا ڪائيندو، پاڻ بچائيندو اچي ڪار ۾ ويٺو. اقبال ڪار اسٽارٽ ڪئي.

مونکي لڳو ته اڄ ڪينجهر ته ساڳي آهي پر اُن جا ڪنارا ڪلراٺجي ويا آهن. نه نوري آهي، نه تماچي آهي ۽ نه اُهو رنگ رونق آهي. جام تماچيءَ ۽ نوريءَ جي محبت جي ڪهاڻي، سنڌ جي تواريخ جي ورقن ۾، گلاب جي اُن گل جي پنکڙين جيان آهي، جن جي خوشبوءِ ته برابر اُڏامي ويئي آهي پر به اُنهن جو هلڪو گلابي رنگ، سنڌي تهذيب جي محافظ شاهه عبداللطيف سنڀالي رکيو آهي!

هوڙا! هاڃا ٿين ......

اَنور ۽ نسرين جو گهر اسان کي پنهنجي گهر کان به پيارو لڳي رهيو هو. هڪ ته نوبڪلاڻي هئي موهن کي پنهنجو ڪمرو ۽ اسان کي پنهنجو ڪمرو ڏنو ويو ته سڀ سهوليتون ميسر هيون. صبح جو اَچا برش ڪري ويهه ته چانهه. سنان ڪري اَچ ته ناشتو. ڪپڙا ڌوئجي، استري ٿي ملن. نوڪر چاڪر سڏ تي سڏ ڏين. وڏي ڳالهه ته اَنور ۽ نسرين جي سڪ جي حد ڪانه هئي. آڏيءَ، مانجهيءَ اَچڻ ٿي نه ڪا روڪ ٽوڪ ڪانه هئي. پوءِ به سوچيوسين ته ڏينهن وچ ۾ گذرندا ۽ اَچا ڪيترن سان ملاقات ٿي ڪين ٿي سگهي هئي. ڪيترن کي ته سڌ به ڪانه هئي ته اسين ڪوڪراچيءَ ۾ پهچي ويا آهيون. سڀ دوست ڪراچيءَ ۾ به ته ڪين هئا. ڪن سان ٽيليفون تي ئي ڳالهائي ڪري آسرو پلٽو هو. اهي سڀ ڳالهيون گهر ۾ ويهي نٿي ٿي سگهيون، جو اُتي ٽيليفون ڪونه هو.

اَنور چيو، ”اَدا، اوهين مونکي ٽيليفون نمبر ڏيئي ڇڏيو. آءٌ آفيس مان سڀني کي ٽيليفون ڪري اَوهان جا نياپا ڏيندس ۽ موٽ ۾ اُهي وٺيو ايندس.“

ڪيترو نه پيار هو سندس ان آڇ ۾!

پوءِ به فيصلو ڪيوسين ته ڪنهن مرڪزي هنڌ تي ڪنهن هوٽل ۾ هلي رهجي، جتي دوستن کي اچڻ وڃڻ ۾ سهوليت ٿئي ۽ وقتو بي وقتو گهنٽي وڄائڻ اَوکي نه لڳي.

اَنور چيو، ”چڱو، ڀلا. هاڻي اَڌ ڳالهه اَوهين اَسانجي

مٽيو ۽ آءٌ ڳالھ اسين اوھانجي مڃون. ھاڻي ھوٽل ۾ وڃي رھو، ھو ھوٽل گھر جي ويجھو ھجي جتي ناشتو، منجھند ۽ رات جي ماني يا گڏجي کُٺو ۾ ڪاڻون يا اوھان کي اُٿي پهچائي سگھون. ھوٽل ... ڪڏا اوھان کي نہ وڻندا."

موھن ڳالھ قبول ڪئي تہ اُنور ٻيو شرط وڌو، "جتي ني دوستن سان اوھانجون ڪچھريون ٿو ريون ٿين، تن وري ھتي ھليا اچجو."

اھو شرط ڪلا ۽ منھنجي دل وٽان ھو. ھوٽل ڪيتري ۾ بھترين چونہ ھجي، پر اُتي عزت ان ڪري ملندي جو رھائش جا پيسا ٿا ڀرجن، پر ھتي پريت جي ڏي وٺ ھئي ۽ پريت جو ڪو ملھہ ٿئي ڪونہ

اُنجام اڪرام ڪياسين تہ ٻہ اُنور آفيس نہ وڃي.

موٽ چيو، "تون ٻيلا ھاڻي آفيس نہ وڃ، اُنور."

"پيو وڃبو. آفيس ۾ renovation پيو ھلي. ٽو رو ڏيھ سان ويندس."

سچ تہ اھو تہ ھو اسين جيڪي بہ ڏينھن اُتي ھئاسين، اُنور ڪڏھن نہ ڪنھن بھاني آفيس مان وقت کان اڳ گھر ھليو ايندو ھو. چوندا ھئاسينس، "اوھان وٽ تہ لٺ لڳي پئي آھي." تہ مرڪي وراڻيندو ھو، "مڙيئي خدا مھربان آھي."

ڀڳوانداس ۽ اقبال سان گڏ ھلياسين ھوٽل ڳولڻ. موھن نہ اُنھن شخص مان آھي جيڪي سنو خرچين، سنو سوچين ۽ سنو جيئن. اُنور سان اُنجام ڪري آيو ھو تہ گھر جي ويجھو طارق روڊ تي ھوٽل ڳولبي ٿو اُتي جنھن بہ ھوٽل ۾ گھڙي، تنھن مان ڀويان پيو ڪري واپس موٽي. ڇو ھتي ٽيليفون ڪمري ۾ ڪونھي، ھتي صفائي سٺي ڪانھي، ھتي ڪمري ۾ روشني ڪانھي. ڀڳوانداس بہ ڳن ڏيئي بيٺو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

نه ڪنهن ساديءَ هوٽل ۾ رهڻ پسند ڪري جنهن خرچ ۾ ڪفايت ٿئيون. هڪڙي هوٽل ڏيکاري، ٻي ڏيکاريس، ٻي ڏيکاري، ٽين ڏيکاريس، پر موهن لبيءَ ٽيل لائٽ نه ڏني. جي هوٽل اُن ۾ رهيو جيڪا موتي پرڪاش جي شان ئي پوي!

طارق روڊ جون هوٽلون گهمي هلياسين صدر ڏانهن. وات تي سفرباني چيڪ بـــ مٽائڻا هئا. موهن نه اڳي ئي پنهنجا ڊالر مٽائي، مونجهن تنگ ڪري چڪو هو.

اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جي برانچ رستي تي آئي، سو لهي پياسين. موهن، اقبال ڪسي هيٺ ويهاري مان ۽ ڀڳوانداس وياسين پهرينءَ منزل تي. ڪائونٽر تي ويٺل پنجابي ڪلارڪ پاسپورٽ اٿلائي پٿلائي، اردوءَ ۾ پڇيو، ”انڊيا سي آئين هئن؟“

مون جواب ڏنو، ”جي.“

”پاڪستان ڪيسا لگا؟“

”ـــ اڇا لگا،“ مون جواب ڏنو.

هن مون ڏانهن نهاريو ۽ مشڪيو. ڪانئس ڪاغذ ورتي، هينئين ڪائونٽر تي پيش ڪيم ته جناح جي چاپي وارا گاڙها، ساوا نوٽ هٿ ۾ مليا

صدر پهچي ڀڳوانداس چيو، ”هاڻي هلو ته هڪ هوٽل ڏيکاريانو. ڪاڏو ڏاڍو پسنديءَ جو ملندو. ٿوري سيانٽپ به آهي سو خرچ به گهٽ ٿيندو.“

موهن ته هوٽل جي ٻاهران ئي ٿسي موٽ ڪاڏي پر مون مشـ... ڪيو ته گهٽ ۾ گهٽ مٿي هلي ڪمرو ته ڏسي اچون. ڪمرو ڏسي هيٺ لٿاسين ته مونکي اچي فڪر ورانو ته موهن جيڪڏهن چڙ ۾ ڊڪڻ شروع ڪيو ته ساهي

وڃي هاليڊي ان ۾ ٽڪيندو، تنهن ڪري هاڻي جيڪا
هوٽل پسند ڪيائين تنهن ۾ رهيو.

هوٽل جبيس جو ڪمرو نمبر ٢١٤ ڏسي موهن ڪي
قدر ڪند ڌوڻيو، سو مون جلدي ئي وڃي ڪائونٽر تي
بڪ ڪرايو ته مٿان يار جي شوق جي طلب وڌي وئي! شام جو
ڇهين بجي سامان کڻي هوٽل ۾ پهچڻو هو. ڪيب ڪئي واپس
مونياسين گهر. ان وچ ۾ جامشوري مان ظفر، قمر، اياز عالم
ابڙو ۽ منصور عالم ابڙو اچي ويا هئا. جيستائين ڪاني جي
ميز تي ويهون، تيستائين ملاقاتي ڪمري ۾ ڳالهيون ٻوليون
ڪرڻ ويهي رهياسين. اوچتو منهنجو ڌيان ويو ته مٿان مختصر
سامان لاهي هيٺ اچي رهيا هئا.

ظفر ٻڌايو، پير صاحب غلام رسول شاه جيلاني، انور
جو سهرو آيل هو ۽ هاڻي وڃي ٿو."

پير صاحب هيٺ لٿو ته ظفر اسانجي واقفيت ڪرائي.
قد اوچو، بدن جو پورو پنو، سلوار قميص ۽ صدريءَ ۾
ملبوس. پير صاحب وڏيءَ ڏيا واري شخصيت هو. سندس
پيشانيءَ مان بزرگيءَ ۽ جهان ديديءَ جي جهلڪ پئي ملي.
ٿاڻي بولخان ۾ وڏي زميندار ۽ ميتا آٿس. سندن جي سياست
۾ به سندس نالو وڏيءَ عزت سان ورتو ويندو آهي، پر هاڻي
هو سياست کان ٻهه دور آهي. سنڌ ۾ موسيقيءَ جي ڄاڻ
رکندڙن مرحوم ڪريم بخش نظاماڻي، محمد زمان متياريءَ
وارن جي صف ۾ پير صاحب جو به نالو آهي. سيني راڳن،
راڳڻين ۽ سازن سرودن کان واقف. ڪو بي ٽالو ساز ۽
آواز ٻڌي ته جهٽ پير صاحب جا ڪن ڪڙا ٿي وڃن.

پير صاحب سان نهايت مختصر ڪچهري ٿي. هن صاحب
ٻڌايو ته اسانجي نر ۾ هندن ۽ مسلمانن جو جهيڙو جهڳڙو نه

اچي هو ۽ نه هاڻي آهي. ڳاڻي احمدخان جي پوسان سڄيءَ جي ڳوٺ ۾ اٽڪل هزار آدم مان اٽڪل ٽي هزار هندو آهن ۽ سڄيءَ ايراضيءَ جي واپار تي سندن قبضو آهي.

الوداع ڪرڻ وقت پير صاحب چيو، ”نور ۽ نسرين وينا آهن، اوهانجي خدمت ڪندا. هتي اُبي رهيا پيا هجو، اسان جون اکيون ٺريون.“

سچ پچ ته سنڌين جي مهمان نوازيءَ جو ڪو ثاني ڪونهي. پنهنجيءَ حب، سڪ سان پراون کي به پنهنجو ڪري ڇڏيندا.

ماني کائي ڳالهين ۾ وينا سين ته شام جا چار لڳي ويا. سامان کڻي هوٽل ۾ ويٺو هو پر ڪلا کي ميان جي مڏي، ۾ ڏنڊڻ تين تڏي پڪ ڪرڻ ۾ ئي اڌ ڪلاڪ لڳي ويو.

اُنور ۽ نسرين کان موڪلايوسين ته چيائون، ”اُدا، ڏاڍائي ٿا ڪريو.“

”پلا اُوهان کي نويڪلي فلئٽ ۾ ٿا هلي رهايون، جتي ٽيليفون به اٿو.“

ظفر هو، جيڪو چپ چاپ ٻڌي رهيو هو. هن کي ڄاڻ هئي ته اسان کي اُتي رهڻ ۾ ڪا به تڪليف درپيش ڪانه هئي، پر سيني دوستن سان گڏجڻ جو جيڪو اسانجو مقصد هو، سو براپر هوٽل ۾ رهڻ سان ئي پورو ٿي ٿي سگهيو.

ڪار ۾ وينا سين ته ظفر ياد ڏياريو ته رات جي ماني اُختر ۽ قاضي صاحب وٽ اُٿو. اُسين شام جو پهچي ويندا سين. ٢١ نومبر تي ورتي ماهتاب ۽ محبوب ايندا، سو منجهند جي ماني هتي آهي.

اُنڪل ساڍي پنجين بجي سامان اچي هوٽل جيمس جي ڪمري ۾ رکايوسين. ڪمري ۾ به بسترا اگهي لي هئا، باقي موڙهن لاءِ ٽيون بسترو کپندو هو، سو جهستائين اچي،

پيستائين موهن هوٽل جي آسائش محسوس ڪري پئي رهيو.

منجهند جو ظفر ٻڌايو هو تہ دبئيءَ مان سندوءَ اول حيدرآباد ۾ محمد صالح جي گهر فون ڪري اوهان بابت پڇيو ۽ رات وري جامشوري ۾ فون ڪيائين. اوهان اطلاع ڪونہ ڏنو اٿس تہ ڪٿي آهيو، سو فڪرمند هئي. ڪالهہ پڇريون ڪم اهو ڪيو جو دبئيءَ لاءِ ڪال بڪ ڪري ڏنيءَ سان ڳالهايائين. موهن بہ سائي ستين ڏاري روپ ۽ ٻارن سان فون تي ڳالهايو. هاڻي هنن جو ڪم هو دبئيءَ مان فون ڪري اسان جي خبرچار لهڻ ۽ اسانجو ڪم هو دبئيءَ پهچي ٽيليفون جا بل ڀرڻ.

هوٽل جي ايئرڪنڊيشنڊ ڪمري ۾ ليٽندي، پيٽندي وقت گذري ويو. انور، نسرين، ظفر ۽ قمر موٽرون ڪٽي اچي پهتا. ٽڪڙ ۾ سنيري، چابي هوٽل جي ڪائونٽر تي ڇڏي هلياسين قاضي صاحب جي گهر ڏانهن.

اختر ۽ قاضي صاحب جو گهر گلشن ايراضيءَ جي هڪ شاندار هائوسنگ سوسائٽيءَ ۾ آهي. سوسائٽيءَ جي چوڪيدار گيٽ کوليو تہ ٻہ ڏاري ٻاڙها، پيلا ۽ اڇا گل، ٻوٽا ۽ چپر ڏسي اکيون ٺري پيئون. ڊاڪٽر حميده کهڙو جي بنگلي ۾ بہ اهڙو ئي نظارو هو، باقي گلشن اقبال ايراضيءَ ۾ ڪن ٿورن گهرن جي آڳنڌ ۾ اهڙا گل ڦل ٿي ڏٺا.

قاضي صاحب ۽ اختر نهايت قرب سان گڏيا. ڪين ٽي ٻار آهن. احسان، مجيب ۽ ...... ننهي ۾ ننڍي لاڏلي، ٻودلي هئي. ورلو، ڦريو اچيو پيءُ جي گود ۾ وهي. جيستائين پيءُ مٿي تي پيار مان هٿڙو نہ گهمائيس، تيستائين اُٿي ٿي نہ. مان تہ ڪرسيءَ اي ويهندي ئي ٻارن جا ڪتاب ڏوسط

لڳس. هيشي جي اِها پراڻي عادت اڃا ڪين ويئي آهي. ٻارن جي تعليم جو ذريعو جيتوڻيڪ انگريزي هو، تہ بہ سنڌي ڏاڍي سٺي ٺي ڳالهايائون.

مون مجيب کان پڇيو، "اِسڪول ۾ اوهان کي سنڌي پاڙهين ڪين نہ؟"

"ها" هن اُساه وجهندي چيو ۽ هوءَ وڃي شيلف تان سنڌي ڪتاب کڻي آئي. چيائين، "هي اسانجي ماسترياڻيءَ کي ٺي سنڌي ڪانہ ايندي آهي."

ظفر ڳالهہ سمجهائي، "سنڌي پاڙهين ٿا پر نالي ۾. ماسترياڻيون بہ اُهي ٿا رکن جيڪي سنڌي مشڪل سان ٿيون پڙهي سگهن. هنن جي مادري زبان بہ سنڌي ڪانهي."

سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ٻاهر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حالت ڏسجي تہ فرق فقط اِهو نظر ايندو تہ سنڌ جي ڳوٺن ۾ سنڌي تعليم جون سڀ سهوليتون آهن پر شهرن ۾ تہ ستر کان نوي سيڪڙو سنڌي ٻار غير سنڌي اِسڪولن ۾ پڙهن. اهڙا بہ گهر آهن، جن ۾ ماءُ پيءُ ٻئي سنڌي آهن پوءِ بہ اُلي سنڌيءَ جو واهپو ڪونهي. سنڌ ۾ سؤ سال عربن جي قبضي ۾ رهي ۽ حڪومت جي ٻولي عربي هئي، پوءِ بہ سنڌي گهرن ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي. مغلن جي ڏينهن ۾ دفتر جي ٻولي فارسي هئي، مدرسا فارسي هئا، تہ بہ سنڌي ماڻهو گهرن ۾ سنڌي ڳالهائيندا هئا. اڄ تہ اهڙو واءُ وريو آهي جو سنڌي گهرن مان ئي سنڌي گم ٿي ويئي آهي. ڪراچيءَ جو اين- جي- وي هاءِ اسڪول، جنهن ۾ داخلا لاءِ ورهاڱي کان اَڳ وڏي لٺ لڳندي هئي، تنهن ۾ بہ صبح واريءَ شفٽ ۾ سنڌي ميڊيم جا ڪلاس هلن ۽ شام واري شفٽ ۾ ورتي اُردو ميڊيم جا. اُن اِسڪول ڏانهن بہ سرڪار جو

ماڻيلي ماڻهو وارو ورثاءُ آهي. ملڪ جي [illegible] اردو آهي ۽ پنجابي ملازم آفيس ۾ اردو ۽ پنجابي [illegible] گهر ۾ پنجابيءَ کان ٻي ٻولي مُور نه ڳالهائيندو.

سياسي نقط نگاه کان ڏسبو ته سنڌي، جيڪي [illegible] ملڪ ۾ گهٽائيءَ ۾ هوندي ني پنهنجا حق حاصل نه ڪري سگهيا، سي جو سال بسال توراليءَ ۾ ٿيندا ٿا وڃن ته پنهنجي حق لاءِ ڪهڙي جد و جهد ڪري سگهندا؟ سنڌ ۾ اڳي سنڌ اسيمبليءَ جا سڀ ميمبر ۽ سنڌ وزارت جا سڀ وزير سنڌي هوندا هئا. پيپلس پارٽيءَ جي ڏينهن ۾ جيڪڏهن سنڌ جو گورنر غير سنڌي هوندو هو ته چيف منسٽر سنڌي هوندو هو ۽ جي چيف منسٽر غير سنڌي هوندو هو ته وري گورنر سنڌي هوندو هو. هاڻي ته ڳالهه ئي ٻي ويئي آهي.

هيڏا هاڃا ٿين، ٻري هن پيپور ۾

اختر ڪلا کي پنهنجو گهر ڏيکاريو ۽ چيو، "هاڻي اوهين هوٽل ڇڏي اچي هتي رهو. اوهانکي اصل تڪليف ڪانه ٿيندي."

قاضي صاحب چيو، "هتي ٽيليفون جي سهوليت ٿيندو. اوورسيز ڪالس به سڌائي ڪري سگهندا."

اسان شڪريو چئي، ڪانئن معافي ورتي.

ڪانئي جو بندوبست قاضي صاحب ڪراچي جمخانا ۾ ڪيو هو. چيائين، "تورو گهر کان ٻاهر نڪرو ۽ ٻيا هنڌ به ڏسو. ڪانئو ڪائي هلنداسين اوهان کي ڪلفٽن گهمائينداسين. پوءِ اوهان کي هوٽل ۾ ڇڏي ايندا سين."

ڪراچي جمخانا نهايت صاف، سٿرو لٿرو [illegible]

ميمڻن لاءِ هرڪا سهوليت آهي. اندور رانديون، ٽينس بال ۽ ٻئي ڪئي ڪنٽرنگ سروس. وڏي ڳالهه ته گوڙ گهوڙ بلڪل نہ. ٻاهرين لان تي ڪرسيون وجهرائي ويٺاسين. ٿوري اسين ٻاهرين لان تي ڪرسيون وجهرائي ويٺاسين. ٿوري ڳالهه ڪار هئي ۽ ڪٿ به هئي، پوءِ به ڏاڍو مزو پئي آيو.

اڃا ڪرسيون سيري ويٺاسين ۽ ميڻوُ پئي واچيوسين ته هڪ بيئري قاضي صاحب جي ڪن ۾ اچي پڙ پڙ ڪئي. هوُ اسان سان ڳالهائڻ ۾ مشغول هو، تنهن ڪري ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. وري ساڳئي بيئري، ٿورو هيٺ جهڪي ڳالهه سمجهائي. مون سمجهيو ته ڪيس هدايت ته ڪانه ملي آهي ته پارٽي مهمانن کي جمخانا ۾ اچڻ جي اجازت ڪانهي. اهتري ۾ قاضي صاحب اسان سڀني ڏانهن نهاري چيو، ”ته چمپل ڪنهن کي ڪونهي.“

تڏهن مونکي ڳالهه سمجهه ۾ آئي. آءٌ بوٽ پائي ڪونہ آيو هوس. پتلون ۽ قميص ته برابر پاتا هئم پر پيرن ۾ بوٽ بدران سليپر هوم. چمپل تہ پيرن ۾ ڪونہ هوم پر بيئري سليپر کي چمپل سمجهيو، يا سليپر پائڻ جي بہ منع هئي، تنهنجي تہ خبر نہ پيئي. سوچيم تہ ميزبان کي ششدر ڪرڻ واجب ڪونهي، سو هوٽل ۾ وڃي بوٽ پائي اچڻ ئي مناسب هو. سڀني کي اُتي ڇڏي انور ۽ مان هلياسين هوٽل جيئس ڏانهن. هوٽل جي ڪمري ۾ وڃي پرتي پيرا بوٽ کي جاچي ڏٺم. متان بوٽن پائڻ جي بہ منع هجي! خير سان واپس جمخانا پهتاسين تہ چرچن جو دؤر شروع ٿيو. پاڪستانين ۾ Sense of humour هندستانين کان مڙهئي وڌيڪ آهي. پاڻ تي بہ کلندا ۽ ٻين کي بہ کلائيندا.

...نهن چيو، ”اسانجي سرڪار سلوار قميص کي قومي پوشاڪ ٻڌائي، ڏاڍو سهنج ڪري ڇڏيو آهي . رات جو

پلي سلوار قميص پائي سمهيا هجون. صبح جو آئي انهن ني ڪمرن ۾ آفيس هليا اچون ته ٻه فرق ڪين ٻوندو."

ٻيو چرچو: پاڪستاني صدرن مان محمد ايوب ئي هو، جنهن جي دؤر ۾ ٽپال ڪاٽي وارن، سندس تصويرن واريون ٽڪليون ڪڍيون هيون. ٽڪليون جڏهن سرڪيوليشن ۾ آيون، تڏهن صدر صاحب پوسٽ ماسٽر جنرل کي گهرائي، انهن جي وڪري جي خبر پڇي. جواب مليس. "صاحب، ٽڪليون ته خوب ٿيون هلن پر ماڻهو رڳو هڪ غلطي ٿا ڪن جو ٽڪليءَ جي ڪونئر لڳل پاسي جي بدران، ٻئي پاسي ٿا ٿڪن."

ٽيون چرچو: صدر يحيٰخان مڙيئي شوقين طبع ماڻهو هو ۽ سندس محل ۾ مشهور حسينائون پيئون اينديون وينديون هيون. هڪ ڀيري فلم ائڪٽريس ترانا سلام پڻ آئي. بنگلي ۾ اندر ٿي گهڙي ته چوڪيدار روڪيس. مائيءَ کي ڏاڍي مٺيان لڳي. سو کيس چيائين ته پلي اندران دريافت ڪري پڪ ڪر ته مونکي اندر اچڻ جي اجازت آهي يا نه.

چوڪيدار ٽيليفون ڪري تصديق ڪئي. هدايت مليس ته اندر اچڻ ڏيس. چوڪيدار سلام ڪري ترانا کي اندر وڃڻ ڏنو.

ٻن ٽن ڪلاڪن بعد ترانا واپس موٽندي گيٽ وٽ آئي ته ساڳئي ئي دربان ٻه ڀيرا سلام ڪيو. ترانا پڇيو، "ڳالهه ڇا آهي؟ اول ته وڃڻ ئي نٿي ڏنئه ۽ هاڻي ٻه ٻه سلام پيو ڪرين!"

چوڪيدار چيو، "بادشاهه اڳي تون ترانا هئين ۽ هاڻي قومي ترانا آهين."

جمخانا مان ڪاٺو ڪاڻي ٻاهر آياسين ته ٻورچ ۾ هڪ ٻورڊ تي نظر پيئي، جنهن تي جمخانا جي اڳين صدرن جا نالا لکيل هئا. يادداشت ۾ ڏٺم ته اوّل هڪ ٻئي پٺيان لڳاتار انگريزن جا نالا هئا. اُن کان پوءِ ٽن معزز سنڌين جا نالا هئا ۽ پڇاڙيءَ وارا صدر سڀ غير سنڌي هئا. سنڌ جي ڪراچي جمخانا تي به هاڻي مڪمل طور غير سنڌين جو قبضو تي ويو آهي.

جمخانا کان ٻاهر آياسين ته ظفر هڪ نرالي حقيقت ٻڌائي. چيائين، "لنڊن ۾ هڪ ڪلب آهي، جنهن جا ميمبر اُهي رٽائرڊ انگريز عملدار آهن، جن ڪڏهن سنڌ ۾ نوڪري ڪئي هئي. هڪ سال ۾ هڪ ڀيرو اُهي ڪلب ۾ پنهنجي ۽ ڪٽنب جي هڪ عام گڏجاڻي رکندا آهن، جتي سنڌ ۾ گذاريل پنهنجي گذريل زندگيءَ جون ڳالهيون ڪندا آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندا آهن. ڪلب جي جوڙجڪ مطابق اُها تيستائين قائم رهڻي آهي جيستائين ڪلب جي ميمبرن مان ڪو به هڪ يا اُن جو ڪو اولاد زنده آهي. اُن بعد ڪلب پاڻمرادو بند تي ويندي."

ڳالهه ٻڌي خوشيءَ بدران حيرت ٿي. هڪ طرف غير سنڌي انگريز هئا، جيڪي سنڌ جي يادگيرين کي تازو رکڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ جو شوق رکن ٿا، ٻئي طرف هند ۾ اُهي سنڌي آهن، جن کي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کان نفرت ٿيڻ لڳي آهي.

ٻاهر آياسين ته قاضي صاحب چيو ته هاڻي ڪلفٽن تي گهمي ڏسو ته اُن جا ڪيترا رنگ بدليا آهن. مونکي ياد آهي ته جڏهن ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هوس، تڏهن سال ۾ هڪ اڌ ڀيرو جي ڪلفٽن جو سير ڪيوسين ته وڏي ڳالهه لڳندي

هئي. پانڌبو هو تہ ڪلفٽن سوين ميل دُور آهي. ڪلفٽن جي ايراضيءَ ۾ تڏهن مشڪل سان ڪو بنگلو هو. اسين اُن گاڏيءَ مان لهي ڏاڪي وٽي گنبذ هيٺان ٿڌيل ڇيڄين لي ويهندا هئاسين. سامهون سمنڊ جي ڦوڪار ۽ گجگوڙ ٻڌبي هئي. لهندڙ، چڙهندڙ ڇولين جو نظارو دل کسي وجهندو هو. پوءِ ٽوليون ٽوليون ٿي وڃي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ پير پسائيندا هئاسين.

هاڻي ڪلفٽن ڏاڍو بدلجي ويو آهي. اوچيون، اوچيون عمارتون ۽ رهائشي سوسائٽيون ٺهي ويئون آهن. سمنڊ جو شور غل ئي ختم ٿو ٿئي. سمنڊ تہ ڄڻ آسمان ٿي لڳي، ويو آهي. سائي گنبذ سان مسجد هئي يا ڪنهن پير مرشد جو مقبرو هو، جنهن جي ٻاهران پان بيڙيءَ جون ڪيبنون ۽ ننڍا ننڍا دوڪان هئا. ڪوهچي وارا ۽ گهوڙيسا بہ ڪيئي هئا، جن گاڏين تي پنهنجو سامان رکي ويو. قاضي صاحب، چيو تہ ٿوري دير تي ويئي آهي، هسونءَ هن هنڌ چڱو رنگ لڳندو آهي.

ڪار ۾ ئي وڃي ذوالفقار علي ڀٽي جي بنگلي ٻاهران لنگهياسين. بنگلي جي ايوان ۾ هڪ بجلي بلب ٻري رهيو هو ۽ ٻاهر فوج جو پهرو هو.

جڏهن اختر ۽ قاضي صاحب، قمر ۽ ظفر اسانکي هوٽل وٽ ڇڏي موڪلايو تڏهن رات جا ساڍا ٻارهن لڳا هئا.

هاءِ، هي انتظار جو عالم!

سوڀي گيانچنداڻيءَ

کامريڊ سوڀي گيانچنداڻيءَ جو موهن، ۲۱ نومبر صبح جو، کامريڊ سوڀي ٻڌايو ته ۲۳ تاريخ صبح جو اچي ته اوهان سان گڏجان، جنهن سان لاڙڪاڻي ۾ ڳالهائڻ لاءِ ڪال بڪ ڪيو. سوڀي ٻڌايو ته ۲۳ تاريخ صبح جو اچي ته اوهان سان گڏجان، جنهن سان لاڙڪاڻي ۾ ڳالهائڻ ... ويا سين.

سبب اسين ٽيئي ٻوڏ ۾ ڦرجي ويا سين.

سويو سنڌ جي اُنهن شخصيتن مان آهي، جنهن کي اڳي ڏٺو ڪونه هئوسين ته به ساڻس اَڻ ڏٺي ئي گهري واقفيت هئي. پارت ۾ جڏهن ڪنهن ڪانفرنس، سيمينار يا اديبن جي گڏجاڻيءَ ۾ سنڌي ساهت جي تاريخ ۽ ترقيءَ جو ذڪر نڪرندو آهي ته سوڀي جو نالو نهايت عزت سان ورتو ويندو آهي. هن جي ڳالهه نڪرندي ئي گوبند مالهيءَ جي اکين ۾ آنسو ڦرجي ايندا آهن ۽ ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي اکين سامهون سنڌ ۾ جوانن جي هلچل ۽ شاگردن جي تحريڪ جا نظارا ڦري ويندا آهن. اسانجي ڏاڍي دل هئي ته خود لاڙڪاڻي وڃي سوڀي سان، سکر وڃي شيخ اياز ۽ رشيد ڀٽيءَ سان ۽ خيرپور وڃي تنوير عباسيءَ سان گڏجون ۽ ويزا نه هئڻ سبب، ائين ٿيڻ ممڪن نه هو.

دبئيءَ مان ٻه روپ جو فون آيو ۽ سنڌوءَ ٻـ ٽيليفون ڪري خبرچار ٻڌائي، سو ڏينهن جي شروعات سٺي ٿي هئي. فون تي ڳالهائي بس ڪيوسين ته ڪامريڊ نور الدين سرڪي اچي سهڙيو. مون دبئي مان نڪرڻ کان اَڳ ڪيس خط لکي پنهنجي پروگرام کان آگاهه ڪيو هو پر اها خبر ڪانه هئي ته هن پنهنجي وڪالت جي آفيس اُتان شفٽ

ڪري ڇڏي آهي، تنهن ڪري اُهو خط لـ کيس ڪين پهتو هو، پوءِ به پڇائيندو، پڇائيندو اُچـي هوٽل ۾ گولي لڌو هئائين.

سرڪيءَ سان اسانجي ڪچهري مزيدار رهي. سوڀي گيانچنداڻي، شيخ اياز، ڪيرت باباڻيءَ، حشو ڪيولراماڻيءَ، گوبند پنجابيءَ ۽ ٻين ڪيترن جون ڳالهيون نڪتيون. ۱۹۴۲ع جي آزاديءَ جي هلچل جي دؤر ۾، سنڌ جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ چڻنگون ڦهليون هيون، اُنهن مان جيڪي نيت تي پڪا هئا، سي مٿيان شخص هئا.

ڪامريڊ ٻوهوءَ جو ذڪر نڪتو. سرڪيءَ ٻڌايو، "ٻوهو پختو ۽ اُصول پرست شخص هو. پر جي ڪنهن ڳالهه تان چڙيو ته پوءِ الله پناهه ڏئي. سندس ڪاوڙ سالن جا سال هلندي. ڏسندو ته منهن ڦيري هليو ويندو."

مون پڇيو، "ته اسانجي ڪامريڊ اُتم لاءِ ڇا ٿو سمجهين!"

سرڪيءَ چيو، "جڏهن پارت ۾ اُتم سان گڏيس ۽ هتي موٽي آيس، تڏهن ٻوهوءَ جي ناراضگين تي ڏاڍو پيار اچڻ لڳو ۽ سندس وڏو قدردان ٿي پيس. ٻوهوءَ کي شل جنت ۾ جايون ملن."

موهن، مون ۽ سرڪيءَ دل ئي دل ۾ اُتم جي سٺيءَ صحت لاءِ دعا پني. جيتوڻيڪ سچ اِهو آهي ته اُتم اُنهن مان نه آهي، جن کي دعائن جي ضرورت پوندي آهي. هو هينئر به ڏنڊين ڏاند آهي، ٻيو پڙهي ۽ لکي. ڪنهن سان جهڳڙيو ته به پولو نه آهي، ڪنهن کان منهن ڦيرائين ته به فڪر نه آهي. هر محفل ۾ ياد ايندو آهي. پلي سوين ڪوه ڏور هجي.

اڄا اُتم ۽ سندريءَ کي پٺي ياد ڪيوسين ته اڳواٽ ٺه

ڪهل پروگرام موجب ٺٽو ۽ ٺمر ڪهڙي ويا. موهن کي اسان کان آڳ واپس ... هو سو ضروري شاپنگ لاءِ ڪرڻي ٺي هئس. موهن ٺٽو ۽ ٺمر سان هليو ويو ته ڊاڪٽر اياز قادريءَ جو فون آيو. هن محبوب طبع دوست وٽ شڪايت نه هئي ڪانه، جيتوڻيڪ اسان وري ساڻس فون تي به ڪين ڳالهايو هو. چيائين، ”اوهان جي گولا ۾ زمين آسمان هڪ ڪري ڇڏيو اٿم. نه فون، نه نياپو ...“

مون معافي ورتي، ”سائين، ڏوه برابر منهنجو آهي. ڪارڻ اِهو آهي جو جتي رهيل هئاسين اُتي فون جي سهوليت ڪانه هئي، هاڻي حڪم ...“

”حڪم وري ڪهڙو؟ عرض آهي ته ڪراچي يونيورسٽيءَ وارو پروگرام مهمل ڪري ٢٤ تاريخ صبح جو رکيو اٿئون. يونيورسٽيءَ ۾ امتحان پيا هلن سو گهڻن شاگردن جي گڏجاڻي ممڪن ڪانهي. اوهان سان رهاڻ مختصر، پر ٿيندي ضرور.“

”چڱو سائين.“

”ٻي ڳالهه اُن ڏينهن منجهند جي ماني اسان سيني سان گڏ ساڳيو ميمڻ وٽ ۽ رات جي ماني هوٽل جبيس ۾ اسان سان گڏ، جتي ٻين دوستن کي به دعوت ڏني اٿئون. هوٽل ۾ ان ڪري رکي اٿئون، جئن اوهان کي اچڻ وڃڻ جي تڪليف نه ٿئي. تنهن ڪانسواءِ ديوان دولت مهتاڻيءَ به ڏوراپو ڏنو. هن اوهانجي رهائش جو بندوبست پاڻ وٽ ڪيو هو پر اوهين اڇي هوٽل ۾ رهيا. هاڻي ٢٧ نومبر تي شام جو گڏجاڻي وٺن آهي. اِهو پروگرام به طئه ٿيو.“

پروگرام طئه ڪري جو ڊائري ڪڍان ته ڏسان ته ٢٤ نومبر تي صبح کان شام تائين ته برابر واندا آهيون پر ٢٧ نومبر تي شام جو پنجين بجي مشهور سنڌي فنڪار، اديب ۽

ٽي. وي جي سنڌي پروگرام جي پروڊيوسر بيدل مسرور پاڻ وٽ رهايو ۽ ٽي. وي جي فنڪارن سان جي ڪا گڏجاڻي رکي آهي، تنهن ۾ شريڪ ٿيڻو آٿئون. هونءَ به اهي ڏاڙهيون، ٻاٽريون پاڻ کي رکڻ اچن ڪونه. زندگيءَ ۾ ٻاهريون پيرو پنهنجي مشغولين جي ڏائري رکي هئي ته پروگرام جي ٽي ٽاهري تي ويٺي هئي! ڊاڪٽر اياز قادري ته فون رکي ٻي اونو تي ويهي رهيو هوندو، پر مونکي اچي فڪر ورايو. اهڙن وقتن تي اوچتو شڪل ڳاڙهي، ڳاڙهي ٿي وڃي، ماڻهو سمجهن ته ڳلن تي جوانيءَ جو نکار آيو آهي پر سچ ته اهو آهي ته رت جي داب وڌي وڃڻ سبب، چهرو ڳاڙهو ٿي ويندو آهي. جيستائين ڪلا جو ڏيان ان طرف وڃي، تيستائين وجهه وٺي هڪ ڪامپوز جي گوري ڳيهي ويس. اهي گوريون کٽي ته گهٽيون آيو عوض پر موهن به انهن جو گراهڪ آهي، سو منجهن کٽڻ پوندي ٿي ويئي، جن جو بندوبست ڪرڻ به ضروري هو. اسان وٽ ادبي ڊاڪٽرن ته قدم رنجه فرمائي تي پر مريض جي ڊاڪٽرن مان اڃا ڪنهن منجهن ته ڏيکاريو هو. شايد سمجهيائون ٿي ته هڪڙن ڊاڪٽرن کان پاڻ ڇڏائي ٻيهن ته اسين وارو وٺون.

سرڪي موڪلائي ويو ته ڪلا وري شيخ اياز سان ڳالهائڻ لاءِ ڪال بڪ ڪيو. اياز جو آواز ٻڌڻ بعد سعد مان واپس اچڻ اسان لاءِ مهڻي برابر هو. اڌ ڪلاڪ ترسائڻ بعد آپريٽر چيو، "معاف ڪجو فون نٿو ملي. شايد ٽيليفون خراب آهي."

موهن، ظفر ۽ قمر خريداري ڪري موٽيا ته ان وچ اسين به سنيوري آسيار تي ويناسين، ماهتاب ۽ محبوب حيدرآباد مان سڏو آذور ۽ نسرين جن وٽ اچڻا هئا ۽ منجهند جي ماني اسان کي گڏجي کائڻي هئي.

انور جن وٽ ويٺي، ڪلا سڌو هليو ويٺي نسرين وٽ، جو سمجهيائين ته هڪ ئي وقت نسرين ۽ ماهتاب سان گڏبي، پر ماهتاب اڃا حيدرآباد مان ڪانه آئي هئي. ڳالهين ۾ ويهي رهياسين ۽ وچ وچ ۾ ڪنهن جي آهٽ ٻڌڻ ۾ اچي يا ٻاهر ڪار جو آواز ٿئي ته سمجهون ته ماهتاب ۽ محبوب اچي ويا. مون سوچيو ته ماهتاب جڏهن انڊيا ۾ هئي ۽ اُتي ڪنهن ميڙ مجلس ۾ ڏير سان ويٺي هوندي ته پارس جي اديبن جو ته ٻرو حال ٿيو هوندو! ١٩٨١ع ۾ جڏهن مان ۽ ڪلا، وڪيشن ۾ بمبئيءَ ويا هئاسين، تڏهن اتي جنهن سان ٿي گڏياسين تنهن ماهتاب جو ذڪر ٿي ڪيو. هن جي شخصيت ۽ سڀاجهائيءَ ۽ سڪ جي روشني هر هنڌ ڦهليل هئي.

ٿورسي ٿورسي آخر اُنور چيو، "ادي ۽ ادا ته شايد نه اچي سگهيا. هاڻي اچو ته ٻاهر ماني کائون."

ڏاڍيءَ هٺڪ سان کاڌو کائڻ ويٺاسين. ماهتاب ڪي نه اچڻ جو ته سبب ضرور هوندو پر اسانکي اَديءَ نسرين جي هٿن جي تيار ڪيل طعامن جي لذت کان محروم رکڻ جو حق ته ڪيس ڪين هو.

ماني کائي ڇٽين ٻجي ڏاري هوٽل ۾ پهتاسين ته رسيپشن ڪائونٽر تان هڪ پرزو مليو:

"سائين،

نياز عرض ٿئي. ملڻ لاءِ حاضر ٿيو هوس پر منهنجي ڪم نصيبي جو ملاقات ڪانه ٿي سگهي. اهو ڪٿان جو دستور آهي جو اچي هوٽل ۾ رهيا آهيو؟ سنڌ جي مهمانوازيءَ تان اعتبار کڄي ويو آهي يا سنڌ وارا ڪو سبب

Scanned with CamScanner

ڪري ويا آهن؟ انهن ڪوڻ لهندو ... مان اوهانکي ونڻ آيو هوس. غريباڻو گهر جهڙو آهي، تهڙي خدمت ڪبي. منهنجي گهر وارِي ۽ نياڻيون سڀ خدمت ڪنديون. مهرباني ڪري فون نمبر .... تي اطلاع ڪندا ته اچي اوهانکي وٺي وڃجي. شڪرگذار رهندس.

نيازمند،

جمال ابڙو."

هتي اسان کي ماهتاب انتظار ڪرايو ۽ هتي اسان لاءِ جمال ابڙي جهڙي پياري اديب ۽ دوست کي انتظار ڪرڻو پيو سيڪٽ ٻنهي طرفن کان ملي هئي.

موهن چيو، "اول ابڙي صاحب کي فون ڪريون."

مون چيو، "ترس. شام جو پروگرام طئه ٿيو پيو آهي، سو رڳو فون تي ڳالهائڻو ڪونهي، هلڻو به آهي. اول خير، سڀاڻي صبح جو فون ڪنداسين."

"پر سڀاڻي وري جو مان ڪونه هوندس."

"تون وري ڪيڏانهن ويندين؟"

لڳو ٿي ته هاڻي هڪ ڊائريءَ جي بدران ٻه ڊائريون رکڻيون پونديون جو موهن پنهنجا پروگرام الڳ رکڻ شروع ڪيا هئا.

"سڀاڻي سڄو ڏينهن اڪيلو اڪيلو ڪراچيءَ جي گليءَ گليءَ جي خاڪ ڇاڻيندس. اڪيلو، بلڪل اڪيلو. مون سان ڪير به گڏ ڪين هلندو."

موهن کي ڪڏهن ڪڏهن اهي دؤرا پوندا آهن. اڪيلو وسڪيءَ جو جام ڪڻي ڪيسيٽ هلائي سنگيت ٻڌڻ شروع ڪندو پر جلدي اڪيلائيءَ مان تنگ ٿي مونکي فون ڪندو ۽ پڇندو، "ڇا پيو ڪرين؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

”بس. ويٺو آهيان.“

”ته اُٿي ٻهه ۽ منهنجي گهر ڏانهن هلڻ شروع ڪر.“

سو مون سوچيو ته صبح اُٿندي ئي جڏهن ڪراچيءَ جي گهٽين جي خاڪ ڇاڻڻ شروع ڪندو ته ڪيس ڪنهن ڏوڙيءَ، پيچيءَ جي ضرورت پوندي ۽ آئون ئي ڪنهن دڪان تان فون ڪري پڇندو، ”ڇا پيو ڪرين؟“

”بس ويٺو آهيان.“

”ته هليو اچ ته گڏجي گهٽين جي خاڪ ڇاڻيون.“

ايتري ۾ دروازي تي ٺڪ ٺڪ ٿي. سمجهيوسين ته هاڻي ته پڪ ئي ماهتاب ۽ محبوب آيا هوندا. ٽپو ڏيئي دروازو کوليم. سامهون ڀڳوانداس، سراج ۽ اقبال بيٺا هئا. سراج ڪٽي ياڪر ۾ پيل. ١٧ نومبر رات جو هڪبئي کان موڪلايو هوسين ته پاڻ وڃي نوڪريءَ تي چڙهي ۽ آءٌ ڪيس ڳوٺ ۾ اچڻ جو اطلاع ڀڳوانداس جي معرفت ڏيندس پر جڏهن ڏٺوسين ته اسانجو سنڌ سماءُ ڪين پيس سو وري ڪراچيءَ کهي آيو هو ته متان ڳوٺ هلڻ جو پروگرام ئي رد نه ڪري ڇڏيو هجيئون!

چيائين، ”يارن وڏا پروگرام رٿيا آهن ۽ اوهين اَجا تا اچو!“ ائين چئي، سوفا تي ويهندي ئي کيسي مان هڪ خط ڪڍي هٿ ۾ ڏنائين. کولي پڙهيم:

”مولين مت منا ياءُ، محترم موتي پرڪاش،

شال هر ويل خوش باش هجو. احوال عرض ته سهڻا سائين، اوهانکي سنڌ جي سرزمين تي پهچڻ لاءِ لکين مبارڪون. اوهانجي اِها دلي خواهش، رب جي رحم ڪرم سان پوري ٿي. حاصل مقصد ته آءٌ تاريخ ٢٥-١-٨٤ع تي،

آچر شام جو ۴ وڳي، سنڌ جي ماهر اَدبي سنگت، دڙي ٻاران اوهان سان اَدبي روح رهاڻ ڪوٺائي رهيو آهيان، جنهن لاءِ پنهنجي هن علائقي جي اَديبن کي اهڙي دعوت عرض رکي وڃي آهي. روح رهاڻ ۾ اُستاد سرويچ سجاولي، اُستاد محمد خان مجيدي، غلام حسين رنگريز، جوهر، سيد اڪبر، عبدالحئي پليجو، سانگي سجاولي، وفا ناٿنشاهي، ارشاد ساگر، علي محمد خاصخيلي ۽ ٻيا شريڪ ٿيندا. اوهين ڪهڙي به حالت ۾ دڙي پهچي ويندا ۽ محفل کي رونق بخشيندا ته اوهانجا ڪروڙين قرب ٿيندا.

اوهانجو پنهنجو

عاجز ڪريم ٻوري.“

عاجز جي عجز جو به جواب ڪونهي. دٻئي ۾ به خط لکي ته جواب ملڻ تي ڪروڙين قرب سمجهي. عاجز ۽ سندس ساٿي ۽ شيرازي پبليڪيشن جو افضل ميمڻ ۽ سندس دوست اسانجي ڳوٺ دڙي ۾ ادبي شغل جاري رکيو وينا آهن. مان هنن يارن کي ڪيئن اعتبار ڏياريان ته مون پنهنجي پياري ڳوٺ ۽ ڳوٺ وارن جي دعوت موٽائڻ جي طاقت ڪانه هئي.

خط پڙهي پورو ڪيم ته سراج مون ڏانهن نهاريو. ڀڳوانداس پنهنجي مخصوص انداز ۾ سگريٽ دکايو.

اچانڪ ڪنهن جڻ منهنجي روح کي ڇڪيو. مون ڀڳوانداس ۽ سراج کي چيو، ”سياٽي ڳوٺ هلنداسين.“

”پر هي پروگرام ته ۲۵ تاريخ تي آهي.“

”اُن ۾ نه شريڪ ٿينداسين پر سياٽي ته ضرور هلنداسين.“

فيصلو ٿيو ته صبح جو سويل اقبال، ڀڳوانداس ۽ سراج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ايندا ۽ موٽر رستي ڳوٺ هلبو. ان وچ موهن ڪراچيءَ جي ڪاڪ چالي موٽندو.

رات جي ماني ڊاڪٽر حميده کهڙو ۽ ڊاڪٽر حليم جي گهر هئي، جتي شمس ۽ نور الدين سرڪي به اچڻا هئا. اُنهي وقت سر پهتاسين ته مسٽر ۽ مسز پوپٽ شهاڻي به اچي ويا پر ڪاني لاءِ ڪين ٽرسيا.

سچ ته اِهو آهي ته اُن رات ڪانهي نان موٽندي، بستري تي ليٽي، نعت ڪرڻ جي بيحد ڪوشش ڪيم ها جن اکين ماهتاب ۽ محبوب جو سڄو ڏينهن اِنتظار ڪيو هو، تن کي ستيتهن سالن بعد ڳوٺ جون گهٽيون ۽ چونڪ ڏسڻ جي جذبي، اوجاڳي ۽ اُلڪي بنا ڪي نصيب نه ٿيو:

هاءِ هي اِنتظار جو عالم
هي سرءُ ۾ بهار جو عالم.
شال بيچين، بيقرار رهان،
پيارو پيارو آ پيار جو عالم.

Scanned with CamScanner

يادگيرين جا قافلا

اُهو ڪهڙو درد هو، جنهن مونکي ستٽيه سال گهاٽي جيان پيڙهيو هو؟ اُها ڪهڙي تار هئي، جيڪا ڏينهن رات، پل پل روح کي تاڻيندي رهي هئي؟ اُهو ڪهڙو احساس هو، جيڪو پنهنجن انسان گهيريل هوندي به دل کي اڪيلائيءَ جي بوجي هيٺ دٻائيندو رهيو هو؟

مون وڏا وڏا شهر ڏٺا آهن، آسمان سان ڳسندڙ عمارتن جي اوچائي، پنهنجي نظرن سان ماپي آهي، ڪيترين قومن جي ڪيترين ٻولين ڳالهائيندڙ ماڻهن سان گفتگو ڪئي آهي ... پوءِ به دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اَڪيلائيءَ جي اهڙي گهگهه اونده آهي، جو مان شهرن ۾ رهي به نه رهيو آهيان، عمارتن جي آسائش ڀريل ڪمرن ۾ رهندي به بي آرام رهيو آهيان، پنهنجن سان ڳالهائيندي به ڌاريو رهيو آهيان، سک ملندي به بيچين رهيو آهيان.

بيچاري واه جي ڪنڌيءَ تي منهنجو ننڍڙو ڳوٺ ڏڙو، دنيا جي نقشي تي هڪ ٻڙيءَ جي حيثيت به نٿو رکي. نه اُن جي هوا ۾ عطر جي خوشبوءِ آهي ۽ نه اُن جي کوه ۽ واهه جي پاڻيءَ ۾ امرت اوليل آهي، نه اُن جون گهٽيون ڪشاديون ۽ صاف سٿريون آهن ۽ نه اُن جي اَڪ ۽ ٻير جي وڻن ۾ رسا، نڪي گل آهن. پوءِ به جاڻان ٿو ته اُهو منهنجو ڳوٺ ئي، اُها منهنجي مٽي آهي، اُها منهنجي هوا آهي ۽ اُهي منهنجا وڻ آهن. منهنجو روح ٻادل ٻڌجي اُنهن مٿان ڇانئو ڪندو آهي ۽ برسات جون سنهڙيون بوندون ٿي،

ٻيئين ٻارن، رستن چارن لئي چٽڪار ڪندو آهي. اڄ اهو منهنجو ڳوٺ نه آهي اهو نه منهنجو من ٿو مڃي ۽ نه منطق. مون اُتي ئي پنهنجو پهريون ساهه کنيو هو ۽ مونکي ڪير ٿو روڪي سگهي ته مان اها چاهنا ڪريان ته منهنجو آخرين پساهه به اُتي کڄي؟

مون ننڊ ۽ جاڳ ۾ پنهنجي ڳوٺ جا سپنا ڏٺا آهن. ڪيئي گهمرا يادگيرين جي ٻوڏ مونکي سڙن درياهه ڪيو آهي ۽ مون پنهنجن هٿن ۽ ٻانهن جي طاقت سان پاڻ کي ڪنڌيءَ تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ... پر ٻه سپنن جي سيلاب جي گهيري ۾ سدائين رهيو آهيان.

مونکي ياد آهي

پيياري واهه مونکي سمنڊ کان به وڌو لڳندو هو ڇو جو اُن کان اَڳ مون سمنڊ بابت فقط جاگرافيءَ جي ڪتابن ۾ پڙهيو هو. پهريون ڀيرو سمنڊ مون ناناڻي ڳوٺ جاتيءَ جي ڀرسان سنڌي بندر ۾ ڏٺو هو. تڏهن مان پنجن ورهين جو مس هوس. دوُر دوُر تائين پاڻيءَ جو ڦهلاءُ تيڪي جي پڳل ٽٽل گهرن ۽ دڪانن جي ويرانيءَ کي اَچا به وڌائي رهيو هو. سنڌي بندر جو اُهو سمنڊ بہ مونکي پيياريءَ کان ننڍو لڳو هو!

اونهاري ۾ جڏهن پيياريءَ ۾ پاڻيءَ اچڻ جي خبر ڳوٺ ۾ پهچندي هئي ته ڳوٺ جا هندو ۽ مسلمان، ڍهلرين ۽ شرناين کي ساڻ ڪري، ٻه ٽي ميل اڳيان وڃي پيياريءَ جي پاڻيءَ جي آجيان ڪندا هئا. ڏسندي ڏسندي پيياري ٽار ٿي ويندي هئي ۽ اُن جون ڇوه ڀريون ڇوليون ڪکن، ڪانن، ٻيڻن ۽ ٽارين کي اوڙهيندي، ڪنارا پائيندي وينديون هيون. منهنجي ڏاڏي ميرا ڪپڙا ڪار ۾ ٽهڪائي،

ٽالهه، مٿي ٻي رکي، زناني گهاٽ ڏي ڏولڻ هلندي هئي.
هوءَ ڪوڙا سٽيندي هئي، ۽ اسين سڀ ڏس اکيون ٽاڙي
پيچاريءَ ۾ وهنجندا هئاسين يا امڙ جي پوتي ڪٽي مڇين
ڦاسائڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين. ڪڏهن ڪاڪو
اسانکي مرداني گهاٽ ڏي وهنجارڻ هلندو هو. بدن ۽ مٿي
۾ ميٽ وجهي يا ٻاڻ ڪسي تيل ٿڦي، اسين نعبا مٽڪا ۽
دلا پاڻيءَ ۾ وجهي ترڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين، اڻين
ٽاڦوڙا هڻندي ٻه، آءٌ ايڏو وڏو نه ٿي سگهيس جو هڪ ٻر ڪان
تري ٻيءَ ٻر ٻهچي وڃان! عارب خميسو، رمضان ۽ عمر
اسڪول گسائي پيچاريءَ ۾ وهنجڻ ويندا هئا. آءٌ موڪل جو
گهنڊ لڳڻ تي، ڪتابن جي ڳوٿري ڳچيءَ ۾ لٽڪائي گهر
وڃڻ جي بدران پيچاريءَ جي ٻهلي ڏانهن ڊڪندو هوس ۽
ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪناري تي ويهي حسرت ڀريل نگاهن
سان کين ترندو، ٽڙڳندو ڏسندو رهندو هوس.

اُن بعد ٿورو وڏيرو ٿيس ته ڪڏهن بابو موتڪي ساڻ
ڪري، سيتارام جي هٽيءَ وٽ سنان ڪرڻ هلندو هو. بابو
سنان ڪندي ٿورو پرڀرو ويندو هو ۽ آءٌ ڪناري تي ويٺي
ئي ڏڪڻ لڳندو هوس ۽ رڙيون ڪري ڪيس سڏ ڪند.
هوس. سنان ڪرڻ بعد اسين بائي سيتارام جي ڪکائينءَ
جهوڙيءَ ۾ ويندا هئاسين ۽ چوندا هئاسين، ”جئه سيتارام.“
”جئه سيتارام،“ لمبو، سفيد ڏاڙهيءَ ۽ جٽائن وارو
بائو موٽ ۾ ڪيڪر ڪندو هو.

بابو اڌ ڪلاڪ کن بائي سيتارام سان رهاڻ ڪري اُٿندو
هو ته موڪلائڻ مهل بائو منهنجي هٿ جي ترِيءَ تي پڳڙن
۽ ڪاريءَ ٻاڪ جو پرساد رکندو هو. پوءِ بابي جي آڱر
پڪڙي آءٌ گهر ڏانهن هلندو هوس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

أسانجا امتحان ويجها ٿيندا هئا تہ بابو ڀلو ٿرائي، مانيون
پچرائي هلندو هو دڙي ۽ والي شاه جي وچ ۾ پيچاريءَ
جي ريگيوليٽرن واريءَ پل تي، اسان کي پاڙهڻ لاءِ.
اسين پل تي هيٺ لهي ويندا هئاسين. هيٺان پاڻي ڳڙگات
ڪري وهندو ويندو هو ۽ آءٌ حسابن جو حل ڳوليندو هوس.

ساوڻ جو مهينو ايندو هو تہ ٿنڌڙيءَ جي ڏٺن تي،
چانڊوڪيءَ رات ۾ شيل جا ڪوڏيا ٻيڙيون پرائي نڪرندا
هئا. ڪاڪو ٻيڙيءَ جي اڳئين تي بيهي ڳائيندو هو،
"داوڻ دا نڪپال جهوليلال." شيل جا ساٿي سندس سر سان
سر ملائي 'جهوليلال' جا پنجڙا ڳائيندا هئا. اسين جهونا
ڪائيندي، راڳ رنگ، چرچن گهٻن جون اهي محفلون
ماڻيندا هئاسين.

ڳوٺ جي جوانن ۾ فوٽ بال کيڏڻ جو شوق جاڳيو.
شام ٿيندي ئي محمودا واهہ جي ٻيءَ پر، ٻنين جي پوسان
راند مچندي هئي. هڪ پيرو مان ۽ منهنجو دوست خوشحال
۽ ٻيا سنگتي هٿن جي ڪڏ لڳاسين ۽ اچي محمودا جي
پل تي پهتاسين. خوشحال چيو، "پاڻيءَ جي ماپ ڏسندين؟"

مون چيو، "ڇو نہ؟"

"تہ هل پل جي لنڌن تي لهي هلون."

اسين هيٺ لهي ٻيءَ پر تي ماپ جي پٽيءَ تي ماپ
جا انگ ڏسڻ لڳاسين تہ اوچتو خوشحال مون کي ڌڪاڻ
لاءِ 'ڀائو' چيو ۽ آءٌ ڌون وڃي ڪنان لڳا. محمودا ۾
ڪريس! منهنجي هڪ هٿ ۾ اٽي ۽ پٽي ۾ دڪر هو. پل
تي هڪ پاسي پڌس ۽ غوطا کائيندو ٻيءَ پر ڪنان اچي
نڪتس، پوءِ بہ ڪنهن کي همٿ ڪانہ ٿي جو پاڻيءَ ۾ ٽپو
ڏئي مونکي بچائي. ان مهل ڏانوڙو شڪاري اچي نڪتو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

هن منهنجو ٽالو ٻڌي ونئي پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏنو ۽ مونکي وارن کان پڪڙي، ٻڏڻ کان بچائي ڪٺي ڪناري تي اڇليو. مونکي اهو ڏينهن، اها شام ۽ اهو حادثو اڃا ياد آهي. ڪڏهن لڳندو آهي ته محمودا جي ڪناري تي اڃا به سوٽ پيو آهيان.

پيڇاريءَ ۽ محمودا جا پيٽ سياري جي موسم ۾ سڪي ويندا هئا ۽ اسين اُتي اُٺي ڏڪڻ راند ڪرڻ ويندا هئاسين. قد جو ڊگهو ۽ بدن جو ٻرجستو ٿارو ڏاچيري ۽ سنهڙو، سيپڪڙو ڳاڳن، اسان کي ڊڪائي ڊڪائي بي حال ڪري ڇڏيندا هئا ۽ اسين پگهر ۾ شل ٿي گهر موٽندا هئاسين.

اهي آهن پيڇاريءَ ۽ محمودا جون ڪجهه يادگيريون.

ڳوٺ جو اسڪول ...

منهنجي ڀيڻ لڇمي ٽڪڙو ٽڪڙو سنڌرائي اسڪول ونئي هلندي هئي. سياري جي موسم ۾ ڪنن تي ٽوپ، بدن تي سئيٽر ۽ ڪوٽ چاڙهي، سيءَ ۾ ڏند ڪڙڪائيندا اسڪول هلندا هئاسين. ڪيڏو نه وڏو اسڪول هو اسانجو! گهڻ لڳندو هو ته ڪلاس ۾ ڪتابن جون ٿوٿڙيون رکي، اسڪول جي ميدان تي قطارون ناهي پرارٿنا ڪندا هئاسين ۽ پوءِ پرارٿنا ڪري، چپن تي آڱر رکي ڪلاس ۾ گهڙي، پنهنجي پنهنجي مقرر سيٽ تي اچي ويهنداسين هئاسين.

سائين محمد طالب، سائين حامد علي، سائين ٽلسيومل ۽ سائين ليمڪو جڏهن ڳوٺ جي گهٽين مان لنگهندا هئا، تڏهن ڪين ڏسي يا ته پڻ پهڻ تي ويهندا هئاسين يا گهر جي دروازي جي آڙ مان ڪين چور نگاهن سان ڏسندا هئاسين يا اُتي ڏڪر ۽ بلور اُتي ڇڏي اِئين گم ٿي ويندا هئاسين، جڻ ڪاريءَ هيٺان ڪنءُ.

سائين حامد علي اڪيلو رهندو هو، ڇوجو سندس گهر ڳوٺ ٻئي جي پرسان ڪنهن واهڻ ۾ هو، جتي هر ڇنڇر شام جو ويندو هو. ڏڙي ۾ هوندو هو ته سندس گهر جي صفائي ۽ هوٽل تان ماني آڻڻ جو ڪم ڪلاس جي ڇوڪرن جي حوالي هوندو هو. هر روز موڪل جي ڏهڪ لڳڻ کان اڌ ڪلاڪ کن اڳ، سائين حامد علي ڪلاس جي ڇوڪرن کان پڇندو هو: اڄ گهر جي صفائي ۽ هوٽل تان بوڙ ماني وٺڻ ڪير ويندو؟

سيني جا هٿ هڪ ئي وقت مٿي ٿي ويندا هئا. سائين هڪ هڪ وٽان جٺن لنگهندو ويندو هو، تن هر ڪو دعا پڙهندو هو ته شل سائين مونکي چوندي. سائين لنگهندو ۽ چوندو ويندو هو، ”نه، تون نه. تو اڄ ڪوڙا ياد ڪين ڪيا... نه، تون به نه. تو اڄ رسيس ۾ جهيڙو ڪيو... نه، تون به نه چورا، تون اڄ پٽي ميساري، ميٽ لڳائي ڪين آئين!“

ٻن ٽن جڻن جي اها چونڊ ٿيا هئي، اسانجي پوشاڪ ڀرائي، اڀياس، سياڻپ ۽ صفائي جو وڏو امتحان هوندو هو ۽ آخر ۾ جيڪي چونڊيا ويندا هئا، تن جي عيد ٿي ويندي هئي. سائين حامد علي جي گهر جي ٻهاري پائڻ، ٻرڻ صاف ڪرڻ، بسترو چنڊي پٿارڻ ۽ بوڙ ماني آڻڻ جهڙو شاناڻو ڪم اسان کي ٻيو ڪين ٿي سجهيو... چونڊيل ڇوڪرا ڪتابن جون ٿيلهيون ڪلهن ۾ لٽڪائي، ٺهڪ ڏيندا اهڙي ته رعب سان ڪلاس مان نڪرندا هئا، جو ڄاڻ ته قارون جو خزانو هٿ لڳو اٿن.

اسڪول جي پٺين ميدان ۾ گدامڙيءَ جو اوچو اوچو وڻ هوندو هو. ڀيڳل ڊنل ڪمپائونڊ وال کان ٻاهر هونديون هيون ٻهيون. درين مان ساوڪ ڏسندا هئاسين ته

اَکيون لُڙي پونديون هيون. اُڀريا ڳاهن ۽ ٻوٽن تي ٻوٽت ۽ پکيوڙيون ... اسڪول جي اڱڻ ٻاهر جي پاڻيءَ سان ڀريل کسي، جيڪا تڙين ڇوٽ صرف ڦهليل بيٺي ڪسي پاڻي پهچائيندي هئي ... ڪسيءَ ۾ اسانجون ڪاغذ جون ٻيڙيون ... ڪسيءَ جي ڀرسان ٻير جو وڻ، جنهن جي چانئري ۾ ڇڻ وارو گهوڙيون ... ڇاڻي عبدالفتاح، رمضان، خميسو، محمد عمر منهنجا همراهي ... ڪلاس جي ڪمري جي پٺيءَ ۾ سائين محمد عليءَ جا ڪڍيل، ڳاڙهي، سائي، پيلي رنگ ۾ سنڌ جا نقشا ... ڪيڏي نه دل کڻيندڙ هئي ننڍڙي اسڪول جي وڏي دنيا!

منهنجو گهر ...

وڏو شاهي گهر ٽن حصن ۾ ورهايل. جنهن مان هڪ حصو مسواڙ تي ڏنل هو ۽ ٻه حصا اسانجي حوالي هئا. گهر ۾ مونکي پڙهڻ لاءِ اَلڳ ڪمرو هو ... ڪمري ۾ مخزن ۽ ڪتابن لاءِ وڏي پيٽي هئي، جنهن مان ڪتاب ڪڍندي هميشه وڇونءَ کان ڏنگجڻ جو ڊر هو. گهرن جون ديوارون ليڪي جون هيون. برسات جي موسم ۾ ڪڏهن ڇت مان پاڻي سمندو هو ... پراڻي گهر ۾ وڏا منگهه هئا، جن مان هوا اِئين ڊوڪي اندر ايندي هئي جڻ موهن ڪلپنا جي ڪتاب جي ورقن تي لعل پشپ جي بي‌قابو تعقيد ڇپر ڇني آئي! گهر جي منگهن جي چانئري ۾ لڪي لغڙ اُڏائيندو هوس ته منجهند جي مانيءَ جي ويل ٽرندي ڏسي منهنجي اَمڙ نعيا نعيا گراه ٿاهي ٿالهي ڀري مٽي منجهندي هئي، جڻ منهنجي شغل ۾ رنڊڪ نه پوي. گهر جي رڌڻي مان سڄو ڏينهن، چلهه ۾ ٻرندڙ ڪاٺين جو دونهون نڪرندو

رهندو هو. هڪ ويلي جو ڪاڄو ٻرچجي ٻورو ٿيندو هو ۽ ٻئي ويلي جي مانيءَ جي تياري ٿيندي هئي.

ٽورو وڏو ٿيس ته ڪمرن جي اڳيان، فرش بند آڳند ۾ جهولي ۾ ويهي، لوڏا کائي بابو مونکي پاڙهيندو هو ۽ اِسڪالرشپ جي اِمتحان لاءِ تياري ڪرائيندو هو. لطف اَلله جوڳي شڪارپوريءَ جا اِسڪالرشپ جي اِمتحان جا پيپر حل ڪندي سانجهي تي ويهندي هئي ۽ آءٌ ٽڪر ٽڪر ۾ ڪتاب ٿيلهي ۾ ڦٽا ڪري اِڱڻ گهٽيءَ ۾ پهچندو هوس جتي ٻائي سيتارام جي وات مان مکي جيٺيمل لاءِ تيزيءَ سان گار نڪري!

گرميءَ جي موسم ۾ اَکيون اُتي ٻوٽيون هيون، ماسي اَکين ۾ ڊپ وجهي، پينگهي ۾ لوڏي ننڊ ڪرائيندي هئي. اُها ننڊ ٻئي ڏينهن ڏاڏيءَ جي چاڏيءَ ۾ ڏڏ ولوڙڻ جي آواز تي ۽ مکڻ جي لالچ تي پاڻمرادو کلي پوندي هئي.

منهنجو گهر ... گهر جون دريون ۽ دروازا، پلنگ ۽ کٽون، چٽيون ۽ مڱهه ... سياري جي موسم ۾ ٻرندڙ آڳيٺيءَ جي گرماش ... رنڌڻي جي دونهي سبب ڳاڙهيون ٿيل اَکين مان وهندڙ پاڻي ... ديويءَ جي ٿان ۾ جاڳرتا ... ڪٿائون ۽ پرساد ... سانجهيءَ جو ڏانوڙي فقير جي ماني ٽڪر لاءِ صدا ... اِهي سڀ آهن منهنجي اکين جي ماڻڪين ۾ تصويرون بڻجي، اَٽڪيل يادگيريون!

ڳوٺ ...

ڳوٺ جي وچ ۾ ڄار جو وڏو وڻ هو، جنهن ۾ پيرون موتيءَ جي داڻن جيان چمڪندا هئا. چانور قلعي گر، ڏنو ٽيون ڏئيندا هئا ۽ ڏسندي ڏسندي ٽامي ۽ پتل جا باسڻ چاندي

ٻهڙي چمڪڻ لڳندا هئا. باقي حلوائيءَ جي مٺائيءَ، جيني
پساريءَ ۽ ڏيني شيخ جا پسارڪا ۽ ريزڪيءَ جا دڪان،
نائي خان ميمڻ، انور ۽ عبدالله جي حڪمت جا دڪان...
ٽيڪومل گيهه واري جو ننڍڙو دڪان، جنهن جي ٻاهران
مکڻ سان ڀريل ديڳيون بدلجي گيهه ٿينديون هيون گهٽيءَ
جي ٻئي ڇيڙي وٽ راموءَ چڻن واري جي پڙي ۽ شام جو عارب
جي ڪباب جي پڙي، جنهن تي ويهڻ مهل عارب جو سانورڙو،
پگهر ڀريل چهرو ٻهڪي پوندو هو. سيٺ ڪروڙمل، سيٺ
جيٺيمل ۽ وڏيري خدابخش جون اوطاقون جتي چلم جي
ٻڙڪي تي غريب هارين ناريـن ۽ ڪمدارن جي قسمت جا
فيصلا ٿيندا هئا ... اهي سڀ منهنجي اکين اڳيان آهن.
يادگيريون ... يادگيرين جا قافلا ... قافلن جي اڏايل
دز ۾ پڪيل منهنجي ٻالپڻ جا ڏينهن ۽ راتيون ...

٢٢ نومبر تي، ڪراچيءَ مان ڳوٺ لاءِ اُسهڻ ۾ اوير ٿي
وئي. ڀڳوانداس ۽ اقبال ڪار ڪٽي اچي پهتا ۽ پيا اسان
ڏانهن نهارين ته ڪڏهن ٽا هوٽل جي ڪمري جو دروازو
بند ڪريون. سوچيو ته اٿين هيوسين ته منجهند جي ماني
ڳوٺ هلي کائينداسين ۽ ڀڳوانداس کي اڳي ئي پڇون پيا
هئا، سو هيو بندوبست ڪري ڇڏيو هئائين. چيائين: ڊاڪٽر
محمد اقبال کي فون ڪري ڇڏيو اٿم. منجهند جي ماني
اُتي کائبي ۽ پوءِ هلنداسين ڳوٺ."
موهن ته هليو ويو ڪراچيءَ جي گهٽين جي خاڪ ڇاڻڻ.
اسين اُسهياسين ته ڪار اچي هڪ ريلوي ڪراسنگ
تي بيٺي. موٽرن ۽ ٽرڪن جي وڏي قطار اڳي وڃي هئي،
۽ مجال جو ڪراسنگ جو ڦاٽڪ کولين. پنج ڇهه منٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

انتظار ڪري لهي هيٺ آياسين ته ڏسون ته آخر ڇا ماجرا ڪهڙي آهي. ڪراسنگ جي ڦاٽڪ وٽ گڏبس ٽوڙڻ جي انجڻ اچي بيٺي. انجڻ ڊرائيور لهي هيٺ آيو ۽ پرسان بيٺل گهوڙڙني ڪان بوهيمگ وٺي آرام سان ڪائڻ لڳو. هڪ پڙو خلاص ڪري ٻيو ورتائين ۽ موٽڻ ۽ ٽوڪڻ ڏانهن نهاريندي ۽ پنهنجي اهميت جتائيندي ڏاڍي مزي سان بوهيمگن جو ٻيو پڙو ختم ڪيائين. موٽڻ ۽ ٽوڪڻ جي ڊرائيورن مان ڪن جڪ ڪاڏا ۽ ڪن هارن وڄايا پر همراه پنهنجيءَ لئي. بوهيمگ ڪائي ختم ڪري، ڦاٽڪ پردار جي ڪيبن ۾ ويهي، پاڻيءَ جو هڪ ٻه گلاس پيتائين ۽ پوءِ چڙهيو انجڻ ۾. ڀڳوانداس چيو: ڏٺئه اسان جا حال. انجڻ جي هڪ ڊرائيور پنهنجي موج، مزي ۽ پيٽ جهل لاءِ اسان سڀني کي خوار ڪارايا آهن.

آخر گڏبس گاڏي آهستي آهستي چري ۽ اسين ڪراسنگ لتاڙي ٺٽي جي رستي تي آياسين. ڊاڪٽر محمد اقبال اسانجي اچڻ جو انتظار ڪري بيحال ٿي ويو هو. سندس گهر جو دروازو کڙڪايوسين ته اُن مهل ساڍا ٽي، چار ته واه جا ٿي ويا هئا. سچ پڇ ته اُهو چانهه پيئڻ جو وقت هو، پر بک به لڳي هئي سو ڪائي پوءِ ڪيوسين. ڊاڪٽر محمد اقبال، سائين محمد طالب جو فرزند آهي، جنهن نه فقط مونکي پاڙهيو هو پر بابي مرحوم سان به سندس قرب ۽ پنهنجائيءَ جو رستو هو. محمد اقبال سان گڏجي سندس والد مرحوم جي يادگيري تازي ٿي وئي. افسوس اهو ٿيو جو ڳوٺ ۾ تڏهن وڃڻ جو موقعو بڻيو جڏهن اسانجا بزرگ جن اسان کي پنهنجن ٻارن وانگر سنڀاليو ۽ پاليو سي نه رهيا. اکيون پرچي آيون.

انگل سعاڍي ڇهين ٻجي ڊاڪٽر ۽ سندس ڊاڪٽر پيءُ کان موڪلائي ڪار ۾ چڙهياسين. اڳي جڏهن ڪراچيءَ مان ڳوٺ يا ناناڻي جاليءَ موٽبو هو، تڏهن موج لڳي پئي هئي. اول جنگشاهي اسٽيشن تي لهي، ٽنٽي پهچندا هئاسين ۽ پوءِ اُهائي بس اسان کي پتڻ تي وٺي هلندي هئي. ڊڪي ڊڪي، سامان گهليندا وڃي شاهي لانچ ۾ رکندا هئاسين. لانچ ڦق ڦق ڪندي، سنڌوءَ جي پيٽ ۾ هلڻ شروع ٿي مس ڪندي هئي ته اسين ڪراچيءَ مان پڪيءَ جي گهر مان آندل ڀاڄين ۽ ڦلڪن جون ٿيلهيون کولي کائڻ ويهندا هئاسين ۽ پوءِ لانچ جي ڪنهڙي وٽ بيهي سمنڊ جيان گجندڙ سنڌوءَ جو ڀيانڪ روپ ڏسندا هئاسين. پيءُ پڄو پهچي، وري بس ڊوڙي ڊوڙي، سامان پڻ وٺيندا وڃي لاريءَ ۾ جاءِ والاريندا هئاسين. لاري ڌوڙ جو پائوڊر اسانجي چهرن ۽ بدن تي ٿڦيندي سجاول پهچندي هئي، جتي ڪلاڪ ٻه بس اسٽاپ تي پيتيون رکي مٿن ويهي رهندا هئاسين ۽ جهوٽا کائيندا هئاسين يا ڪنهن جاٽوءَ سياٽوءَ جي گهر وڃي رڳي ڪوليا مهمان ٿيندا هئاسين، جيستائين دڙي يا جاتيءَ جي بس ڇٽڻ جو وقت ٿئي جي. ڪراچيءَ مان اَسُر جو نڪتل، سڄي ڏينهن جي ٿڪائيندڙ مسافريءَ بعد شام جو ستين بجي ڌاري مس مس ڳوٺ پهچندا هئاسين. اسانجا سڪل، پيلا چهرا ٻڌائيندا هئا ته رڳي اُڪري آيا آهيون. هاڻي نه سنڌوءَ جي لهرن تي لڏندڙ لمندڙ ڦق ڦق ڪندڙ اُها لانچ آهي ۽ نه پتڻ. وڏي ڳالهه ته سنڌو ٿي سڪي وئي آهي!

سجاول مان لنگهياسين ته اُن اسپتال تي نظر پيئي، جنهن جون پيتيون اسانکي قلعي جي ديوارن کان ٻه اوچيون

لڳندا هيون. ڀڳوانداس چيو ”هاڻي اِتي سرڪاري اسپتال ڪانهي. ٻه ٽي اسپتال لهرائي آهن. اُو اِجهو اُها ......“ هن اشارو ڪيو ۽ منهنجون نگاهون سجاول جي اڳين سونهن ڳولڻ ۾ مشغول هيون.

سجاول جي شهر ۾ نانءِ ريواچند جو ٻرما شيل جي پيٽرول جو دڪان هوندو هو. اُتي مون پنهنجي انگريزي تعليم جي شروعات سائين عبدالله شاه کان اي ٻي سي سکڻ سان ڪئي. انگريزي اسڪول هڪ ماڙ واريءَ عمارت ۾ هلندو هو، جنهن ۾ اُنهن ڏينهن ۾ سائين هيرو سدارنگاڻي، جيڪو تازو گريجوئيٽ ٿي آيو هو، سو هيڊ ماستر هو. اُهو ساڳيو هيرو سدارنگاڻي، جيڪو ’هندستان‘ اخبار جي بمبئيءَ جي نئوراشٽر پريس جو ڪي سال مئنيجر ٿي رهيو. سائين عبدالله شاه، شڪل جو گورو هو. ڪاري سونهاريءَ سندس شخصيت کي واه جو ٿي چمڪايو. جڏهن ننڍي لڪڙي کڻي ڪلاس ۾ ڦرندو هو، تڏهن منهنجو ساهه مٺ ۾ هوندو هو. ڏاڍو رعبدار ۽ ڪنڙڪ هو. هڪ ڇماٽ نڪاءُ ڪرايائين ته سٺ ڏينهن ڳل جي ڳاڙهاڻ ڪانه ويندي هئي.

اهوئي سجاول جو شهر هو، جنهن ۾ ١٩٤٢ع ۾ منهنجو سوٽ پدن جائو هو، اُنهيءَ ئي اسپتال ۾/جنهن جون ديوارون ڊٺيون پيئون هيون. اُن ڏينهن جو هڪ واقعو ياد ڪري منهنجي ڏرڻ ڏڪي ٿي وڃي. بابي چيو ته جلد واريءَ مائيءَ کان اٿو پڇهائي اچ. مائيءَ جو گهر هو گهوڙاري واهه جي ٻيءَ پر، جيڪو واهه شهر جي وچ مان وهندو هو. واهه جي مٿان ٻن ٽن هنڌن تي پليون هيون. هڪ پل اسپتال کان ٿورو پرڀرو هئي، تنهن ڪري سهوليت جي

لحاظ کان ماڻهن هڪ وڏو گرڙهر رکي ڇڏيو هو، جيڪو ٻهي ڪنڌن کي گڏ ٻڌندو هو. ٽورو ٻرڙو وجي، ٻل لتاڙي، ٻيءَ ٻر ٻهچڻ جي تڪليف کي ٽورا ماڻهو ڪندا هئا، نهن ڪري اچ وڃ لاءِ گرڙهر ٻل جو ڪم ڏيندو هو. ڇانور ته ائين ٿي ٻابو مائيءَ کي ڀهچائي آيو هو ۽ مون تي ڪم هو اٿي چلي ٻوائي گهر ڪٽي اچان. مان گرڙهر ٻهار ڪري، مائيءَ جي گهر ٻهچي، اٿي سان ٻوبل چلي مٿي تي رکي گهوٽاري لي آيس، ٻو ٻرڙو وجي ٻل ٻهار ڪرڻ ڪين ٻڳم. گهوٽارو ڪنان ٽار ٻٽي وهيو. ٻهان چلي مٿي تي رکي هڪ ٻير کان ٻيءَ ٻير اچڻ لڳس. چليءَ جي ٻار سبب ٽي ٻيرا گهوٽاري ۾ ڪرڻ کان ٻچي ويس. ڪوئي ٻهوان ها ته مون جهڙي جيتامڙي کي ٻڏڻ کان ٻچائڻ لاءِ ڪو وٺجهو ڪونه هو. ڏاڍيءَ جفاڪشيءَ بعد ٻيءَ ٻر سلامت پهتس. اهو ٻيو ٻيرو هو جو ٻڏڻ کان ٻچيو هوس.

اقبال ڪار هلائيندو رهيو ۽ اسين سجاول لنگهي ميرٻور بٺوري جي رستي تي آياسين. رستي جي ٻنهي پاسن ڪمند جي ٻوڪ هئي. ڪاڙ ۾ وڃڻي، مون اهي ئي ماڻهو لنگهندا ڏٺا، جيڪي سچاڻل هئا. هڪ ڪلهي تي ڪهاڙي، ٻئي تي اجرڪ. اکيان، گانيون، ميٺهن يا ٻڪرين جا ڌڻ. ميرا، اڌ ڦاٽل ڪپڙا، مون کان مٿي سلوار. سج جي تپت سبب ڪارا گهڻجيل چهرا. ڪوبه فرق ڪين هو هتن ۾ ۽ سٺيه سال اڳ ڏٺل ماڻهن ۾.

ڀڳوانداس چيو، "هاڻي ٻهنجو پاڻ ٽورو سگهيو، سعابو ٽيو آهي. ڪمند جي ٻوڪ ٻلي تي ٽئي ۽ ڪمند ڪٽڻ جي ملين ڏانهن وڃي ٿو."

ماروئڙن جي هپاڻل چهرن مان ته ائين ٿي لڳو ته جيڪي

هڪ ڪمند پوکڻ لاءِ ٿن جو ٿورن ڪمند جي رس جيان، هڪ پيرو گهاٽي ۾ پيڙهيو آهي ته وري واپس نه ورندو آهي.

اڳي دڙي کان ٿنڊي محمدخان ڏانهن ويندا هئاسين ته بس ميرپور بٺوري مان لنگهندي هئي. بس اسٽينڊ مارڪيٽ جي پرسان هو. ستيهن سالن ۾ ترارپون، گهٽيون ۽ اسٽينڊ چرندا، چرندا اڳي ٻئي هنڌ پهتا آهن. ترار مان لنگهندي اول مکڻلال جي سنڌ ميڊيڪل اسٽور وٽ ڪار بيهاريسين. هو منهنجو سوٽ ٿئي. سال ڪنهن ڪان الڳ رهڻ بعد وري ناتا سجاتا اٿئون. هاڻ ايم-اي، ايم ايڊ ڪرڻ کان پوءِ به ميڊيڪل اسٽور هلائيندو آهي. ٻولي ۽ ادب جو شوقين ۽ خدمتگار آهي. سندس دڪان ۾ گهڙياسين ته چوي، ”اول ڪجهه کائو پيئو. تڪڙي آيا هوندا.“

اسان چيو، ”وقت تمام ٿورو آهي. رات جي ماني ۽ يارن سان گڏجاڻي ٺٽي ۾ سجاول ۾ رکي اٿئون. جيترن کي اطلاع ڏيئي سگهين، اوترن کي ڏج. محفل بعد اتان ئي موڪلائي هلندا سين ڪراچي. اول دڙي مان ٿي اچون.“

ميرپور بٺوري کان دڙي ڏانهن ويندڙ رستو مونکي گهڻو سجاڳ ٿي لڳو. رستو جيتوڻيڪ اڳي جيان ڪچو ڪين هو پر ڪار هلندي جهوٻا اهي ئي ٿي آيا. ڪار محمودا جي پل لتاڙي، منهنجي ڳوٺ ڏانهن وڌي ... منهنجو ڳوٺ دڙو، سج وٽن جي پنيان لهي رهيو هو ۽ مان وري به پنهنجي ڳوٺ ۾ لهندڙ سج جو نظارو ڏسڻ کان وانجهيل ويس. اسانجي اسڪول کان ٿورو پريرو هڪ رستو نڪرندو هو، جيڪو لائق پور ۽ ٻئي ڏانهن ويندو هو، اتي هيٺر هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڇونڪ نهي ويو هو ۽ دڪانن جون قطارون ٿي ويون هيون ڇونڪ ۾ هڪ بس موٽرون ۽ هڪ ٽرڪ بيٺل هئي ... بوءِ اوچتو ساڄي پاسي مون پنهنجو اسڪول ڏٺو. منهنجو پهريون اسڪول جتي مون ميمڻ سان لساريل ڪاٺ جي پٽيءَ تي الف ب لکڻ سکي هئي.

پهرين ئي نگاهه ۾ مونکي لڳو ته اسڪول سسي، سوڙهو ٿي ويو هو. مونکي اسڪول جي اڳيئن ۽ پٺئين پاسي وارو شاهي ميدان ياد هو، ڪشادا ڪمرا ياد هئا، ٻاهر وهندڙ ڪڙيو ياد هو ۽ چوڌاري ڦهليل ٻنيون ياد هيون. اسڪول جي سامهون ميرپور بٺوري واري رستي تي ٻيرن جا اوچا وڻ هوندا هئا، جن مان اسين ڪونئر لاهيندا هئاسين. اڄ سڀ ڪجهه بدليل، بدليل لڳو. شاهي ڪيترن ۾ گهر ۽ دڪان ٺهي ويا آهن. ٻنين ڏانهن پاڻي نيندڙ ڪسي هئي ڪانه. لڳو ٿي ته اسڪول وچ شهر ۾ اچي ويو آهي.

ڪار بيٺي ته سراج چيو، ”هي تنهنجو اسڪول.“

اوبرن شخص کي ڪار مان لهندو ڏسي ڇوڪرا، ڇوڪريون ۽ جوان پيڙا مڙي آيا.

اسين وڏي اسڪول جي ڪارپدار ۾ آياسين. ڪي شاگرد هٿ ۾ ڪتاب جهلي فرش تي ويٺا هئا. شايد سبق نه ياد ڪرڻ ڪري ڪين شام جو اسڪول ۾ اچي اهي پڪا ڪرڻ جي سزا ملي هئي.

ڀڳوانداس چيو، ”هاڻ پنهنجو ڪلاس سڃاڻ.“

اسڪول جي ڪارپدار منهنجي پيرن کي جڪڙي ڇڏيو. مان بيٺو ئي رهيس. خالي، خالي نظرن سان ڪمرن جي درن، ديوارن کي ڏسندو رهيس. ڀڳوانداس، سراج، اقبال ۽ ڪلا مونکي تڪيندا رهيا. مون ڀڳورن قدمن کي اڳتي

وڏايو. هڪ ڪمري ڏي سامهون اشارو ڪندي چيم، ”هي هيڊماستر جو ڪمرو هوندو هو. منهنجي اسڪول جي آفيس ۾ هئي، ڇوڪرن جا بينچ به هوندا هئا.“

سراج چيو، ”هيئنر ۾ اهاڻي هيڊماستر جـي آفيس آهي.“

ايتري ۾ هڪ بندو، سفيد وارن وارو، سلوار ۽ قميص پهريل شخص پري کان لڪڙو لڪڙو هلندو اچـي پهتو. ڀڳوانداس هن سان واقفيت ڪرائي، ”سائين نثار علي ميمڻ، اسڪول جو هاڻوڪو هيڊماستر.“

مون جهڪي سائينءَ جا پير ڇهيا.

”سائين، هي آهي مولي.“ ڀڳوانداس منهنجي واقفيت ڏني.

سائين چيو، ”مان سمجهي ويس. مونکي خبر هئي ته اڄ وارو آهي.“

”هيءَ سندس گهر واري، ڪملا،“ سراج، ڪملا جي واقفيت ڪرائي. سائين نثار عليءَ ڪمري جو تالو کوليو ۽ اسين ڪمري اندر گهڙياسين. هيڊماستر جي ڪرسي ۽ ٽيبل ساڳئي هنڌ تي پيئون هيون، جنهن جي سامهون هڪ، ٻه ٻوائون ڪرسيون هيون. هڪ طرف ٻراڻو ڪبٽ هو ۽ سامهون ڇوڪرن جي ويهڻ جا بينچ پيا هئا.

سائينءَ ڪرسيون سڌيون اسان کي چيو، ”وهو. آءُ هيترن سالن بعد توهانجي پوري اچڻ تي ٻڌي ته ڪا سوکڙي نه ڏيئي سگهان اوهانکي، ٻر جهوني رڪارڊ ۾ موليءَ جو نالو ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهم.“

سائين ڪبٽ کولي اسڪول جا جهونا جنرل رجسٽر ڪڍيا. هڪ، ٻه، ٽي، چار، پنج ... الاجـي ڪيترا ... هن

رجسٽر کولي منهنجي اڳيان رکيو ۽ اُن جا ورق اُٿلائڻ لڳو. منهنجي دل ڌڙڪڻ لڳي. اٽڪل اڌ صدي اڳ اُنهن مان هڪ ورق تي، جيڪو تڏهن نئون نڪورو ڪاغذ هوندو ۽ هاڻي بدلجي ميرانجهڙو ۽ ناسي ٿي ويو آهي، اُن وقت جي هيڊماسٽر منهنجو نالو لکيو هوندو. ڇا اهو ورق اڃا رجسٽر ۾ هوندو؟ ڇا منهنجو نالو اڃا به اُتي لکيل هوندو؟ ڇا منهنجي ننڍپڻ جي اُها يادگيري، ڪنهن ڪنڊ ۾، ڏندلي روپ ۾ ئي سهين، اڃا لکل هوندي؟

سائين وچ ۾ نشان پيل هڪ ورق منهنجي سامهون رکيو. منهنجو سڄو جسم ۽ روح اکيون اکيون ٿي ويو!

مون ڏٺو ... وري وري ڏٺو. اکين کي پوءِ به اعتبار نٿي آيو. لکيل هو:

جنرل رجسٽر نمبر ٦٠٧.
نالو شاگرد جو پورو - موتي لعل سکرامداس.
جمڻ جو هنڌ - دڙو.
جنم جي تاريخ انگن ۽ اکرن ۾ - ١٥-٥-١٩٣١ع پندرهين مي اوڻويهه سؤ ايڪٽيهه
اسڪول ۾ داخل ٿيڻ جي تاريخ - ٢٢-٥-١٩٣٦ع
درجو - ٻاراڻو.
اسڪول ڇڏڻ جي تاريخ - ٣٠-١١-١٩٣٦ع
اسڪول ڇڏڻ جو سبب - ڪراچيءَ ويو.

ڳوڙهن سبب منهنجون اکيون ڏنڌليون ٿي ويون. ٢٢- مي- ٣٦ع تي، جڏهن منهنجو بابو مونکي اسڪول ۾ داخل ڪرائڻ لاءِ وٺي آيو هوندو تڏهن به مان رنو هوندس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

اڄ ان ڪري روئي رهيو هوس جو اهو اسڪول مونکي ڇڏڻو پيو هو. مون زور زور ڪري پنهنجو نالو پڙهيو: موتي لعل سکرامداس ... ها، موتي سکرامداس ... جيڪو هن ئي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو هو، هن اسڪول ۾ داخل ٿيو هو، هن بينچن تي ويهي پڙهيو هو پارت يا دنيا جي ڪنهن شهر ۾ سندس چڪيا جلندي، جنهن جي خبر نه سندس ڳوٺ وارن کي ۽ نه اسڪول جي رجسٽر کي هوندي ... ۽ شايد اهو نالو بيهر ڏسڻ لاءِ هو زنده به نه رهي!

زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو مونکي پنهنجو نالو نهايت پيارو ۽ مٺو لڳو. ڪلا روئي رهي هئي. ڀڳوانداس، سراج ۽ اقبال سراپجي بيٺا رهيا. اوچتو ڪئميرا جي فليش جو چمڪاٽ ٿيو. اقبال فوٽو ڪيئجي ورتو.

نهايت ڀاري دل سان مون رجسٽر بند ڪيو ۽ رومال کيسي مان ڪڍي پنهنجا ڳوڙها اگهيا. ڪلاس روم جي دريءَ وٽ بيهي مون ٻاهر نهاريو. سج لهي ويو هو ۽ منهن اونداهي ٿي رهي هئي.

مون سائينءَ کان پڇيو "اسڪول جي پنيان ڪشادو ميدان هو ..."

سائينءَ چيو "ان تي ماڻهن بي جاءِ قبضو ڪري ڇڏيو. ڪيس ڪري، ڪورٽون رلي، ٿوري حصي جو قبضو ورتوسين."

مون ڏٺو ته ميدان جي جنهن حصي جو سائينءَ قبضو ورتو هو، تنهن تي به ناجائز قبضو ڪندڙن جا ڍور، ڍڳا سکل گاهه کائي رهيا هئا!

"۽ اسڪول جي پنيان گدامڙيءَ جو وڏو وڻ هوندو هو."

"ان جون ڀاڙون ڪاڄي ويئون، تنهن ڪري ڪپائي ڇڏيوسين." سائينءَ جواب ڏنو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ٻاهر نڪري، مان اُن ڪلاس روم ۾ آيس، جنهن جي ٻئين نمبر بينچ تي مان ويهندو هوس. ڪمري جي ڀتين تي نگاهه وڌم. سائين حامد عليءَ جي ڪيل سنڌ جي نقشن تي پنجاهه سالن جون ڌوڙون، چنبڙيون پيئون هيون. مون سوچيو ته ڇا تواريخ ۽ جاگرافيءَ جي ڪتابن مان سنڌ جو نقشو، ڪو سولائيءَ سان گم ڪري ڇڏيندو؟ سنڌ جو نقشو جيڪو اسانجي دلين تي چٽيو پيو آهي، اُهو ڪير، ڪيئن مٽائي سگهندو؟

ڪاريڊار ۾ بيٺل ٻارن سان گڏ مون ۽ ڪلا فوٽو ڪڍايو. ڏاڪڻ وٽ رکيل گلن جي ڪونڊين وٽ بيهي مون هڪ اڪيلو فوٽو ڪڍايو ... جيڪو شايد منهنجي موت بعد، منهنجو ڪو پوٽو يا پوٽي آلبم مان ڪڍي ڇتائي ڏسندو ۽ پنهنجيءَ ماءُ کان اُن بابت سوال به ڪندو پر ڪيس اُن جو خاطرخواهه جواب نه ملندو ته اها پراڻي عمارت ڪهڙي آهي ۽ اُن جي اڳيان گلن جي ڪونڊين وٽ بيٺل اُجنبي شخص ڪير آهي.

گونگن ٻوڙن سان مون اسڪول جي عمارت کان موڪلايو. ۽ سائينءَ جا پير ڇهي ڪانئس آسيس ورتي. اسين وري ڪار ۾ ويٺاسين.

ڪار اچي ٻيجاريءَ پل وٽ بيٺي. اُها پل جنهن جي ڀرسان ٻيڙيون بيٺيون هونديون هيون ۽ جتي وڻن جي ڇانوَ ۾ مربدن جي چلهين تي ڪُنا چڙهندا هئا. مون پُلِ کان ٻيجاريءَ جي ڀر واري باغ ڏانهن نهاريو، جنهن ۾ سرڪاري بنگلو هوندو هو. اُن بنگلي ۾ گشت تي آيل ضلعي جا عملدار ۽ تعليم کاتي جا انسپيڪٽر اچي رهندا هئا. سندن خدمت ۾ ٽپيدار، هيڊماسٽر ۽ ماستر قطارون ٺاهي بيهي ويندا هئا!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ساموهن وهي رهي هئي پيياري ... جنهن جو ٻيٽ اُڀي سوڙهو ٿي ويو هو. ٻل جي ٻنهي پاسن وارا، پياڙيءَ جا گيٽ جڻ رستي جو حصو ٿي ويا هئا.

اوچتو ٻري کان هڪ ٻيڙو ٻوڙندو، سهڪندو اچي پهتو. هن تي نظر پوندي ئي پکوانداس چيو، ”مولي، هي ڏس ڏانوڙو.“

مون ڏٺو، ڦاٽل چهري واري، ڪٽل چمپل ۽ ڦاٽلي قميص ۽ گوڏ پهريل شخص کي ڏسي هن جا پير ڇهيا. ڪلا ٻه سندس قدمن ۾ سر جهڪايو. اُهو ئي ڏانوڙو، جيڪو جڏهن ويهن، ٻاويهن سالن جو ڏنو مٺو جوان هو، تڏهن مونکي محمودا جي لهرن ۾ لڙهندو ڏسي، سر جو سانگو نه ڪري ٽپي پيو هو ۽ منهنجي جان بچائي سگهيو هو. اڄ هو منهنجي سامهون بيٺو هو ... سٺ، پنجهتر سالن جي عمر جو بار کڻي، جهڪيل ۽ ڪمزور، جنهن جي ڪاريءَ چمڙيءَ مان رڳون اُڀرڪي آيون هيون.

ڏانوڙو چپ چاپ بيٺو هو ۽ ڪلا روئڻ لڳي. اِهو ڏانوڙو نه هجي ها ته ڪلا مونکي دنيا جي ڪنهن ٻه حصي ۾ ڳولي نه سگهي ها ...

ڏانوڙي چيو، ”اما، روءِ نه. مون تنهنجي مڙس کي بچايو هو درياه مان ... روءِ نه منهنجي اَمڙ ... رب جا رنگ ڏناسين.“

پوءِ هوءَ ماڻهن کي پاسيرو ڪري اسان جي اڳيان اڳيان هلندو هليو. چيائين، ”اما، توکي خبر آهي ته مولي ڳوٺ ۾ ڇو آيو آهي؟“ ۽ پوءِ پاڻ ئي جواب ڏنائين، ”مون سان گڏجڻ آيو آهي.“

ڪلا جواب ڏنو، ”ها، بابا. مونکي ڄاڻ آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

اسين پيچاريءَ جي پرواري رستي تان هلندا اچي آن گوه وٽ پهتاسين، جنهن جي سامهون مڙهي هئي. ان تي گوه مان پاڻي پرڻ لاءِ ڪاڪو، ڪانواليءَ ۾ دلا کڻي صبح جو نڪرندو هو ۽ روشني ۽ چرچي گهٻي ۾ شام ڪري گهر موٽندو هو.

ڀڳوانداس چيو، "مڙهي ڏسندين؟"

"ضرور ڏسندس،" مون جواب ڏنو.

سراج مندر جو ڪڙو کڙڪايو ۽ دروازو کليو. اندر ديوارون پڳيون پيئون هيون. اتي ني وڏي ٿلهي ٿي، جنهن جي چوٽ هيٺ آڏامي وڃي هئي، اسين پوڙهيءَ کان آيل ڪلاڪارن جي منڊليءَ جي رام ليلا ڏسندا هئاسين.

مون چيو، "آءٌ گوه جو پاڻي پيئندس."

۽ ني جڻا هڪ ني وقت ڊوڙيا. منهنجي سامهون ني گلاس آيا ۽ مون آن گوه جو ٿڌو نرمل جل پيتو، جنهن جي ڪا بوند اڃا ۾ منهنجي بدن جي رڳن ۾ خون سان گڏ ڊوڙو ڪري رهي هئي. سالن جي پياس ... اڌ صديءَ جي پياس ... منهنجي روح جي پياس.

پاهر نڪري ڏٺم ته گوه مان اڃا ۾ ڪو شخص پاڻي پري رهيو هو. اهو پاڻي اڃا ڪٿو ڪونهي. نه پاڻي ڪٿو آهي، نه گوه ڪٿو آهي ۽ نه ڳوٺ جو پاتال ڪوٺو آهي. مٽي پا هڪ صدي اڳ جو گوه اڃا ۾ ڳوٺ جي اڄ اجهائي رهيو آهي. ڌرتيءَ جي دولت ڪٽندي ڪانهي، آن جا ڪتائيندڙ ۽ لٽيندڙ، ڪٿي ۽ لٽجي ويندا آهن.

مرداڻو گهاٽ سڄو پيو هو. ڳوٺ جي آڪاس ۾ تارن جا ڏيئا هڪ هڪ ٿي ٻرڻ لڳا هئا. جهڪيءَ روشنيءَ ۾ ڪنهن روح جو خواب، هڪ پيدوءَ جي ڏوليءَ جهان دکي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

رهيو هو. ٻهراڙيءَ جي ليءَ ۽ جهوپڙين ۾ شمعدان، مڻهنجي نديڙڻ جي ڏيئن جيان چمڪڻ لڳا هئا.

اَسين وڏي پيهر واريءَ گهٽيءَ ۾ آياسين. ٿورو اڳيان بالي سيتارام جي انبن جي وڻن واري هڙي، ستل ٻار جيان اُتوچڪي رهي هئي. گهوٻٽ جهڙي هوا، ڪڏهن ڪڏهن اڌ غشيءَ جي حالت ۾ سجاڳ ٿي ورلي ليٽي ٿي پيئي. پيهر واري گهٽي مان لنگهي اسين ٻهراڙيءَ ڏانهن ويندا هئاسين ... ۽ اها گهٽي ته ڏاڍي وڪري هئي! اُن گهٽيءَ جي مهڙ وٽ ئي، هر چنڊ جي رات ٻچڙائي وارا ٻيهي چيچ هڻندا هئا ۽ دهلن ۽ شرنائن جي گونج مچندي هئي.

مون پڇيو، ”هيءَ گهٽي ايتري سوڙهي ڪيئن ٿي ويئي؟ لڳي ٿو ته ماڻهن گهڻي encroachment ڪئي آهي.“

ڀڳواڻداس مڻهنجي سوال تي مرڪيو ڪلا ڪلي پيئي.

”۽ پيهر جو وڻ ڪٿي آهي؟“

رمضان جواب ڏنو، ”اُهو ڪاٽجي ويو.“

مان وڏي پنهنجي گهر وٽ اچي بيٺس ... گهر ... مڻهنجو گهر ڪٿي هو؟

سراج چيو، ”هتي ماڻي مهاجرن جو ڪٽنب رهندو آهي. اُوهان جي وڃڻ بعد، جن مهاجرن کي جايون، جڳهيون مليون، تن مان چوڌري خاندان کي اِهو اوهان وارو گهر مليو آهي. هل، هلي پنهنجو گهر ڏس.“

مون دل ۾ چيو ته مان ايتري همت ڪٿي ساري سگهندس جو پنهنجو اُهو گهر ڏسان؟ سراج کي چيم، ”نه. مان ٻاهران ئي ڏسندس.“

ڀڳواڻداس ڀڳل ٻراڻي دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪئي.

مان پنهنجي گهر جي ڀڳل دروازي سامهون بيٺو هوس... گهر

Scanned with CamScanner

جيڪو منهنجو هوندي به منهنجو نه هو. مان اُن زمين تي بيٺو هوس، جتي مون راند ڪندي، ڌڪا کائي خون ڳاڙيو هو ۽ جتي جي ڪنڊن ۽ شيشن مون کي زخمي ڪيو هو. اُهي ديوارون ڊهي وئيون هيون، جن ۾ مون ساهه کنيو هو.

چوڌريءَ جي گهر ۾ ڪو مرد اُن وقت ڪونه هو ٻوءِ به زالن ڪلا ۽ سراج جي محبت ڪرڻ تي اسان کي گهر ۾ گهڙڻ ڏنو. منهنجي دل جي تهن ۾ سمايل گهر جي تصوير جڻ ڪنهن اوچتو ڦاڙي ڇڏي. مون چوطرف نهاريو. سڄي گهر ۾ فقط هڪ ٿي ڪمرو بچيو هو، ٻيا سڀ ڊهي ويا هئا ۽ ميدان لڳو پيو هو. اُن ڪمري جي پرسان ٿي اڳي ڪاڪي چيتنداس جو ڪمرو هو، جنهن جي ديوار تي سندن ننڍو ڪاٺ جو ڪٻٽ هوندو هو. انگن واري تالي وارو ڪٻٽ. ڪٻٽ ۾ سگريٽ جو دٻي ۾ پيل ڪاڪي جا پيسا ڪڍي، ماسي اسان کي خرچي ڏيندي هئي ... اڄ نه اُهو ڪمرو هو، نه ديوار هئي، نه ڪٻٽ هو. زندگيءَ جي مٿان منهنجو پڙهڻ وارو ڪمرو به ڪونه هو، جنهن ۾ تڏو وڇائي، وهاڻي تي ڪنڌ رکي يا ديوار جي سهاري ويهي، مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ پڙهندو هوس.

منهنجا پير ڌرتيءَ ۾ پيهي ويا. ڪو چقمق هو جنهن مونکي چرڻ نٿي ڏنو، ڪو جادو هو، جنهن مونکي منجهي ڇڏيو هو ۽ ڪا طاقت هئي جنهن منهنجي ڳلي کي دٻائي ڇڏيو هو ... منهنجي اکين مان ڳوڙها جهالرون ٺاهي وهڻ لڳا.

چوڌريءَ جي گهر جي زالن اسان لاءِ به ٽي ڪرسيون آنديون. ٻينڙن مان ڪي حيرانيءَ مان مونکي ۽ ڪلا کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ٽڪڻ لڳا ۽ ڪي اکيون اُگھڻ لڳا. سراج، ڀڳوان، اقبال پنهنجا ڳوڙها پي رهيا هئا.

سراج چيو، ”هاڻي هلي، گھر واري ڀيڻن گھٽي ڏس.“

ڏورن قدمن سان آءٌ ساٿن گڏ وڌيس. اسانجي اُها جاءِ جنهن کي رامو چٽي واري جي جاءِ کان الڳ ڪرڻ لاءِ سرن جي ديوار هئي، سا هئي اُتي ڪٿي؟ اسانجي ڀرينءَ ۽ پراڻي جاءِ جي وچ پٽ ڪيئن اچي ويئي؟ هر ديوار، هر دري، هر دروازو پنهنجو به هو، ٻوءِ به پراڻو هو.

سراج اچي مونکي گھٽيءَ وٽ ٻيهاريو. مون چيو ”هتي ته بابي جي پوسٽ آفيس هئي.“

پوسٽ آفيس ... جيڪا اسانجي نئين جاءِ جي ٻاهران ٿهيل پنهنجن ئي دڪانن مان هڪ ۾ هئي. اُتي ئي بابو ويهندو هو. جڏهن ٽپالي ميرپور بٺوري مان ٽپال کڻي ايندو هو، تڏهن هن کي ڏسي ماڻهو ٽپال آفيس جي دريءَ وٽ اچي مڙندا هئا. ڪاڪو خطن تي ٽپال جو ٺپو هڻي، نالا پڪاريندو ويندو هو ۽ پوءِ بچيل خط ۽ اخبارون ۽ رسالا پاسيرا ڪري رکندو هو.

ٽپال جي ٿيلهي کلندي هئي ته مان ’گلستان‘ مخزن، بمبئي مان ٻالڪن جي باريءَ جي نڪرندڙ انگريزي مخزن ’پنشپ‘ ڪراچيءَ مان نڪرندڙ ’رتن‘ جي ڪتابن هٿ ڪرڻ لاءِ اُتاولو ٿيندو هوس، ڇوجو اُنهن جو چندو ڀريندڙ خريدار هوس. باقي ڏيپلائي جي ’عبرت‘ ۽ ڀڳوان ٽولاڻي ۽ ڪرانتي ڪرپالاڻيءَ جي هندو ساهتيه پرڪاشن جي ڪتابن جو چندو ڀريندڙ ٻلي ٻيا هوندا هئا، ته به پوسٽ ماستر جي پٽ جي حيثيت ۾ اُنهن تي پهريون حق منهنجو هوندو هو. جيستائين پڙهي پورا نه ڪندو هوس، تيستائين اُنهن تي پهچڻ واريءَ تاريخ جو ٽپالي ٺپو نه لڳندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سراج چيو، "اوهان وارا ٺهرايل دڪان ٽورا سال ٿيا ته ڊهي ويا. هاڻي نوان دڪان ٺهرايل آهن."

مون گهٽيءَ ۾ نهاريو. اُهائي ڀرپاسن گهٽي هئي، جتي سنيٽري ڪاميٽيءَ وارن سرن جي فرشبندي ڪرائي هئي. اڳي اُن گهٽيءَ ۾ شمعدان ٻرندا هئا، هاڻي هلڪا بجلي بلب ٻري رهيا هئا.

مان ۽ سراج موٽي چوڌريءَ جي گهر آياسين. مون ڪرسيءَ تي ويهي پاڻيءَ جو گلاس پيتو ۽ پوءِ اُٿندي چيو، "امڙ اوهان جي وڏي مهرباني. هيءَ زمين، هيءُ گهر ڏسڻ جي تمنا، سالن کان منهنجي دل ۾ هئي. اوهان اُهي ڏسڻ جي اجازت ڏيئي مون تي وڏو احسان ڪيو آهي. تڪليف لاءِ معاف ڪجو."

اسين ٻاهر آياسين، جتي ماڻهن جو ميڙ منهنجي انتظار ۾ بيٺو هو. مون ڳوڙهن ڀريل اکين سان پٺيان نهاريو. پڪل ڀريل ديوارن وارو، زمين دوز ٽيل گهر مون لاءِ سرڳ کان به وڌيڪ سکدائي هو. دل اُڇل کاڌي ته هن زمين کي چنبڙي پوان ۽ چوان ته: جيجل، مونکي دعا ڪر ته آخرين ساهه تنهنجي گود ۾ اچي ڪڍان ... وري هن ڌرتيءَ تي پير رکڻ ۽ هن دَرَن، ديوارن کي ڏسڻ، ڇا منهنجي نصيب ۾ لکيل آهي؟

گهٽيءَ جي مُهڙ وٽ مونکي افضل ميمڻ جي دڪان تي وٺي آيا. ڪلا کي دل هئي ته هوءَ به دڪان تي هلي ۽ ڳوٺ جي بزار ڏسي. ڳوٺ جي دستور موجب ڪا به زال ذات دڪان تي ڪيئن ٿي وڃي سگهي؟ کيس دڪان جي ڀرسان هڪ گهر ۾ ويهاريو ويو.

افضل اسان جي ڪاڻ لاءِ بسڪوٽ، مٺائي، پڪوڙا ۽

چانهيون گهرايون. مون سڀني دوستن کي کائڻ لاءِ چيو. اڃا هڪ بسڪوٽ کڻي وات تائين آندم ته هڪ اجنبي اچي منهنجي سامهون بيٺو ۽ مونکي چتائي ڏسڻ لڳو. اڇا وار، اڇي ڏاڙهي، سلوار ۽ قميص.

هن پڇيو، ”مولي آهين؟“

مون جواب ڏنو، ”جي.“

هن بي اختيار ٿي مونکي ڀاڪر پاتو ۽ ٻوءِ سڏڪا ڀري روئڻ لڳو. سڏڪي سڏڪي چيائين، ”اوهين ڇا هليا ويا، اسانجو سڀ ڪجهه کڻي ويا.“ سندس لڙڪ ٻڌجڙ ڀڃي نڪتا ۽ سڏڪا زور ٻوندا ويا. اسين ٻئي روئڻ لڳاسين. بيٺلن ۾ ڪو اهڙو ڪونه هو، جنهن رنو نه هجي.

مون هن اجنبيءَ کي چيو، ”ادا، اچ ته گڏجي کائون.“

چيائين، ”نه. کائي ڪين سگهندس. بس، توکي ڏٺم...“

ماڻهن جي ميڙاڪي مان نڪري، سڏڪا ڀريندو هو گهٽيءَ جي اونداهه ۾ گم ٿي ويو. اسين ڏسندائي رهياسين. مون وري هن کي ڪين ڏٺو.

ڀڳوانداس کان پڇيم، ”ڪير هو؟“

جواب مليو ”محمد عمر. تنهنجو هم ڪلاسي هو.“

ڪهڙو درد هو محمود عمر جي سيني ۾، جنهن جي گرميءَ ۾، چاليهن سالن کان جميل دل جي برف ڳري، نيسارا ٻڻجي وهڻ لڳي هئي؟ آهي ڪو جو مونکي اُنهن ملهائتن، شفاف، بي غرض، اُجهل وهندڙ ڳوڙهن جي گونگي ٻولي سمجهي، ٻڌائي؟ انسان جي ڪهڙي واپار، ليڻ ڏيڻ، خريد فروخت ۾ محمد عمر جي اکين مان ٽمندڙ موتين جي تور ٿيندي؟

مونکي لڳو ته مان پنهنجي ڳوٺ جي چونڪ ۾ ويٺو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

آهيان ۽ منهنجي چوڌاري اڻ ڳڻيل ڇهن جو هجوم نه هو. هر ورق، ورق تيل سنڌ جي تواريخ جا جملا هئا، ڳڻيل حرف هئا، جيڪي هڪبئي جي وجود کي سمجهڻ لاءِ معنيٰ جي ڳولا ۾ نڪتا هئا ۽ اها معنيٰ ڪٿي ڳوليندي به نٿي ملي ...

ڪلاڪ کي گهر مان گهرايو ويو. اسين بازار گهمڻ هليا سين، سڀ ڪجهه سڃاتل هو، پوءِ به اهو ساڳيو نٿي لڳو. اڳين بزار هاڻي گداهن ۾ بدلجي ويئي آهي. جيئني ڀساريءَ، ڏبي شيخ، ڊاڪٽر گيهيءَ ۽ ونئين جي دڪانن وارين گهٽين ۾ سڄ لڳي پيئي هئي. اڳين وڏي چونڪ وٽ نئين بزار ٺهي ويئي هئي ۽ نه گهٽيءَ جي مهڙ وٽ رامو چٽي وارو هو ۽ نه عارب جي ڪبابن جي هٽڙي هئي.

اسين پراڻي ڀاڄيءَ واريءَ مارڪيٽ ۾ گهڙياسين. مارڪيٽ جي ٻاهران واحد ڏني حجم جو دڪان بند پيو هو. چٽعراء پان واري جو دڪان ڪٿي هو؟ ڊاڪي حلوائيءَ ۽ عبدالله ۽ انور حڪيم جي دڪانن جا قلف ڪولڻ وارو شايد ڪو ڪونه بچيو آهي.

سراج اسانکي پنهنجي گهر وٺي هليو. سنڌس پاءِ عبدالفتاح سان گڏجي خوشي ٿي. هو منهنجو همر ڪلاسي هو. هاڻي پوٽن، پوٽين، ڏوهٽن، ڏوهٽين وارو آهي ۽ بزرگ ٿي ويو آهي. هن ڏاڍو زور ڪيو ته وٽن ڪجهه ڪائون پر اسان فقط هڪ ٻه بسڪوٽ کائي چانهه پيتي.

وقت گذري رهيو هو ۽ اسان کي سجاول ۾ رٿيل محفل ۾ به وڃڻو هو ۽ واپس ڪراچيءَ به پهچڻو هو. اسانجي پنيان، پنيان ايندڙ ماڻهو ۽ ٻار ويا ٿي وڌندا. ڏانوڙو به هلندو آيو هو ۽ چپ چاپ اسانکي ڏسندو ئي رهيو.

ڳوٺ جي گسن، چارن، گهٽن ۽ دڪانن کي ڏسڻ مان اڃا دل نٿي ڀائي. مون واچ ڏانهن نهاريو. اڌ تي وڳا هئا.

هڪ جوان، جو ڪيتري دير کان ميڙ ۾ هلندو آيو هو تنهن بي قابو ٿي چيو، ”اسانکي نعرا هڻڻ ڏيو.“

”نه“ سراج ۽ ڀڳوانداس ڪڙڪ جواب ڏنس.

هو مايوس ٿـي اسـان پٺيان آيو ۽ اسين ڪار ڏانهن وڌياسين. ڪار ۾ ويهڻ کان اڳ مون ڏانوڙي کان ڀاڪر پائي موڪلايو، ٻارن کي خدا حافظ چيو ۽ ائين جهڪي، ڳوٺ جي زمين جي مٽيءَ جي چپٽي کڻي پيشانيءَ تي لڳائي.

ڳوٺ جي وشال آڪاس ۾ تارا ٽمڪي رهيا هئا ۽ چنڊ ڏسڻ ۾ نٿي آيو. بجلي بلب ڏنڌلا ٿي ويا هئا. سوڙهيون گهٽيون، سوڪڙ ۽ ڪسڪڻ لڳيون. مون پنهنجيءَ پسوڻ تي حسرت ڀري نگاه وڌي ۽ باقي بچيل ڳوڙهن سان کيس الوداع ڪئي ......

SHER ALI CHANDIO
SINDH
CHANDIA GOTH QASIMABAD

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڇيھون ڇيھون ٿيل سپنو

اقبال جي گار پڳوانداس، سراج، ڪلا ۽ مونکي گڏجي اوزده جي چادر اوڍي وڌندي رهي. رستي جي ٻنهي پاسن اُيا درخت، اجنبين جيان، اڪيون ڇيندي گم ٿيندا ويا.

اوچتو ڪلا چيو، ”راج توکي هي جا ٿي ويو؟ اسڪول، گهر، گهٽيون ۽ رستا توکي سسيل ۾ سوڙها ڇو لڳا؟ جاء، توکي ياد ڪونهي ته تون سٺيهن، انٽيهن سالن بعد اُهي ڏسي رهيو آهين؟“

مونکي احساس ٿيو ته ڪلا جيڪي چيو ٿي سو درست هو، سٺيهه، انٽيهه سال اڳ منهنجي دل، دماغ ۾ اڪين جن کي ڪشادو ۽ ڦهليل ٿي سمجهيو سي ايڏي عرصي بعد سسيل ڪيئن نه لڳندا؟ مان نه ايڏو جذباتي ٿي ويو هوس ۽ پنهنجي ٻالپڻ ۾ ايترو نه کوهجي ويو هوس جو منهنجي اکين کي پاڻ لئي اُني اعتبار نٿي آيو. مون وقت کي پڪڙڻ جي ڪوشش ۾ space جو اندازو ئي کوهي ڇڏيو هو.

پڳوانداس چيو، ”بابا، گهر، گهٽيون ۽ اسڪول ساڳيا هئا. تون وڏو ٿي ويو آهين.“

برابر هو. مان وڏو ٿي ويو هوس ۽ پوءِ به هر چيز کي ٻار جي من سان ماپڻ جو اهو اندازو ڪيترو نه انوکو هو! ڪاش! اُهڙي ڪا کوجنا ٿئي جو انسان ڪڏهن، ڪنهن گهڙيءَ جيڪڏهن خواهش ڪري ته سندس نعديڙ موٽي اچي سگهي ۽ وڏيءَ عمر ۾ سالن جي ڏکن ۽ پيڙائن کي، معصوميت جي پيارن پلن ۾ کوهجي، ڪا ويل نه وساري سگهي!

Scanned with CamScanner

ڪار مهراڻ ور ٻنوري ڪان ٿيندي، سجاول طرف وڌي.
ڪنهن مهل ڪا لاري پسينجرن کي کڻي، مٽي اُڏائيندي
لنگهي ٿي وئي ته سنسان رستي تان لنگهندي، سنسان
روح کي جهوٻو ٿي آيو. مون پاڻ کي اهڙو سڃو ۽ اڪيلو
ڪڏهن ڪين محسوس ڪيو آهي. دل جي ڪنهن ڪنڊ
۾ لڪل سالن جي اڪيلائي جيڪا ٿورو اڳ قيد ٿيل
پرندي وانگر ٻاهر اُڏامي، بود ۾ پرچي وئي هئي، تنهن
وري اچي پيڙ ۾ واسو ڪيو.

رات جو اٽڪل نوين بجي سجاول پهتاسين. ڪار سڌو
اچي مگهڻ لال جي گهر جي ٻاهران بيٺي. مهراڻ ور ٻنوري کان
ڏڙي ويندي، مگهڻ لال تي جو ڪم رکي وياسين، تنهنجي
برابر پورائي ٿي هئي. اسانجي پهچڻ کان اڳ ئي ڏڙي،
ٻنوڙي ۽ سجاول جا اٽڪل ٽيهارو کن بزرگ ۽ جوان نياپو
ملڻ تي اچي ڪٺا ٿيا هئا. خبر نه آهي ته اهو ڪرشمو
ڪيئن ٿيو. مگهڻ لال وٽ وائرليس ته هوئي ڪونه. هرهنڌ
ماڻهو ڊوڙايا هئائين، جنهن کي به اطلاع پهچي سگهيو هو
سو اچي سهڙيو هو. سڀني سان هٿ ملائي ڪجهه پنهنجي
واقفيت ڏنيسين ۽ ڪجهه سندن ورتيسين.

مگهڻ لال جو بزرگ بابو، ستر سالن جو پيرسن ۽ سندس
ماءُ نهايت پيار وچان گڏيا. مگهڻ لال ۽ سندس ڀائرن جو سڄو
ڪٽنب هڪ ئي گهر ۾ ۽ هڪ ئي ڇت هيٺان رهي ٿو.
سڄو ڪٽنب، ويندي ٻارن سوڌو، اسانجي آجيان ۾ بيٺو
رهيو.

مگهڻ لال ۽ ساٿين هڪ طرف محفل موسيقي جي تياري
ڪئي ته ٻئي طرف اسان پنهنجو ٿڪ لاهڻ لاءِ وهنجڻ
جي خواهش ڏيکاري. تازا توانا ٿي اچي محفل ۾ وياسين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

پروگرام مطابق اول شاعراڻي محفل مچائيسين، جنهن ۾ استاد سروپچ سجاولي، اُستاد محمدخان مجيديءَ، غلام حسين رنگريز، پروين جوهر، عاجز ڪريمپوريءَ حصو ورتو؛ البت گهڻي زور ڀرڻ تي به سائين سروپچ سجاوليءَ پنهنجو ڪلام ڪين ٻڌايو.

سروپچ سجاولي ۽ محمدخان مجيدي ٿر جا ناميارا شاعر آهن. لکڻ جي ڏات هنن پنهنجي اولاد کي به ورثي ۾ ڏني آهي. سائين سروپچ سجاوليءَ کي ڏسي مونکي مرحوم ساقي سجاوليءَ جي يادگيري آئي. اُهائي شڪل شبيھ اُهوئي ٺند بت. ساقي صاحب کي مون ننڍي هوندي ڏٺو هو. نوڪريءَ جي سلسلي ۾ دڙي ۾ گشت تي ايندو هو ته اڪثر ڳوٺ جي مسافرخاني ۾ اَچي لهندو هو. سندس اِهو دستور هو جو جن ڇوڪرن کي چاھ هوندو هو، تن کي پاڻ وٽ گهرائي پاڙهيندو هو ۽ سندن صورتخطي سڌارڻ ۽ منجهن اَدب لاءِ شوق پيدا ڪرڻ جو جتن ڪندو هو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ اسين وٽس ويٺا هوندا هئاسين. اَسانجي ٻاراڻن سوالن جا جواب، ٻاراڻي انداز ۾ ڏيندو هو. مونکي ياد آهي ته تن ڏينهن سندس پهريون ناول، 'بيروزگار' جي عنوان سان نڪتو هو، جنهن جي اندرئين ٽائيٽل تي جواهرلال نهروءَ جي تصوير ڇپيل هئي ۽ اُن جي هيٺان لکيل هو: 'هند جي بي تاج بادشاھ، جواهرلال نهروءَ جي نالي.' ساقي، قومپرست ۽ صوفي عقيدي وارو هو. مذهب جو وٽس فرق هو ڪين. ڪانگريس جي آزاديءَ جي هلچل واري زماني ۾ ساقي صاحب يا کهري کاديءَ جا ڪپڙا پهريندو هو يا ٿلها، سادا سوٽي ڪپڙا اوڍيندو هو. اِها شايد ٿورن کي خبر هجي ته لاڙ جي خطي ۾ سنڌي ناٽڪ جي للت جن شخصن

روشن ڪئي. تن ۾ سڄاول ۾ هو ساقي، جاليءَ ۾ پنڊت
ڪندن شرما ۽ چوهڙ جماليءَ ۾ هو مهاراج ريواچند راجست.
خبر نه آهي ته ورهاڱي بعد ڪٿان جو چاه مذهبن رهيو
يا نه پر ٻيءَ طرح سنڌي ادب جي بي بها خدمت ڪيائين.
سندس جيئري ساڻس ملاقات نصيب ڪانه ٿي هئي پر
سندس مٽي پڄاڻان، انهن گهٽين ۽ رستن تان گذر ٿيو جن
تي ڪڏهن سندس پير پيا هئا!

مون مکڻ لال کان پڇيو، ”ڀلا سڄاول جي وچ مان
جيڪو گهوٽارو واهه وهندو هو سو اڃا وهي ٿو ڪين نه؟“

مکڻ لال چيو، ”اوهين جنهن گهر ۾ وينا آهيو سو
گهوٽاري واهه جو پيٽ هو. شهر جي وچ مان وهڻ ڪري ماڻهن
واهه کي جڻ ڪچري جو ڍير بڻائي ڇڏيو، جيڪو گند ڦٽ
ڦٽو ڪن، سو سڌو گهوٽاري ۾، تنهن ڪري، سرڪار
گهوٽاري جو رستو ئي بدلائي ڇڏيو ۽ هاڻي شهر جي ٻاهران
وهندو آهي؛ پر سچ ته اهو آهي ته گهوٽاري کي پنهنجي
سونهن هئي.“

ڳالهين ڳالهين ۾ مکڻ لال کان وڌيڪ حال احوال ورتو.
ورهاڱي سبب، هندن جي لڏپلاڻ بعد لاڙ جي ڳوٺن جي
شڪل، صورت ئي بدلجي وئي. ماڻهن جيڪي گهر خالي
ڏٺا، تن ۾ ڪا ڀڳل ٽٽل پيٽي به ڪين ڇڏي. ڳوٺ ڀڙڀانگ
ٿي ويا. ڪيترن ڳوٺن مان هندو لڏي اچي سڄاول ۾ وينا،
جنهن ڪري هاڻي دڙي، ٻٺوري جهوڪ شريف ۽ ڪوڙواه ۾
هندو تمام ٿوري تعداد ۾ آهن. ميرپور ٻٺوري ۾ هندن
جا پندرهن ڪن ڪٽنب آهن. ۽ سندن آدمشماري آهي اٽڪل
ٽي سؤ. چوهڙ جماليءَ ۾ هندن جا پنجويه ٽيه گهر آهن. سڄاول
۾ اٽڪل چار هزار هندو آهن. سڀ گهڻو ڪري واپاري

آهن. چوهڙ جماليءَ ۾ نه واپار تي هندن جو قبضو آهي.
سڄي ٿر ۾ هندو ۽ مسلمان سنڌين ۾ ڪو ڀيد ڀاو ڪونهي.
هندن ۽ مسلمانن جون ڳالهيون شاديءَ، غميءَ هڪٻئي وٽ
اچن وڃن. هندن ۾ شادي ٿئي ته سڄو گهر مسلمان ڳالهين
سان پوڄي وڃي. البت ڪن هندو گهرن ۾ ٿوري روڪ آهي
لڏي آيل مهاجرن کي اول ڪاغذ تي هندن جون ڇڏي
ويل ملڪيتون مليون. شروعات ۾ چڱا ڦڏا ٿيا، ڪيس ٿيا.
منجهائن گهڻا پنهنجون زمينون سنڀالي نه سگهيا ۽ سنڌي
مسلمانن کي وڪڻي، وڃي وڏن شهرن ۾ رهي ٿيا. سنڌ
جي قومي سجاڳيءَ واري دؤر ۾ سنڌي هندن ۽ مسلمانن
پنهنجيءَ ايڪتا جو زوردار ثبوت ڏنو، جنهن ڪري جيڪي
مهاجر اچا هتي رهيا پيا آهن، تن کي سنڌين جي جذبي
جو احترام ڪرڻو ٿو پوي ۽ اهي سنڌين سان رلي ملي
رهڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا آهن. فقط پنجابي ٻولي ڳالهائيندڙ
ني آهن، جن هاڻ کي جاٽي واٽي سنڌين کان الڳ رکيو
آهي.

تعليم جي ڏس ۾ ننڍي ضلعي ۾ سجاول سڀني ۾ اڳرو
آهي. منجهس پرائيمري اسڪول ۽ انٽرميڊيئيٽ ڪاليج
(سائنس ۽ آرٽس) آهي. ڏڙي ۽ ميرپور بٺوري ۾ پرائيمري
۽ هاءِ اسڪول آهن. ٺٽي ۽ سجاول ۾ اردو اسڪول به آهن
جو شهرن ۾ اردو ڳالهائيندڙن جو تعداد ڪافي آهي. باقي
ٻين ڳوٺن ۾ مهاجرن جا ٻار سنڌي اسڪولن ۾ ئي تعليم وٺن.
اسان اڃا ڳالهيون پئي ڪيون ته موسيقيءَ جي محفل جي
تياري ڇوٽيءَ لڳي پئي. مشهور سنڌي فنڪار علي محمد
خاصخيلي، ۽ سندس پٽ الله ڏنو خاصخيلي، پنهنجن ساٿين
سان خاص ميرپور بٺوري مان، سرندا ساز کڻي ڪهي آيا

هئا. علي محمد جيڪڏهن ريڊيو ۽ ٽي وي ۾ جو مشهور فنڪار آهي ته گهٽ سنڌس پٽ به نه آهي. ٻنهي ڏاڍا سريلا آهن ۽ صحيح معنيٰ ۾ لوڪ ڳائڻا آهن.

علي محمد منهنجي هڪ وائي سُر مارئيءَ ۾ پيش ڪئي:

منهنجو موڳو من موهي ويا مارو ٿرا.
اُٺن ويڙ اوڙ جي، آسر ڏيئي اُٺن.

سُر ڪوهياريءَ ۾ هن جيڪا منهنجي بي وائي پيش ڪئي سا به نهايت موزون انداز ۾ ۽ جذبي سان ڳائي هئي.

پيرو منجهه پڏي، هڙ جي ويا اوچتو.
ڇني ڇوريءَ سان ويا گونڌر منجهه گڏي.
ڪاهي ڪوهيارل ويا، کهڙيءَ لوڪ لڏي.

اُن بعد ٽوليءَ پيش ڪيو منهنجو هيءُ غزل:

نگاهون، ادائون اشارا نه هوندا،
حياتيءَ جا سهڻا سهارا نه هوندا.

سنڌ جا لوڪ فنڪار سنڌيت جي جذبي سان سرشار آهن، ان ڪري هر محفل ۾ اهڙو هڪ به ڪلام ضرور پيش ڪن. ڌرتيءَ ۽ ڌرتيءَ جي ماڻهن جي زندگي ۽ ٻوليءَ سان لڳاءُ جو اظهار سنڌ جي شاعرن به ڀرپور نموني ڪيو آهي. اهڙن شاعرن ۾ اسانجي ٽڙ جو شاعر آهي غلام حسين رنگريز. سنڌس به ڪلام، جيڪي خاصخيليءَ ۽ سنڌس ٽوليءَ پيش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڪيا سي نهايت دل لوڏيندڙ هئا. ڀيرو ٻيون ڪلام هو:

ماڻهو موتيءَ داڻا هئا، ڏاڍا ساهه سڀاڻا هئا،
هوش، هيمون، دريا خان.
سورهيه تي ساماڻا هئا — ماڻهو موتيءَ داڻا هئا.

ٽيون هو گيت، جنهن سنڌ جي سنڌين جي دل جي
ڀرپور تصوير ٿي چٽي:

نه ڄاڻان نه ڄاڻان، نه ئي ڳالهه ڄاڻان،
رڳو سنڌ ڌرتيءَ کي ڄاڻان سڃاڻان.
ڏمرو، ڏاڍو، ڏاڍو، ڏنو ڏيهه وارن،
ڏهڻا ڏات جا پڻ نه ڪنهن پڻ اُجهاڻا.
جيئي سنڌ سائين، جيئي شل سدائين،
وسن شل ٻلاول، پٺائيءَ جا پاڻا،
اِهي ڪوٽ رنگريز ٻاڦي نه رهندا،
اُٿل ٻٽجي ايندا سڀي ڏيهي ڏاڏاڻا.

نهايت سادن لفظن ۾، سنڌ جي پيڙا جو ڀرپور پڌرو بيان
هو؛ سيني نه فقط شاعر رنگريز کي داد ڏنو، جيڪو اُن
محفل ۾ موجود هو، پر ڳائيندڙن ٽان به گهوريون گهوريون.
سمورو پروگرام رڪارڊ ڪري ڪشميت مونکي سوکڙي
ڪري ڏني وئي.

موسيقيءَ جي محفل بعد سيني جي کاني جو انتظام به
مکڻ لال وٽ هو. ماني ۾ ڪاڌيسين، رهاڻ ٻه ڪئيسين،
مکڻ لال ۽ سندس ڀائر وڏا ڏوٽا ڪندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

شمع، راڳ ۽ رهاڻ جي محفل رات جو نهايت دير سان پوري ٿي. پوءِ اُجرڪون ڳچيءَ ۾ پيشون ۽ سڀاڻين سوکڙين سان ڀري چڙهيو. پوءِ پاڪر پيا، همت هٿن ۾ آيا ۽ دليون الوداعيءَ جي درد سان تار ٿيون. بلاول ۽ پناڻيءَ جي پونءِ ڪان جدا ٿيڻ جو غم ڪٺي ڪار ۾ ويٺاسين.

ڪراچيءَ ۾ ٻه ڏينهن اک ڪلي. انهن لڳو ته وقت ۽ جاڳ منهنجي سپني کي حقيقت جهڙي پٿرائين پهاڙ تي سٽي، پرزا پرزا ڪري ڇڏيو هو ۽ مان هوس جو اُن ڇيهون، ڇيهون ٿيل سپني کي ميڙي سيڙي سان لڳائي رهيو هوس!

SHER ALI CHANDIO
CHANDIA GOTH QASIMABAD
SINDH

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سڄڻ ۽ ساٿيهه

٢٣ نومبر جمع صبح جو، جڏهن پهرئين شخص جو درشن ٿيو، سو هو سوڀو گيانچنداڻي. هو اسان سان گڏجڻ لاءِ خاص لاڙڪاڻي مان ڪچهي آيو هو. لمبو قد، گورو رنگ، ڳل ٿورا اندر پيٺل، وار ڪارا ۽ ٿورا گهنڊيدار. قميص، سلوار ۽ صدري پهريل سوڀو اهو روشن منار آهي جنهن ڪيئي سال سنڌي ادب ۽ سياست جي پانڌيئڙن کي ادب جي سياست ۽ سياست جي ادب جي راهه ڏيکاري آهي. سنڌ ۾ ترقي پسند ادب جي مشعال ٻاري سوڀي روشن ڪئي هئي. اُن جوت مان جوت اُجا ٻه جلندي ٿي رهي.

سوڀي سان ڪيل رهاڻ ۾، سندس هڪ نقطو مون کان ڪڏهن ڪين وسرندو. چيائين، ”جڏهن ڪا به تحريڪ شروع ٿيندي آهي، تڏهن اُها ٻيڙيءَ مثل هوندي آهي. سامونڊي سفر ۾ ڪو ناکئو ٻڌبو آهي ته ڪو سڙهه، ونجهه ۽ تختو ٿيندو آهي. جڏهن تحريڪ جي ٻيڙي طوفاني لهرن جي ست سهي نه سگهندي آهي ۽ ٻرزا ٻرزا ٿيڻ لڳندي آهي، تڏهن اُهي سڀ ڌڪ ۾ ڌهي ويندا آهن ...... “

ڇا سرت هئي، ڇا تصوير هئي ۽ ڇا چيت هو!

اپريل ۾ اديءَ مهتاب راشديءَ جو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشوري مان فون آيو. چيائين، ”اُدا، اوهان ته ڪمال ڪيو. اوهين چتائڻ بنا سنڌالاجي ڏسي ويا. اسان سان گڏيا به ڪين! پڇم ته ڏاڍا افسوس ٿيم. اوهان سان وري خبر ناهي ڪڏهن گڏجڻ ٿئي؟“

ڪالهه مون ڪيس پنهنجي مجبوري ٻڌائي معافي ورتي.
سوڀي جي والي ڪنٽرائي سڀڻ ملڻ آيا. فقير محمد
لاشاري ۽ سليم ميمڻ به گڏجڻ آيا. فقير محمد، سنڌي ادبي
سنگت، ڪراچيءَ جو سيڪريٽري آهي ۽ سالتيڪو ٻه ٻوجستو
ڪم ڪندڙ آهي. ٻه ٽي ڀيرا اڳ به گڏيو هو پر هن ڏينهن خاص
ان ڪري آيو هو ته ملتان شام واري سنڌي ادبي سنگت
جي گڏجاڻي اسان ڪان وسري وئي هئي.

ڳالهين ڳالهين ۾ مجتهد تي وئي. سوڀو، موهن، ڪالهه
۽ مان مجتهد جي ماني لاءِ هوٽل جي ڊائننگ هال ۾ اچي
ويٺاسين مس ته رسيپشن تان نياپو آيو ته ٻاهر ڪو اسانجو
انتظار پيو ڪري. موهن ٻاهر نڪتو ته رشيد ڀٽيءَ جو پٽ
بيٺو هو. هو ڪراچيءَ ۾ نوڪري ڪندو آهي. سکر مان سنڌس
پيءُ ٽيليفون تي هدايت ڏني هئي ته اسانکي هوٽل مان
وٺي وڃي پنهنجي گهر ۾ اسانجي رهائش جو انتظام ڪري.
سنڌس قربانيءَ دعوت جي موٽ اسين ڏيئي نٿي سگهياسين
ڇو جو هوٽل مرڪزي هنڌ تي هئڻ ڪري، هرڪو لياڪو
پائي ٿي ويو. موهن ڪانئس معافي ورتي چيو، "هاڻي مجتهد
جي ماني وقت آيو آهين ته ٻيهر ڪڏهن اسان سان گڏ
کائي وڃ."

هن چيو، "هينئر دير ٿي ٿئيم. وري شام جو ايندس."
موهن موٽي ڊائننگ هال ۾ آيو ته مون کي وسريل ڳالهه
ياد آئي. چيومانس، "صبح جو خيرپور مان تنوير عباسيءَ
۽ قمر جو فون آيو هو. اهي ٻئي ۽ رشيد ڀٽي ٢٥ نومبر تي
اچي رهيا آهن، تنهن ڪري ٻيو ڪو پروگرام طئه نه ڪجِ."
ڪانو اڳ ۾ ٿي هو ته مشهور ڪهاڻيڪار علي بابا، پنهنجي
هڪ دوست سان اچي نڪتو. شڪل شبيهه ۾ هوبهو جهڙو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

لعل ٻُـــپ، البت ڪَٽڪ رنگو. سنڌ ۾، سنڌيءَ ۾ جيڪي هڪ ٻه پيشيور اَديب آهن، تن ۾ علي بابا جي ڳڻپ ٿئي ٿي. ٻولي سنڌس وَٽ، ندرتُ ۽ مشاهدي جي قوت اَهڙي جنهن تي رشڪ اَچيو وڃي. مونکي سنڌس چهري تي بي اِنتها ذهني مونجهه ۽ مايوسي نظر آئي. مونکي اِئين ٻه لڳو ته هوُ پاڻ کي پنهنجي همعصر دوستن کان بنهه الڳ سمجهي رهيو آهي. شايد زندگي جي ڪنهن نه ڪنهن حالت ۾، هر حساس دل فنڪار ۽ اَديب اهڙي دؤر مان لنگهي ٿو، جڏهن هن کي اَڪيلائيءَ ۽ نراسائيءَ جي اونده گهيري ٿي وڃي.

علي بابا سان دل جون ڳالهيون ته ٿي ڪين سگهيون. پاڻ ۽ سنڌس ساٿي ڪوڪو ڪولا پي، ٻه ٽي سگريٽ ساڙي، چار چونڪ ڳالهين جا ڪري هليا ويا. علي بابا وري مونکي ڪين گڏيو!

مجهند جي ماني کائي، ڪمري ۾ آيا سين ته ٻيا دوست ٻه اچي سهڙيا. مان ۽ ڪلا هنن سان لائونج ۾ وڃي ويٺاسين ۽ سوپي ۽ موهن کي اڪيلو ڇڏي ڏنوسين. ڳالهين ڳالهين ۾ شام ٿي ويئي.

سنڌي اَدبي سنگت وارن، ڪراچي پريس ڪلب ۾ گڏجاڻيءَ جو وقت شام جو پنجين بجي رکيو هو ۽ اسانکي اَتي پهچڻ ۾ اوير ٿي ويئي. پهتاسين ته هال اڌ کان وڌ ڀرجي چڪو هو. ڪيترائي سڃاتل چهرا هئا، جن سان گذريل سفر ۾ ڏنهن ۾ اڳي ئي ملاقات ٿي هئي.

اسانکي سينٽي جي سامهون سوفا تي ويهاريو ويو. اسانجي سامهون پهرينءَ قطار ۾ ويٺا هئا ڊاڪٽر اَياز قادري، جمال اَبڙو ناصر مورائــي ۽ ٻيا. سڀيو گهڻانجنداڻي ٻه اچي شامل

ٿيو ته سيءَ جا ڇهوا ٽڙي پيا. لڳو ٿئي ته سويئي اهڙن جلسن
۽ محفلن ۾ وچڙ چڙهي ڏنو آهي. اسانجي ساڄي پاسي پيل
ڪرسين مان هڪ تي ويٺو هو ڪاڪو گرداس واڌواڻي.
هُو جهونو اخبار نويس آهي. نه سندس گهر، نه ٻار بلڪل
اڪيلو. سندس رهائش ڪڏهن ڪنهن هوٽل جي ننڍڙي
ڪمري ۾، ته ڪڏهن ڪلب ۾. ڪاڪي جي لکڻيءَ جو
پنهنجو نرالو انداز آهي. ٻولي سادي پر اصطلاحي. سندس
ٻن ڪتابن ”ساروٽيون“ ۽ ”ڳالهه ٻولهه“ تي کيس انعام مليا
آهن. ٻنهي ڪتابن ۾ هن پنهنجي گذريل زندگيءَ ۽ زماني
جا ورق کوليا آهن. سڀ جوان مستر واڌواڻيءَ کي ڏاڍي
عزت ڏين، پوءِ به هُو مونکي مات مات لڳو. عورت اديبن
مان محفل ۾ موجود هئي اديبه فهميده حسين. مون ڪلا
ڏانهن نهاريو، جنهن ڪراچيءَ ۾ پهچڻ سان ئي ليکڪائن
سان گڏجڻ جي خواهش ڏيکاري هئي، پر ستن ڏينهن ۾
هوءَ فقط فهميده حسين سان ئي گڏجي سگهي هئي. فهميده
جي ”سگهڙين ست“ ڪالم جي مون ساک ڀري هئي ۽ سندس
سفرنامو ”هوائن جي آڌار“ به پڙهيو هوم.

ايتري ۾ ڏسون ته سامهون انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ
وارو عاشق عارباڻي پيو اچي. کيس ڏسندي ئي مونکان
ڪل نڪري ويئي. اسين جمشوري تي سنڌالاجي ڏسي آيا
هئاسين ۽ کيس سيٽائيندي ٻه اوپرا ٻڌجي، سلائيڊس ڏيکارڻ
جي تڪليف ڏني هئيسين. هُو به اچي ٿڪجي ۾ پيو. چي،
”واهه سائين! الڪنگ اسان به گهٽي ڪٿي پر اوهانجي
الڪنگ جو جواب ڪونهي. اوهين جڏهن انسٽيٽيوٽ
ڏسي روانا ٿي ويا، تڏهن خبر پيئيسون اوهانجي نالن جي.
شبنم مهتاب راشديءَ کي به ڏک ٿي پيو ڇو جو اوهانجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

مرحبا جو سوچي رکيو هوسين ۽ چونڊ ٻيلائيڊس اوهانکي ڏيکارڻ لاءِ کڍي، پاسيرا کري رکيا هئا سين. اِهو موقعو نہ اوهان ڏنو ڪين ... ٻہ هاڻي گڏ آهيون ۽ اوهان سان خوب ڪچهريون ڪبيون."

جلسو شروع ٿيو. انور پيرزادي مائيڪ جي اڳيان بيهي، حاضرين ۽ اسانجا ٿورا مڃيا ۽ شاهہ لطيف جي بيتن سان شروعات ڪئي:

سڄڻ ۽ ساٿيهہ، ڪنهن اٿاسي وسري،
حيف تنهين کي هوءِ، وطن جن وساريو.

۽ ...

ڪلمي پانئہ ڪنجرو، مٿو اُگهاڙو،
منهنجو ڪجاڙو، پيٺو هنن پنيور ۾؟

اَنور چيو تہ اسانجا پنهنجا سنڌ ڪنئي اِئين ڇڏي ويا. پوءِ بہ سنڌين دلين ۾ سنڌ جي يادگيريءَ جي شمع روشن آهي. اسين الڳ ٿي ويا آهيون ۽ اسانکي پنهنجن اديبن، مفڪرن ۽ دانشورن جي بہ پوري سڃاڻپ ڪانهي، ڇو جو ٻنهي ملڪن جي وچ ۾، اَدب جي مٽاسٽا آهي ڪانہ. حالت نهايت افسوسناڪ آهي.

اَنور اُن بعد ڪلاڪ موهن ۽ منهنجي تفصيلي واقفيت ڏني. مونکي عجب لڳو تہ اَدب جي مٽا سٽا جي سهوليت نہ هوندي بہ، هو اسانجي ڪتابن، ڪهاڻين، شعرن ۽ مضمونن کان بخوبيءَ واقف هو.

آجياڻي تقريب جي پڇاڙيءَ ۾ انور، سوڀي گيانچنداڻيءَ کي عرض ڪيو ته سنگت جي طرفان اسانکي اَجرڪ پهرائي. اَوّل ڪلا جو وارو آيو.

ڪلا چيو، ”سوڀي گيانچنداڻيءَ جهڙي شخصيت مونکي اجرڪ پهرائي اِها مون لاءِ وڏي فخر جي ڳالهه آهي ۽ مون لاءِ اڃا به وڌيڪ فخر جي ڳالهه ٿيندي، جيڪڏهن مونکي سوڀي کي اجرڪ پهرائڻ جو شرف ملي.“

هن سوڀي جي قد جو اندازو لڳائي پٻ مٿي ڪنيا، ته سوڀي سندس لاچاري سمجهي، ننڍڙي اَجرڪ پائي. تڏهن مون سوڀي جي گهنجيل پيشاني تي اُها چمڪ ڏٺي، جيڪا عمر رسيدي پيءُ کي سالن بعد، پرديس مان آيل اولاد کي ڏسي ڦهلجندي آهي.

اُن بعد وارو آيو موهن ڪيهاڻيءَ جو. موهن خواهش ڏيکاري ته اَجرڪ ادي جمال ابڙي جي ڪلهي تي رکان. جمال اُٿي بيٺي چيو، ”ادا، آءٌ وري ڪهڙيءَ ڳڻپ ۾ آهيان؟“ موهن سندس ڳلي ۾ اَجرڪ وڌي ۽ همت ملايو.

باقي رهيس مان. مون سوڀي کان اجرڪ پارائي، پاڻ کي اُن ٻار جيان محسوس ڪيو، جنهن کي پنهنجي پيءُ جي سامهون، پنهنجن اڇن وارن جي، پهريون ڀيرو خبر پيئي هجي.

هال ۾ تاڙيون وڄيون ۽ ڪراچي پريس ڪلب جو سيڪريٽري، مجاهد بريلوي مائيڪ تي آيو. هن چيو، ”اسين پريس ڪلب جا ميمبر، سنڌ چاهي دنيا جي اُن هر تحريڪ سان شامل آهيون، جيڪا محبت ۽ ايڪتا کي هٿي ڏئي ٿي. اسين آئينده به اهڙين گڏجاڻين جي موقعي تي خوش ٿينداسين ۽ مرحبا ۾ شامل ٿينداسين.“

اَنور پيرزادي سنگت جي سيڪريٽري ف. م. لاشاريءَ

کي سڌ ڪيو ته اسان مهمانن جي مَنَ ۾ ڪجهه ڳالهائي، لاشاريءَ نهايت جذباتي نوع ۾ چيو، ”مونکي لفظ نٿا لڀن، جن وسيلي آءٌ پنهنجيءَ خوشيءَ جو اظهار ڪريان. اسانجي رشتي جهڙي سچائي فقط محسوس ڪري سگهجي ٿي ... جڏهن سنڌ مان ڪو اديب ٻاهر ويندو آهي تڏهن اسين ڪانشس آلي جي ادب ۽ اديبن جون خبرون ٻڌڻ جهڙي پوندا آهيون ... اسين بنهه الڳ نه آهيون. اسانکي حالتن جدا ڪيو آهي.“

لاشاريءَ جي جذبي جهڙي صداقت منهنجي روم روم ۾ رچي وئي. ان بعد ممتاز مهر، اسانجي لکڻين، لکڻيءَ جي لهجي ۽ ٻوليءَ تي روشني وڌي ۽ فهميده حسين، نهايت مختصر نموني، سنڌ جي سنڌي ليکڪائن جي واقفيت ڏني. هن خديجه دائود پوٽي جي نالي سان شروعات ڪئي، ثميره زرين جي ڪهاڻين تي روشني وڌي ۽ نورالهديٰ شاهه، خيرالنسا جعفري، ماهتاب محبوب ۽ ٻين جي ادبي حيثيت جو بيان ڪيو. هن چيو ته اڳي حالت اها هئي جو جيڪڏهن ڪنهن ليکڪا جو نالو پڙهيو ويندو هو ته سمجهبو هو ته ڪو مرد، عورت جي نالي ۾ لکي رهيو آهي ۽ هاڻي ته ماهتاب محبوب، نسرين جوڻيجو، خيرالنسا جعفري، سلطانه وقاصي ۽ سحر امداد ادبي مرڪز ۾ وڏو مان پاتو آهي.

انور پيرزادي ان کان پوءِ، سنڌي ادبي سنگت جي تواريخ تي ڳالهايو. سنگت جون هن وقت تيرهن شاخون آهن، جن ۾ سنڌ کان ٻاهر اسلام آباد، ڪوئيٽا ۽ سعودي عرب جون شاخون به اچي وڃن ٿيون. گڏوگڏ انور منهنجو هڪ غزل به پڙهي ٻڌايو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

زندگي موٽي نہ ايندي بہار بار،
هاڻ اکيون ڳوڙها، ڪلي، خوش ٿي گذار.
ڪجھ خوشين ٿي پڻ ڪڏهن روئي نہ ڏس،
۽ ڪڏهن غم ٿي بہ ڏيهي ٽهڪ، گھار.
قول ڪلعدا بہ دنيا، بي رنگ و بوُ،
اڄ نرالي رنگ سان ايندي بهار.
اُن گھڙيءَ تان ساهہ، سر گھوري ڇڏيان،
جنهن گھڙيءَ، منهنجو ڪيو تو انتظار.

اِهو غزل مون گھڻو اڳ نجاڻان ڪهڙي ڪيفيت ۾ لکيو هو. اڄ اَنور اهڙي موقعي تي پيش ڪيو جو ڪلا ڪَر ڪَر اکيون اُگھڻ لڳي.

غزل بعد نصر اعجاز ناسي سٽيمن تي ٻڌل سنڌ جو نقشو پيش ڪيو. گرداس واڌواڻيءَ ۽ هدايت بلوچ اسان کي پنهنجا ڪتاب پيش ڪيا. بلوچ، ريڊيو پاڪستان جي حيدرآباد مرڪز جو ڊائريڪٽر آهي ۽ ميڙ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ خاص ڪهي آيو هو.

ڊاڪٽر سليمان شيخ، جيڪو پيشي طور ڊاڪٽر آهي پر سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب سان ڳاڙهو ناتو اٿس، سنڌ گريجوئيٽس اَيسوسيئيشن جو روح روان آهي. سگا، سنڌي تعليم، ادب ۽ ثقافت جي واڌاري لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي. سگا طرفان هر سال اديبن ۽ فنڪارن کي قدرشناسيءَ طور انعام ڏنا ويندا آهن. هاڻي تہ اُن طرفان نہ فقط سنڌي اسڪولن ۾ پڙهندڙ شاگردن کي اسڪالرشپون ۽ امدادون ڏنيون وينديون آهن پر اسڪولن لاءِ فرنيچر ۽ ٻيو ضروري سامان پڻ مهيا ڪيو ويندو آهي.. سگا ڪن هنڌن تي سنڌي اسڪول بہ کوليا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

آهن ۽ جديد پرنگ تي سنڌي سيڪارڻ جا ڪتاب ڇپائي ڇڏيا آهن، جيڪي جديد زماني جي گهرجن مطابق لکيا ويا آهن. ڊاڪٽر شيخ دنيا جي ڪيترن ملڪن ۾ گهميو آهي ۽ ڪيترن ئي يونيورسٽين ۾ ليڪچر ڏنا اٿس. هن پنهنجي ڪتاب ۾ ڪيترن ئي ملڪن جا دلچسپ احوال لکيا آهن، جيڪي پڙهڻ وٽان آهن.

لاهين جوڙو اڏوائي ڪم هٿ ۾ ڪيو آهي.

ڊاڪٽر شيخ نهايت سجاڳ شخص آهي. هن پنهنجي ڦوهه ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي دردناڪ حالت جو خاڪو ڪينچيو ۽ چيو ته سنڌ ۾ چاهي هند ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ نهايت ڏکيون حالتون پيدا ٿيون آهن، ايتري قدر جو گهرن ۾ به اسين پنهنجي مادري ٻولي نٿا ڳالهايون. هن چيو، "ڪولمبو ۾ هڪ ڪانفرنس ۾ موڪلي پارٽ جو هڪ سنڌي ڊاڪٽر گڏيو. سندس نالو هيرانندائي هو. ناليءَ مان سڃاڻي، مون وڏي وڃي سائنس سنڌيءَ ۾ ڳالهايو پر محسوس ڪيم ته سنڌي يا ته سمجهي نٿو يا ته ڄاڻي واڻي سنڌي ڳالهائڻ کان نٽائي ٿو. پڇڻ تي ٻڌايائين ته مان رڳو هندي ۽ انگريزي ڄاڻان ... مان سمجهان ٿو ته جيڪڏهن نه ساڳاهيوسين ته سنڌي ٻولي فقط اسانجي ٿهيءَ تائين وڃي ويندي."

سنڌ ۾، سنڌيءَ جي ڇپائيءَ جي مسئلي بابت چيائين، "اسان کي ڏاڍا ڏوجهرا ڏسڻا ٿا پون. مون انگ اکر گڏ ڪيا آهن ته سڄيءَ سنڌ ۾ فقط سٺ ڪمپازيٽر وڃي بچيا آهن، جيڪي روزانين اخبارن ۽ پريس ۾ ڪم ڪن ٿا. ان حالت ۾ اسانجا ڪتاب ۽ اخبارون ڪيئن ڇپجي سگهنديون؟"

ڊاڪٽر شيخ، قوم جي نبض تي هٿ رکي، جيڪا ڳالهه محسوس ڪئي، سا چئي ويو.

هاڻي وارو آيو عبدالرحمان نقاش جو، جيڪو هلال پاڪستان ۾ 'جهٽ پٽ بديهائي' جي قلمي نالي سان، هڪ طنزيه ۽ مذاقيه ڪالم لکندو آهي. هن پنهنجي لکڻ جو عنوان رکيو هو، 'چا، انڊيا ۾ ڪو لالو ڪيٽ آهي؟' نقاش جو انداز علحدو ۽ طنز چڀندڙ هئي. هن لکيو هو ته موڪلي

ڇبر نه آهي ته مولي ٻرڪاش آخر آهي ڪير؟ ڪهاڻيڪار آهي، شاعر آهي، ٻئي آهي يا ڪجهه به ڪونهي. جيڪڏهن شاعر آهي ته به واه واه، جيڪڏهن ڪهاڻيڪار آهي ته به خوب. اسان لئي اهو واضح ٿي ويو ته مولي ٻرڪاش جو سنڌ ۾ ڪو بسڪوٽن جو ڪارخانو هو ۽ هتان ويو، ڪلياڻ ڪئمپ ۾ ڪنٽرڪٽر هو ۽ هاڻي انڊيا ۾ لالو ڪيمت ۾ اٺ منزلي عمارت جو مالڪ آهي يا اُن اٺ منزلي بلڊنگ جي نائين منزل تي، آسمان جي ڇانوَ هيٺ رهندو آهي.

نقاش جي طنز جو مطلب اِهو هو ته هند ۽ سنڌ ۾ اسين اهڙيءَ حالت ۾ آهيون جو هڪٻئي جي ڪا به خبر ڪانه ٿي پوي ٿي؛ نه هڪٻئي جا نالا سڃاڻون ۽ نه حيثيت. سنڌس لکڻيءَ نه فقط اسان ٽنهي کي، پر سڀني حاضرين کي کلائي کلائي کيرو ڪيو. ائين محسوس ٿيو ته حقيقت جي غمگين ۽ مايوسيءَ جي موڳيءَ فضا ۾ ڪنهن اوچتو دري کولي ڇڏي!

اسان مان اول سڌ ٿيو موهن ڪيهاڻيءَ کي. مان سچ ٿو چوان ته سنڌ جي هن سفر ۾، موهن جيڪي به جتي به ڳالهايو، سو ايترو ته موقعي سان ٺهڪندڙ هو، جو اسان جي دل خوش ٿي ٿي وئي. هن چيو، ”مان اوهان کان فقط ٿوري منٽن جي مفاصلي تي آهيان پر اهو مفاصلو طئه ڪرڻ لاءِ مونکي ستٽيهه سال لڳا آهن! پوءِ به اسانجو يقين آهي ته اسانجي دل جي ڌڙڪڻ، اوهان جي دل جي ڌڙڪڻ کان الڳ ڪانهي. اسانجو ۽ اوهانجو رشتو اٽوٽ آهي ۽ ستٽيهن سالن جو عرصو اُن کي مٽائي نٿو سگهي ... ٻولي ڪو پينسل جو ليکو نه آهي، جيڪو ڊهي وڃي. جنهن کي جڙڻ ۾ هزارها سال لڳن ٿا، تنهن جو ختم ٿيڻ ناممڪن آهي.“

”ماں نہ ڄاڻان ڪھڙيءَ مٽيءَ جو ٺھيل آھيان؟ ڪڏھن
اھڙين ڳالھين ۽ واقعن تي لڙڪ لاڙيان، جن تي ٻيا کلندا،
خوش ٿيندا آھن ۽ ڪڏھن اھڙين ڳالھين تي ٽھڪ ڏيان،
جن تي ٻيا روئندا آھن. اھا فطرت خبر ناھي ڪٿان ورثي
ملي؟ ھاڻي تہ اھا منھنجي وجود جو حصو ٿي وئي آھي.“
موھن جي گفتار ٻڌي، دل ڀرجي آئي.

ھاڻي ڪلا جي ڪوٺ ٿي. ھوءَ اٿي تہ سھين ٻہ ٻاڻ تي قابو پائي نہ سگھي. فقط ايترو چئي سگھي تہ ’سعدي جي سر زمين تي قدم رکيو اٿم‘ ... لفظ سندس گلي ۾ اٽڪي پيا ۽ نيڻن مان نير لارون ڪري وھڻ لڳو. پاڻ سنڀالي، ھن تقرير پوري ڪئي، ”ماں اوھان کان معافي ٿي گھران جو ڪجھ ڳالھائي نٿي سگھان. فقط نارائڻ شيام جو ھڪ شعر چئي سگھنديس:

الا! اُنين نہ ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙھجي
تہ ھئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي.“

ميڙ جو وايومنڊل ٻوجھل ٿي ويو. انور پيرزادو وري مائيڪ تي آيو. ھن چيو ”ھي نھايت جذباتي مسئلو آھي. اسين ڪلا جي دل حالت ڄاڻون ٿا ... موھن جي دڙي جي ڀرسان، سوين گيانچنداڻيءَ جي ڳوٺ ۾ ڀارت مان ڪي سنڌي آيا. ھنن جون زالون جڏھن پنھنجن مٽن مائٽن ۽ سڃاڻن سان مليون، تڏھن اوڇنگارون شروع ٿي ويون ۽ ماڻھن سمجھيو تہ ڪو قضيو ٿي ويو آھي مگر جدائيءَ جي درد جو ڪو ڇيھ ڪونھي.“

ھاڻي منھنجو وارو آيو. منھنجي اڳيان اھي سنڌي اديب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

۽ مفڪر ويٺا هئا، جن کي فقط اڳي پڙهيو هوم. اهي جوان ٻه هئا، جيڪي سنڌ جي آئينده جي اميد هئا. هنن مان گهڻن ته اسانجو نالو شايد ٻڌو ئي نه هو. هنن سڀني کي اتاولائي هئي ته پارت ۾ سنڌين ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي مسئلن کان واقف ٿين.

مون چيو، ”دوستو، ورهاڱي بعد جيڪي اسان تي ۽ اوهان تي ٿي گذريو آهي، سو جي اوڻ ويهو ته داستان ٻڌجي پوندا ... اسان ستٽيه سال جيڪو جدائيءَ جو درد ڀوڳيو آهي، تنهنجي اسان کي خبر. ورهاڱي جيڪي اسانجي پاڻ ۾ وڏو تنهنجو هوبهو بيان، شاعر ڪرشن راهيءَ پنهنجن بيتن ۾ ڪيو آهي. اهي بيت جڏهن پيگونتي ناواٽيءَ، ڀوپال ۾ اکل پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي سهاري ڪوٺايل سميلن ۾ ٻهريون پيرو ڳايا هئا تڏهن ٻڌن ۽ جوانن کان سيسرات پرجي ويا هئا ۽ زالون ۽ چنگارون ڏيئي رنيون هيون.

وطن جي لءِ جان گهوري، پوءِ به ٿوري،
سنڌين جان نه گهوري، وطن گهوري آئيا.

جيڪي هتي جميا، سي به سنڌي سڏبا،
سنڌي ٿي پڻ، سنڌ کي ڏسڻ ڪون سگهندا،
ڏاڙهن وانگر جڏهن، سنڌ وڃي ڏسندا،
ماڻهو ائين چوندا ته سنڌي آيا سنڌ ڏسڻ!

مون بيت پڙهي حاضرين ڏانهن نهاريو. هنن جي نگاهن مونکي صاف ٻڌايو ته ڪرشن راهيءَ اسان سنڌين جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

۽ مفڪر ويلا هئا، جن کي فقط اکي پڙهيو هوم. اهي جوان به هئا، جيڪي سنڌ جي آئينده جي اميد هئا. هنن مان گهڻن ته اسانجو نالو شايد ٻڌو ئي نه هو. هنن سڀني کي آتاولائي هئي ته ڀارت ۾ سنڌين ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي مسئلن کان واقف ٿين.

مون چيو، ”دوستو، ورهاڱي بعد جيڪي اسان تي ۽ اوهان تي گذريو آهي، سو جي اورڻ ويهبو ته داستان ٺهنجي پوندا ... اسان ستٽيهه سال جيڪو جدائيءَ جو درد ڀوڳيو آهي، تنهنجي اسان کي خبر. ورهاڱي جيڪي اسانجي پلئه ۾ وڌو تنهنجو هوبهو بيان، شاعر ڪرشن راهيءَ پنهنجن بيتن ۾ ڪيو آهي. اهي بيت جڏهن پڳونتي ناواٽيءَ، ڀوپال ۾ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي سهاري ڪوٺايل سميلن ۾ ٻهريون پيرو ڳايا هئا تڏهن ٻين ۽ جوانن کان سيسڪارات پرجي ويا هئا ۽ زالون اوچنگارون ڏيئي رنيون هيون.

وطن جي لاءِ جان گهوري، پوءِ به توري،
سنڌين جان نه گهوري، وطن گهوري آئيا.

جيڪي هتي جميا، سي به سنڌي سڏيا،
سنڌي تي ٻه، سنڌ کي ڏسڻ کون سڪندا،
ڏارين وانگر جڏهن، سنڌ وڃي ڏسندا،
ماڻهو ائين چوندا ته سنڌي آيا سنڌ ڏسڻ!

مون بيت چئي حاضرين ڏانهن نهاريو. هنن جي نگاهن مونکي صاف ٻڌايو ته ڪرشن راهيءَ اسان سنڌين جي

غالب جي اردو ڪلام جو سنڌي ترجماني ڪئي هئي. هال ۾ سڀني ٻڌندڙن کي بڻ عالم صاحب وڌو.

مون پنهنجي تقرير ۾ آزاديءَ کان پوءِ ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ، تعليم ۽ ادب جي مسئلن، سرڪاري پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ جي سربراهيءَ هيٺ پريا تيل سنڌي ساهت منڊل ۽ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ سنڌي لپيءَ لاءِ هلايل هلچل، سنڌي تعليم، سنڌي ادب جي مختلف ادارن، ڪاميٽي فار پروموشن آف اسٽينڊرڊ لٽريچر ان سنڌي، ساهتيہ اڪاڊميءَ گجرات سنڌي اڪاڊمي، راجستان سنڌي اڪاڊميءَ جي انعامي رٿائن ۽ امدادن، اکل ڀارت سڀا جي ڪانفرنس ۽ سيمينارن جو تفصيلوار بيان ڪيو. حاضرين مان ڪيترن جوانن سوال پڇيا. مون پنهنجيءَ ڄاڻ مطابق انهن جا جواب ڏنا.

اتي موهن گيهاڻيءَ فرمائش ڪئي ته مان سڀني کي پنهنجو اهو گيت ٻڌايان، جيڪو ڀارت ۾ سنڌي جاتيءَ جي ترانيءَ جي حيثيت رکي ٿو. آواز آيو ”سائين، ترنم ۾ ٻڌائجو.“ جڏهن ڪان شاعر پريو منهنجي مجموعي 'چٽنگ وچ چوليءَ' جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته مان پنهنجو ڪلام ترنم ۾ چوندو آهيان، تڏهن کان هرهنڌ ٻارن جي خواهش رهندي آهي ته ڪلام ترنم ۾ چوان. مون معافي وٺي پنهنجو ڪلام پڙهي ٻڌايو:

اوندهه ۾ جوت جڳائڻ وارا سنڌي،
مٽيءَ کي سون بڻائڻ وارا سنڌي.

جڏهن گيت جو آخرين بند پڙهيم:

موهن جي دڙي جيان دبجي، اوچا رهندا،
طوفان، زلزلا، سور ۽ سختيون سهندا،
هيمون ۽ جيان قاسي ڪانيندا،
۽ ٻه مرڪي، مرڪي ڳائيندا،
هي ڪڏندي ڪنڌ ڪپائڻ وارا سنڌي.

لڏهن سيني دل ڪولي داد ڏنو. پڇاڙيءَ ۾ فرمائش تي، مون پنهنجو نظم 'پريشاني' پيش ڪيو.

جلسي جي پڄاڻي. انور پيرزادي جي الوداعي تقرير سان ٿي. هن چيو، ”موهن گيهاڻيءَ جي تقرير اسان کي بيحد متاثر ڪيو، موتي پرڪاش جي تقرير اسانجي معلومات ۾ اضافو ڪيو ۽ ڪلا پرڪاش جي خطاب، جنهن نموني اسان جهنجهوڙ يو آهي، تنهنجو اظهار لفظن ۾ نٿو ڪري سگهجي...
پنائيءَ جو بيت اُن حالت لاءِ تز آهي:

هينئان، هوت پنهونءَ سان جي منهنجي ٿئي ملاقات،
تہ ٻانهون وجهي وات، روئان هوند رڄن ۾.“

ميڙ ختم ٿيو تہ ڪن آٽوگرافس ورتيون تہ ڪن آٽوگراف.
چانهہ پاڻيءَ جو بندوبست ڪراچي پريس ڪلب وارن ڪيو هو. اُن بعد دوست ٽڙڻ پکڙڻ لڳا.
هڪ دوست چيو، ”سائين، هڪ فوٽو ٿي وڃي.“
جيڪي بچيا هئاسين، سي گروپ ٿاهي بيناسين. اجا ڪئميرا جي ڪلڪ ٿيڻ واري هئي تہ هڪ جوان اندران وڙ ڪندو آيو، ”سائين، ترسو.“
ڪنهن پڇيو، ”اَبا، ڇو؟“

"آءٌ ٻه سوڀي گيانچنداڻيءَ سان فوٽو ڪڍائيندس. مون کي نوڪري وڃائڻ جو شونق ٿيو آهي."

سيٺي کان ٽهڪ نڪري ويو. هن جي سڌ پوري ڪئيسين. (اُميد آهي ته هيل تائين هُو نوڪريءَ کان فارغ ٿيڻ جو شوق پورو ڪري چڪو هوندو!)

فوٽي بعد، جمال اٿي چيو، "هاڻي مونکي اجازت ڏيو. شاديءَ تي وڃڻو آهي."

اَنور پڇيو، "سائين، اوهان جي شادي آهي؟" جمال ته په جواب ڏنو، "ڪاش، ائين هجي ها!"

اِئين گوُنجندڙ ٽهڪن جي خوشگوار ماحول ۾ سيٺي کان موڪلايوسين. رات جي ماني نورالدين سرڪيءَ ۽ سندس بيگم شمس وٽ هئي. سرڪيءَ آڻي پنهنجيءَ ڪار ۾ وهاريو،

نورالدين ۽ شمس سرڪيءَ جو گهر جڻ هڪ خوشنما بغيچو آهي. اُن بغيچي ۾ سوڀو گيانچنداڻي ته هو ئي پر سائين محمد ابراهيم جويو به اچي شريڪ ٿيو. سرڪيءَ اِها خبر نه اُسانکي ٻڌائي ئي ڪين هئي. سائينءَ سان گڏجي ڏاڍي خوشي ٿي. هُو سنڌي اَدب جي اُها يگاني شخصيت آهي، جنهنجي شفقت جي ڇانوَ ۾، سنڌي اَدب جي گلستان ۾ ڪيئي گل ٽڙيا آهن. بدن ڏٻرو، چشمو اُکين تي، پيشاني ٻهڪندڙ اُور ڳالهائو، سنجيدو، ڏيک ڏيکاءُ کان پري. هُو پنهنجي گهٽ ۾ سنڌ، سنڌين ۽ سنڌي اَدب جي ڳالهه ونڊ ڪري. سنڌ ۾ ترقي پسند اَدب جي لاٽ، هُن پنهنجي خون جو تيل وجهي، روشن رکي آهي. محفل سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مسئلن تي ڳالهه ٻولهه ٿي. وچ وچ ۾، شمس جا ڪامريڊن جي رات، رهت تي چرچا، محفل رنگ پري رهيا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

اهڙيءَ ريت پاڪستان ٽي وي تي مرحوم فيض احمد فيض جي شخصيت ۽ شاعريءَ تي پروگرام هو، سو اسين به اچي ڊرائنگ روم جي لڳ، ٽي وي لائونج ۾ ويٺاسين. اِها ڏاڍي افسوس ڀري حقيقت هئي ته اهڙو جو هي اعليٰ شاعر، جنهن جو انتقال ۲۰ نومبر تي ٿيو هو، ڏهن ئي پاڪستان ٽي ويءَ طرفان مڪمل بندش رهي هئي. هن نه پنهنجو ڪلام ڪڏهن ٽي ويءَ تان پيش ڪيو ۽ نه ٻئي فنڪار کي سندس ڪلام پيش ڪرڻ جي اجازت هئي. اڄ، سندس موت بعد ٽي وي جي پروگرام ۾ سندس عقيدت جي گلن جا هار چاڙهيا پئي ويا! سچ ته اهو هو ته هي اعليٰ شاعر سرڪار کي ان ڪري ناقبول هو جو هو سچي عمر، حق ۽ انصاف، ايڪتا ۽ امن، محبت ۽ برادريءَ جو پيغام ڏيندو رهيو هو. سندس نظر ۾ انسانيت جو اعليٰ جذبو، رنگ، ملڪ ۽ مذهب جي قدرن کان گهڻو مٿي هو. مون کي ياد آيو ته اسان فيض کي پهريون ڀيرو ڊسمبر ۱۹۵٦ع دهليءَ ۾ ڪوٺايل، ايشيائي اديبن جي پهرينءَ ڪانفرنس ۾ ڏٺو هو. شاندار شخصيت، ڪلمک ۽ بي باڪ. سندس ڳالهائڻ ڌيرڄ ڀريو هو، ڪلام ڇوهه وهندڙ درياءُ هو. پڇاڙيءَ ڪانئن سندس نظمن کي ڪيترو زنجيرن ۾ جڪڙي ڪين سگهيو، جيتوڻيڪ ڪيئي ڀيرا کيس زنجيرن ۾ قابو ڪيو ويو. سندس ٿي نه چوڻ هو!

متاع لوح قلم ڇن گئي تو ڪيا غم هئه؟
ڪ خون دل ۾ ڊبو لي هئه انگليان مين ني،
زبان پہ مهر لگي هئه تو ڪيا، ڪ رک دي هئه،
هر ايڪ حلقيءَ زنجير ۾ زبان مين ني.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

پاڪستان ٽي وي وارن کي فيض جي موت بعد ياد آيو. چون ٿا ته جڏهن ٽي وي وارا سندس گهر ۾ ڪئميرائون کڻي ويا تڏهن فيض صاحب جي بيگم هنن کي هڪالي ڪڍيو!

شمس سرڪيءَ جا تيار ٿيل لذيذ طعام کائي، اسان سيني کان موڪلايو. سائين جوڳي صاحب ۽ سوڀي گيانچنداڻيءَ سان ياڪر پائي الوداع ڪئيسين. اُن وقت مرحوم ليکراج عزيز جو شعر ياد آيو:

توسان ساجن سدا خداحافظ،
گڏ هجين يا جدا، خداحافظ،
توتان اکڙيون نثار، دل قربان،
جان توتان فدا، خداحافظ!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

روح جي جن سان رُچي

٢٤ نومبر جو سڄو ڏينهن، ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڊپارٽمينٽ جي ڀلي هو. ڪراچيءَ ۾ وقت ائين ٿي گذريو جو سمڪ ئي ڪانه ٿي پيئي. ڊبئيءَ ۾ جو منجهند جي آرام تي هريل آهيون سو شروعات ۾ ڪراچيءَ ۾ ٻه منجهند جو آهلڻ جي لالچ ٿيڻ لڳي ۽ پوءِ اُها ڇڪ گهٽجي ويئي. اَلبت، صبح جو سنيرڻ ۽ گيسر ڪرڻ جو حق اسان ٻارڻ کي ڏيئي ڇڏيو هو. اسانکي ونئي هلڻ لاءِ سليم ميمڻ صبح جو ڏهين بجي کان اچي ويهي رهيو ۽ اسان کي تيار ٿيڻ ۾ وقت لڳي ويو. يارهين بجي ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ پهتاسين.

سليم اچي اَسانکي ڊپارٽمينٽ جي چيئرمين ڊاڪٽر اعجاز قادريءَ جي آفيس ۾ وهاريو. دير سان پهچڻ سبب قصوروار ته اسين هئاسين پر اَدو قادري شڪايت ڪري اُئي نه. هن جي طبيعت اهڙن شڪون ۽ شڪايتن کان مٿي آهي. ڪيس درويشي دل ورثي ۾ ملي آهي. شڪايت ڪرڻ بدران، هوُ اسان کان معافي وٺڻ لڳو. چوڻ لڳو، ”امتحان پيا هلن، ان ڪري گهڻا شاگرد ته گڏ ڪين ٿي سگهندا. جيڪي آهن سي گڏ ٿين ته پوءِ هلون ٿا.“

هن پوءِ سنڌي ڊپارٽمينٽ ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ اَدب ۾ ٿيل تحقيق جا دستخط ڪيل ڏيکاريا، جيڪي ايم. اي (سنڌي) جي مضمون واري پيپر جا مونوگراف هئا. مقالن مان ڪي عنوان ۽ اُنهن تي ڪم ڪندڙ هن ريت هئا:

شاھ جا همعصر شاعر (احمدبخش سوھرو)، لطيف لغات (عبدالله آفتاب ابڙو)، شاھ عبداللطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو ڪردار (فريده بشير)، فقير عدايت علي نجنيءَ جي غزل گوئي (الله ڏنو ميمڻ)، مرزا قليچ بيگ جي ناول نگاري (محمد سليم سهتو)، شيخ عبدالله جون اَدبي خدمتون (غلام اڪبر جعفري)، حضرت مخدوم نوح (لطف علي لاشاري)، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو (موزير قاضي)، تنبدي آغا جي مرزائن جون ادبي خدمتون (اختر مرزا)، جديد افسانوي نگاريءَ ۾ امر جليل جو ڪردار (اشرف النسا چاچڙ)، موجوده شاعريءَ ۾ شيخ اياز جو ڪردار (حسن علي قاضي)، جديد شاعريءَ ۾ تنوير عباسيءَ جو ڪردار (گلشن چاچڙ)، ڪلهوڙن جي دؤر جو اَدبي جائزو. (تاج محمد عباسي)، لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو (نور بانو)، ڪوهستان جي سنڌي شاعري (خدا بخش مانڊڙو)، ڪيين جا قول (محمد سليمان جوڻيجو)، سنڌي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ (رضيه ڪوکر)، سنڌي ادب ۾ عورتن جو حصو (ليلا حسن علي) وغيره

ڊاڪٽر پارو ۾ هڪ عالم آهي. ٻي سال اڳ سنڌ يونيورسٽيءَ مان پي- ايچ- ڊي جي ڊگري مليي اٿس. سندس مقالي جو عنوان هو: سنڌي غزل جي اوسر. هن پنهنجي مقالي ۾ سنڌي غزل جي تاريخ تي ڀرپور روشني وڌي آهي. پارت ۾ سنڌي غزل جي ترقيءَ بابت سندس باب لاثاني آهي. ڊاڪٽر قادريءَ جيڪا محنت ۽ جانفشاني، هن مقالي لاءِ ڪئي آهي، تنهن جو اَدب جا پارکو وڏو قدر ڪندا.

آسانجي گڏجاڻيءَ جو بندوبست هڪ ڪلاس روم ۾ ڪيو ويو هو. ڪلاس روم ڏانهن ويندي، يونيورسٽيءَ جي ڀتين تي نظر پيئي ته واه قاٻلي ويو. متن طرحين طرحين

رنگين، تلخ، مزاحيہ، طنزيہ نعرا لکيا پيا هئا. هڪ دوست کان پڇيم، ”هيترا سارا نعرا لکيا پيا آهن، ڀوءِ بہ اهي ڍاٽا نہ ويا آهن ...“

دوست جواب ڏنو، ”سائين، گهٽيين ديوارن تي ڀوچيون هٽائي، گهٽيين ديوارن تي هٽائين؟ اڄ ڀوچي لڳي تہ سياڻي پيا نعرا لکجي ويندا. نوان نعرا ايجاد ٿين، تنهن کان بهتر آهي تہ جهونا ئي چنبڙيا پيا هجن.“

ڳالهہ برابر هئي. سڄيءَ دنيا جي نئين ٿهي ٻـي آرام آهي. ڪو نديو وڏو واقعو ٿئي تہ چٽنگ لڳيو وڃي ۽ پوءِ سڄو شهر يا ملڪ ان ۾ وڪوڙجيو وڃي. اسانجي اُپکنڊ ۾ ڪا اهڙي يونيورسٽي ۽ ڪاليج ڪونهي جنهن جي ديوارن تي شاگردن اهڙي چتسالي نہ ڪئي هجي. اَندر جي آ ڪ، خار ۽ ساڙ کي آخر ڪن ڪيڏانهن؟

ڪلاس روم ۾ اٽڪل چاليهارو شاگرد هئا. ڳـيـرو جوان، جن مان ڪن کي مڇين جي ريهہ بہ مس آئي هئي. امتحان هلندي بہ جيڪي ميڙ ۾ شريڪ ٿيا هئا، سي ضرور جذبي وارا جوان هوندا. اَلبت منجهن ڪا لطيف جنس نظر نہ ٿي آئي. اِها ڪمي اَديءَ فهميده حسين پوري ڪئي جيڪا شاندار شخصيت واري گنڀير اُستاد آهي.

گڏجاڻيءَ جي شروعات سليم ميمڻ ڪئي. سليم نهايت دلڪش شخصيت ۽ دلفريب سياءُ وارو شخص آهي. هوُ نہ فقط ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار آهي ٻر ڪراچي ٽي وي تي سنڌي نيوز ڪاسٽر بہ آهي. سڀ سنڌي ڪيس سڃاڻن. ڪيس جيڪو بہ ڪم چؤ تہ جواب ملندو ”جي، ڪم ٿي ويندو“ ان ’جي‘ ڪيس اسانجي جيءَ ۾ جاءِ ڏئي ڇڏي هئي.

سليم تُوري ۾ گڏجاڻيءَ جو مقصد سمجهايو ۽ چيو ته اسين ڏٺيءَ ۾ رهندي هند ۽ سنڌ جي سنڌي ادبن جي وچ ۾ هڪ ڳنڍ پيدا ڪري سگهون ٿا ۽ ڀارت ۽ سنڌ ۾ ڇپيل سنڌي ادب جي مٽا سٽا نهايت ضروري آهي. ڊاڪٽر نواز علي شوق ۾ ڳالهايو، جنهن کان پوءِ ڊاڪٽر اياز قادري اٿيو. سلوار قميص ۽ صدري پهريل قادري صاحب، جو قدر قادري خاندان جي سنڌي غزل جي اوسر لاءِ ڪيل خدمتن جيان اوچو آهي. سندس عمر ڪا گهٽجي ڪانهي. مون مسڪين کان ٿي چار سال وڏو هوندو. هن صدريءَ جي کيسي مان ڪاغذ ڪڍيو، پنهنجي چشمي کي اکين تي ٺهڪايو ۽ شروعات ڪئي:

’مولي پرڪاش، ڪلا پرڪاش ۽ موهن گيهاڻيءَ جي اسين دلي آجيان ٿا ڪريون. ستٽيهه سال اڳ هي ۽ هنن جهڙا پيارا، هن ڌرتيءَ کي الوداع ڪري ويا. سالن کان سنيهڙندي، ايڏي لمبي عرصي بعد مس مس ڪين پنهنجيءَ پياريءَ ڌرتيءَ تي قدم رکڻ جو موقعو مليو آهي.

گند جنهن جي گود ۾ پاتوڙو پوشاڪ،
اُنهن جي اوطاق، راجا ريجهي آئيو.‘

آءٌ چتو هڻ ٻيهي ويو. مون کي جهوپو آيو ۽ ڏانهس نهاريم. قادري صاحب جي ڪاڏي ڏڏي-رهي هئي. سندس اکين مان ڳوڙهن جون جهالرون بعد پڇي نڪتيون. هي روئڻ... هاءِ ... هاءِ! هن صدريءَ مان رومال ڪڍي اکيون اُگهيون. پوءِ ته ٻه منٽ ڪن کيس لڳا جو پاڻ سنڀالي تقرير جاري رکي. موهن، ڪلا ۽ مان پنهنجن ڳوڙهن روڪڻ جي

ڪشمڪش ۾ هئاسين. جوان شاگردن جون اکيون ٻه اشڪبار ٿي ويون.

ڊاڪٽر قادريءَ اسان ٻنهي جي ادبي واقفيت ڏني، جيڪا ايتري ته تفصيلوار ۽ سلسليوار هئي جو اسين حيران ٿي وياسين. منهنجا ته آدي قادريءَ اهي راز کولي ڇڏيا جو ڇئي ڪٽي بس ڪر، ڇي آءٌ اسٽيج تي زنانا رول ڪندو هوس!

نمائش تي ته شاگردن کي ڀارت ۾ سنڌي ٻولي، ادب ۽ تعليم جي مسئلن نسبت ٻڌايون. مون سمجهاءُ ڏنو ته بهتر ائين ٿيندو ته شاگردن کي جن ڳالهين ۾ دلچسپي آهي، تن بابت سوال پڇن ته اسين جواب ڏيون. جوان ته ترسيا ئي ان موقعي لاءِ ويٺا هئا، سو سوالن جي برسات شروع ڪري ڇڏيائون، جن مان ڪي هيٺيان هئا:

— سنڌي تعليم جا ڀارت ۾ ڪهڙا مسئلا آهن؟

— سنڌي ٻولي ڪهڙيءَ ليول تائين پاڙهي ٿي وڃي؟

— سنڌي ادب کي همٿائڻ لاءِ سرڪار ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ ڪهڙيون ڪوششون وٺي رهيا آهن؟

— ڀارت ۾ سنڌين جو تعداد ڪيترو آهي ۽ اهي ڪٿي ڪٿي وسيل آهن؟

— سنڌي فلمن جي ڀارت ۾ ڪهڙي حالت آهي؟

— جيڪڏهن فلمي هنر ۾ سنڌين جو ئي گهڻي ۾ گهڻو پيسو سيڙايل آهي ته پوءِ اهي سنڌي فلمون ڇو نٿا ڪڍن ۽ ڇو نٿا سنڌي فنڪارن کي همٿائين؟

— سنڌي ادب تي ٻين ملڪن جو ڪيترو اثر آهي؟

— سارتر ۽ ڪامو جديد سنڌي ادب تي ڇو ڇانيل آهن؟

— اوهين اُن ادب جا ڪيتري قدر حمايتي آهيو
جيڪو سنڌي پڙهندڙن لاءِ اوپرو آهي؟

سوال ته ڪئا ئي ڪين ٿي. ورتي به پلو ٿئي موهن گيهاڻيءَ
جي جنهن جوابن ڏيڻ ۾ منهنجي خاصي مدد ڪئي.
جلسي جي پڇاڙيءَ ۾ مون نارايڻ شيام جو ڪلام پيش
ڪيو.

جي پرتي پارس آئهن مان نت نيون،
مون پنيان جو نيون سدا جلنديون پيئون.

اهي سڄڻ موقعي سان بلڪل ٺهڪندڙ هيون. مشعال انهن
جوانن کي روشن رکڻي هئي. اهي جوان ئي سنڌ جي اُميد هئا ۽
سندن دلين ۾ ئي سنڌ سلامت رهڻي هئي. اهي جوان سنڌ
جي ڌرتيءَ سان اهڙين لپتجي ويا هئا جئن ٻار، ماءُ جي ڇاتيءَ
سان لپٽجي سمهندا آهن. پوءِ به هڪ فرق ضرور هو ته ٻار
ماءُ سان چنبڙي ٻي اونا ٿي ويندا آهن، پر هي جوان سدا
سجاڳ، ڦڙت ۽ خبردار آهن ۽ مٽن ڄڀجل جي حفاظت ڪرڻ
جو فرض آهي.

ڪنهن فرمائش ڪئي، ”سائين پنهنجو ڪلام ٻڌايو.“
مون ’اونده ۾ جوت جڳائڻ وارا سنڌي‘ ڪين ٻڌايو ۽
پوءِ ڪانئن موڪلائي اچي ڪار ۾ ويناسين. مجهند جي
ماني سليم جي گهر هئي.

سليم جي سنڌ ۽ سڄاڻ گهر ۾ پهچي، ڪنا هلي
ويٺي سليم جي ماءُ سان گڏجڻ ۽ مان ۽ مرتضيٰ ڊاڪٽر
قادري، ڊاڪٽر نوازعلي شوق، فهميده ۽ سليم سان ڳالهه
ٻولهه ۾ مشغول ٿي وياسين. ڪنا جڏهن اندران موٽي ته

ٽيليفون تي نظر پيس ۽ ياد آيس ته اجا به ٻه شخص اهڙا هئا جن سان نه گڏ جاڳي تي سگهي هئي ۽ نه ٽيليفون تي ڳالهائڻ. هڪ هو شاعر شيخ اياز، جنهن کي اسان هر محفل ۾ ٿي ياد ڪيو ۽ ٻي هئي ڪلا جي قلمي ساهيڙي زينت صبا قاضي، جيڪا شاديءَ بعد بدلجي تي ويئي هئي زينت زرداري ۽ سندس نئون گهر هو نوابشاه ۾. ڪلا سليم کان پڇيو، "هتان اياز کي فون ڪري سگهبو؟"

"جي،" جواب مليو.

ڪلا ڪيس اياز جو ٽيليفون نمبر ڏنو ۽ ڏاڍي ڪوشش بعد به نمبر ملي نه سگهيو. باقي زينت زرداريءَ جو ٽيليفون نمبر هوني ڪونه سو ان جي جوابداري رکيسين سليم تي. هن چيو، "نوابشاه ۾ هڪ دوست رهندو آهي جنهن جي معرفت اديءَ زينت تائين نياپو پهچائڻ منهنجو ذمو. پوءِ يا ته هوءَ اوهان سان هوٽل جبيس ۾ فون تي ڳالهائي يا پنهنجي شوهر سان گڏ اچي اوهان سان ملي وڃي."

سليم ٻئي ڏينهن ٻڌايو ته نياپو نوابشاه پهتو آهي، پوءِ به سنڌ مان اسهڻ کان اڳ زينت ۽ سندس شوهر جو ديدار نصيب ڪين ٿيو.

منڇر جي ماني يار سليم اها کارائي جيڪا شهزادي سليم عرف جهانگير جي دسترخوان جون سڪون لاهي. انڪل ٽين ٻجي ماني کائي سيٺي کان موڪلايوسين ۽ سليم اسان کي هوٽل ۾ ڇڏي ويو.

هوٽل جي رسيپشن ڪائونٽر تي ٻه ٻيا نياپا پيا هئا. هڪ هو عابده پروين جو. 'وقت ٢٠-١١. آءٌ سلام پڙڻ آيس.' ٻيو نياپو هو ڏٽي بخش اوني (سيوهاڻيءَ) جو: 'دادا ۽ دادي، اوهانجي سڪ ۾ اڄ ڏيڍ ٻجي آيس ۾ ملاقات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

نصيب ڪانہ ٿي. آءٌ وري ڪوشش ڪندس. خدا ڪندو ملاقات ٿي ويندي.“

اِهي حب ڀريا پيغام پڙهي، ٻئي آياسين.

شام جو پنجين ٻجي اَدي اختر ۽ قاضي صاحب اچي پهتا. ادي اختر مرڪندي تہ لڳندو صبح جي تڏيري هير ٿولي. ادو قاضي ڪلندو تہ ڄڻ ڄامشوري وٽ سنڌوءَ مان پياري واہ جا گيت ڪليا. نہ گرگات، نہ شور، پوءِ بہ اَندر جي اُڃ مٽائڻ لاءِ موزُون. هُن سنجيدي، پياري شخص جي قرب جو اِظهار بہ سانتيڪو، ٻر دل کي ڇهندڙ. سمنڊ نديءَ ڪڪي وري بہ اچي پيءُ جي گود ۾ وهي ... لاڏلي، ٻودلي، بلڪل اِئين جڻ اسانجي سنڌو وهندي هجي. قاضي صاحب ٻئي ڏينهن گشت تي وڃڻو هو، سو موڪلائڻ آيو هو. ٻر چيائين تہ اوهانجي دٻيءَ اُسهڻ کان اَڳ اوهان سان ضرور گڏ بس.

ڏاڏي بخش اوتو بہ اچي پهتو. نهايت نماڻو، مروت ڀريو ۽ پيارو هن جي حاضريءَ ۾ اِئين لڳو ڄڻ تہ سيوهڻ شريف جي وڻن جهومي مرحبا ڪئي. اديءَ اختر ۽ قاضي صاحب وري پنهنجو قرب دهرايو ”موهن گيهاڻي ويندو تہ اوهين اڪيلا ٿيندا، ان ڪري هلي اسان وٽ رهو.“

مون چيو ”دعا ڪريو تہ وري جلدي اچون. اوهان سان انجام آهي تہ ڪي گهڙيون اوهان سان گهاريندا سين.“

ڪلهہ اختر ۽ قاضي صاحب کي دروازي تي اُڀرائڻ وئي تہ ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. ٽيليفون ڪيهر شوڪت جو هو. چيائين، ”اڄ لاڙڪاڻي مان موٽيو آهيان. اڌ ڪلاڪ ۾ اچان ٿو. اوهين ڪيڏانهن وڃڻا تہ نہ آهيو؟“

”ڪيڏانهن ڪين ويندا سين. تون هليو اچ،“ مون جواب ڏنو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ٽيليفون جو رسيور رکي اڃا ٻه ٽي منٽ ڏاڏي بخش سان ڪچهري ڪئي هيم ته وري ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. فون نورالدين سرڪيءَ جو هو. پڇيائين، ”ڪيڏانهن ويا هئا؟ صبح کان ڪوشش ڪئي اٿم.“

”اڄوڪو ڏينهن پروفيسر اياز قادري ۽ سنڌس شاگردن سان رهاڻ ڪئي هيم.“

”ڪيئن لڳا اسان جا جوان؟“ هن پڇيو.

”رڪ جي پڇڙ هيٺ دٻيل چڻنگون.“

هو ٿورو کليو، ”پلا اياز سان ڪو ڪانٽيڪٽ ٿيو؟“

”اڃا نه.“

”ته وٺو، فتاح ملڪ جو ٽيليفون نمبر. هن وٽان اياز جو ٽيليفون ملندو يا هو ئي اوهان جو نياپو اياز تائين پهچائيندو.“

مون نمبر دهرايو ۽ ڪلا اهو نوٽ ڪيو. ڏاڏي بخش اڃا ويٺو ئي هو ته ڪيهر شوڪت اچي پهتو. بدن جو ڳورو، قد پورو پنو، شڪل شبيهه شاهاڻي. ٽي وي ۽ ريڊيو لاءِ فيچر لکڻ سان گڏ، شوڪت هڪ شعور وارو ڪهاڻي نويس آهي. سنڌس مڃ جو اسٽائيل علحدو هو. نڪ جي ناس جي وچ ۾ ڪاريون، گهاٽيون، سدوريل مڇون پئي ڦڙڪيون، جن مان سنڌس مرڪ ائين پئي ليا ڪا پائيا جڻ تنوير عباسيءَ جي شعر مان سنڌس محبوب جا روش. مان سوچڻ لڳس ته جيڪڏهن ڪيهر شوڪت ڪي مڇون نه هجن ها ته سندس شخصيت ڪيئن لڳي ها؟

شوڪت ڀارت جي سنڌي اديبن جي رچنائن مان بخوبيءَ واقف هو. هن ادب ۽ فن کي مذهب ۽ سياست جي دائري ۾ رکڻ نٿي چاهيو. تڏهن ته چيائين، ”ڀارت جي ويدن کي پڙهڻ ٿو چاهيان. سنسڪرت ته ڪانه اهڙي اٿم پر جي

ٽيليفون جو رسيور رکي اڃا ٻہ ڇهہ منٽ ڏٺي بخش سان ڪچهري ڪئيسين تہ وري ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. فون نورالدين سرڪيءَ جو هو. پڇيائين، ”ڪيڏانهن ويا هئا؟ صبح کان ڪوشش ڪئي اٿم.“

”اڄوڪو ڏينهن پروفيسر اياز قادريءَ ۽ سندس شاگردن سان رهاڻ ڪئيسين.“

”ڪيئن لڳا اسان جا جوان؟“ هن پڇيو.

”رک جي ڍير هيٺ دٻيل چڻنگون.“

هُو ٿورو کليو، ”ڀلا اياز سان ڪو ڪانٽيڪٽ ٿيو؟“

”اڃا نہ.“

”تہ وٺو، فتاح ملڪ جو ٽيليفون نمبر. هن وٽان اياز جو ٽيليفون ملندو يا هُو ئي اوهان جو نياپو اياز تائين پهچائيندو.“

مون نمبر دهرايو ۽ ڪلا اُهو نوٽ ڪيو. ڏٺي بخش اڃا ويٺو ئي هو تہ ڪيهر شوڪت اچي پهتو. بدن جو گورو، قد پورو پنو، شڪل شبيہ شاهاڻي. ٽي وي ۽ ريڊيو لاءِ ڪيهر لکڻ سان گڏ، شوڪت هڪ شعور وارو ڪهاڻي نويس آهي. سندس مڇ جو اسٽائيل علحدو هو. نڪ جي ناسن جي وچ ۾ ڪارين، گهاٽين، سنواريل مڇون پئي ڦڙڪيون، جن مان سندس موڪلائين پئي ليلاڪا پاتا جڻ تنوير عباسيءَ جي شعر مان سندس محبوب جا روش. مان سوچڻ لڳس تہ جيڪڏهن ڪيهر شوڪت کي مڇون نہ هجن ها تہ سندس شخصيت ڪيئن لڳي ها؟

شوڪت ڀارت جي سنڌي اديبن جي رچنائن مان بخوبيءَ واقف هو. هن ادب ۽ فن کي مذهب ۽ سياست جي دائري ۾ رکڻ نٿي چاهيو. تڏهن تہ چيائين، ”ڀارت جي ويدن کي پڙهڻ تو چاهيان. سنسڪرت تہ ڪانہ ايندي اٿم پر جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

انهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ملي وڃيو ته مولکي موڪلجو."
عام طور اهو وهم وڌل آهي ته ويد هندن جا ڌرمي
ڪتاب آهن ۽ انهن ۾ آهي. ويدن ۾، اُن آڳاٽي زماني
جي ماڻهن جي زندگيءَ، ويچارن، وهمن، عقيدن ۽ فلسفي
جي جاڻ سمايل آهي.

ڪيتر سان ڳالهيون ٻولهيون ۾ موهن، ڪلا ۽ مان ايترو
ته مشغول ٿي وياسين جو وقت جو سماءُ ئي ڪين رهيو.

رات جي ڪاني جي دعوت ڪراچي يونيورسٽيءَ جي
سنڌي ڊپارٽمينٽ طرفان هوٽل جبيس ۾ هئي. ادي قادريءَ
چيو، "هونءَ ته ڪانو اوهان کي منهنجي گهر کائڻو هو ۽
ان بهاني منهنجي جهڳي ۾ ڏسي وڃو ها، پر دوستن جو
رايو بيٺو ته اوهانجي ۽ دوستن جي سهوليت جي لحاظ
کان هوٽل جبيس ۾ ئي اهڙو انتظام ڪجي."
جڏهن مهمان ڪافي جمع ٿي ويا تڏهن سليم ميمڻ اسان
کي سڏڻ آيو. هوٽل جبيس جي ڪشادي ڊائننگ هال ۾
پهچي ڏٺوسين ته ٻين ميزن ڪرسين کان ٻاهرو بندوبست
ڪيو ويو هو. حاضرين ۾ ڪي سڃاتل چهرا هئا ۽ ڪن سان
تعارف ٿيو. گهڻا ڪرسين تي ويٺل هئا. ڊاڪٽر اياز قادري،
ڊاڪٽر نوابدين شوق، سليم ميمڻ، فهميده حسين، عابده
نرواڻي، عالم حسين شيخ، علي احمد بروهي، سراج الحق
ميمڻ، عثمان ڏيپلائي، تاج بلوچ، ڊاڪٽر سليمان شيخ، ڪراچي
ڪارپوريشن جو جنرل مئنيجر عبدالڪريم بلوچ، عبدالغني
ميمڻ ۽ ٻيا اديب فنڪار ۽ تعليمدان دعوت ۾ شريڪ هئا.
ڊاڪٽر اياز قادريءَ وري به پنهنجي قربائتي انداز ۾
گڏجاڻي جو مقصد سمجهايو. اُن بعد ڳالهيون ٻولهيون جو دؤر

شروع ٿيو. اَدو علي احمد بروهي مجلس ۾ شريڪ هجي ۽ ماحول رنگين نہ بڻجي ۽ ٽهڪڙا نہ ٻڌجن ته سمجهو محفل جمي ڪانہ. قد جو ٻندرو، بدن جو ضعيف، پيشانيءَ تي تجربي جي چمڪ، وار اڇا ۽ ڪياڙيءَ ڏانهن وريل ۽ اکين تي چشمو هي صاحب مون کي اهو رمتو جوڳي لڳو، جيڪو شاه لطيف جي هنگلاج واري سفر ۾، سندس ساٿي ۽ سنگي رهيو هوندو. هڪ ڳالهه مان ٻي ڳالهه، هڪ چرچي مان ٻيو چرچو اُنهن ڪندو ڀانءِ ته مڇير ٻڌندڙ جي ماني مٿاڇري تي، لهر مٿان لهر اُڀري. سندس ڳالهيون لکجن ته ڪتاب ٺهي پون. وري ڪمال اهو جو ٻيا ڪلندا رهن ۽ پاڻ اهڙي جو اهڙو. ڪيس ٻين کي کلائڻ جي ڪا اِلاهي ذات مليل آهي، جنهن ڪري هر محفل جو مور ٿيو پوي. اَدو سنڌ جي اُنهن ٿورڙن اديبن مان آهي جن کي پنهنجو نجو اِستائيل ۽ ٽاچي پيتو آهي. سندس گفتار ۾ اهڙي شاهدي ڏيندي.

ڪاني شروع ٿيڻ کان اَڳ دوستن فرمائش ڪئي ته ڪين پنهنجو ڪلام ٻڌايان. اهڙي ماحول ۾ جتي هڪ ٻئي سان گڏجڻ جي خوشي ۽ جدا ٿيڻ جو غم گڏوگڏ هجي، اُتي مرحوم ليکراج عزيز جو ڪلام ڀارت ۾ وسيل سنڌين جي من جو هوبهو عڪس پيش ڪندو آهي. مون اهو ڪين ٻڌايو:

ديس پنهنجو ڇڏي پرديس وسائي ويٺا،
روح جي جن سان رچي، ماڳ مٽائي ويٺا،
هن دورنگيءَ جي عجب ڏؤر جدايون آنديون،
پنهنجا، پنهنجن کان اَڏا دور اُڏائي ويٺا.

نارائڻ شيام جو ذڪر نڪتو ته تاج بلوچ ڪي لفظ نه سچهن جو اُن 'چپ ڳائڻي' شاعر جي ڪلام جي خوبين کي پڌرو ڪري سگهي. مون چيو، ''عابده پروين جڏهن دبئي ۾ آئي هئي، تڏهن، اسان ڪانئس شيام جو ڪلام ڳارايو: نئين آهي نت ناز وارن جي ٻولي.''

عابده اُتساه ۾ پڇي چيو ''آءٌ ڳائي ٻڌايان؟''

مان ٻه اڪيچار فنڪارن ۽ ڳائيندڙن جي صحبت ۾ رهيو آهيان، اُنهن مان گهڻا ناز نخري جا قائل آهن. تڏ جيتري سنڌي ڳائڻي يا ڳائڻيءَ جي زبان تي اوّل نـاڪـار ايندي، ''اون هون ... اڄ موڊ ڪونهي.'' موڊ جو نُڪ نه نهيو ته چوندو/ چوندي: ''گلو خراب آئي.'' ۽ ٻيڙيءَ جــو بهانو ملندو، ''ساز سرندا ۽ طبلو، ڍولڪ ڪٿي آهــن؟'' پر عابده آهي جيڪا اهڙن بهانن مان نه جـاڻـي. هيءَ سنڌ جائي سدائين جذبي سان ڪيان تار. سنگيت سندس روح جي غذا آهي ۽ جياپو آهي. ڪڏهن هٿڪ، هيڪ ڪري ڪانءَ. ڪٿي ٻه چوندؤس ته آناڪاني ڪانه ڪندي.

بس، پوءِ ته عابده بنا ڍڪڻ ڍولڪ جي شيام جو اُهو دردڀلو غزل ڳائي ٻڌايو ۽ محفل ۾ واه واه ٿي ويئي.

هوٽل حبيبس جي اُها محفل يادگار ۽ شـانـدار رهي، جنهن ۾ سوادي طعام ته ميسر هئائي، پر لذيذ طبع شخص جي سنگ ۾ ڪي گهڙيون گذارڻ جو موقعو به مليو.

ادي عبدالغنيءَ، ڊاڪـٽـر سليمان شيخ ۽ سراج الحق دعوتون ڏنيون پر سيني کي جاڻ هئي تـه اسان پرديسي هڪيٽڙن پنهنجا ... سوئڻ شروع ڪري ڇـڏيا هئا، جو جو شام ويئي ٿي ويڇهي پوندي. افسوس فقط اهو هو جو جتي اُباڻا آڪيرا هئا، تتي ڪـڪ، ڪانا پيا هئا. ٻرابر

دوستن جي دلين جي دروازن ۽ درين جا طاق اُپٽيا پيا هئا ۽ اسين ڪنهن ۾ گهڙي وڃڻ لاءِ آزاد هئاسين.

جڏهن سڀني کان موڪلايوسين تڏهن رات جا ساڍا نوَ لڳا هئا.

اُن رات، جبيس جي ٢١۴ نمبر ڪمري جي عارضي آکيري ۾، پنهنجي بستري تي پاسا ورائيندي، هڪ پکيءَ ٿڌا ساهه ڀري چيو "موتي، سڀاڻي مان پنهنجي ٻيهر جلاوطنيءَ جو وارنٽ وٺڻ لاءِ وڃڻو آهيان."

اُهو دٻيل سڏڪو موهن گيهاڻيءَ جو هو!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ننڍپڻ جا ٻانڀڙا ۽ پيشانيءَ جا گهنج

٢٥ نومبر صبح جو اُٿي اُٿي ڪمري ۾ ڏسان ته هوٽل جي ڪمري ۾ اڪيلو آهيان. ٻوءِ ٻاهر آيس ته ٻرپات جو جهڙي بستري تي پاسو ورايو هوم ته ڪلا جو آواز ڪنين پيو هوم، ”مان ۽ موهن وڃون ٿا رام باغ (آرام باغ) ڏي.“

موهن ۽ ڪلا کي پنهنجن اسڪولن تان ڏاڍو موڙ پنجي وڃو هو. ڪلا کي ته پنهنجو هوندو گرلس اسڪول به ڏسڻو هو، جنهن ۾ رانديون جو شاهي ميدان هو ۽ گيت ٻاهران رسيس ۾ گهوڙا زيا اچي مڙندا هئا ۽ ڪلا پنهنجي ڪيسي مان آنو اڌ ڪيڏي سهيلين سان گڏ کڙهي ۽ ٻرپڻ ونڻي کائيندي هئي. سندس ويجهين سهيلين جا گهر به رام باغ جي آسپاس هوندا هئا. ڪلا چيو هو، ”مون کي رڳو رام باغ وٽ پهچايو ته هڪ ٻي ڊوڙ ۾ اُهي سڀ گهر ٻاهران ته ڏسي اچان. خبر ناهي، وري ڪڏهن ڪراچيءَ اچون يا نه ...“

مون واچ ۾ وقت ڏٺو ته ڇهه ٿي ويا هئا. ڪراچيءَ جي ٻرپات، اوچين عمارتن کي ڇهندڙ سج جي ڪرڻن ۾ ڪيتري نه ڪشش هئي! ٻوءِ به پنهنجيءَ سستيءَ ڪارڻ مان اُهي ڪين ڏسي سگهيو هوس. بستري تي آڻيو پيو هوس ته ڪراچيءَ جا گهر ۽ گهٽيون، چوواٽا ۽ رستا اکين اڳيان ڦرڻ لڳا.

بولٽن مارڪيٽ کان ٽرام شروع ٿيندي هئي ... صدر ڏانهن ويندو هو ۽ پيو ڳالهيون ...

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

گارڊن (هاڻي جناح گارڊن) وٽ جتي ٻنو ٻورو ٿيندو هو، تتي هڪ ٻڪوڙائيءَ جو دڪان هوندو هو، جتي نهايت سوادي گانٺيا ۽ ٻڪوڙا ملندا هئا. مان سچ ٿو چوان ته ڪراچي ڇڏڻ کان پوءِ بـــ، اُنهن جـو سواد مون کان نٿو وسري. مان ٽرام جي ٽڪيٽ خرچي، ٻڪوڙا ۽ گانٺيا کائي موٽي ايندو هوس. اِهو ئي منهنجي ٻالپڻ جو عيش هو!

وڃي وڃي مون کي کاري در ۽ مٺي در جون ابراضيون ياد آيون. کاري در جي ابراضـيءَ ۾، ڇهين نمبر ٿانڪيءَ وٽ، پيتامبر گهٽيءَ ۾ منهنجي ٻڍيءَ ۽ ٻڍڙ جـو گهر هو، جتي مـان رهندو هـوس. ٿئين ابراضيءَ ۾ اسانجي نيات وارن جي هڪ شاهي عمارت هوندي هئي، جتي شاديون، مراديون ٿينديون هيون. رات جـو اُتـي ڪوچنگ ڪلاس هلندا هئا، جتي پڙهندي هـڪ نـهـايـت شرارتي هم عمر ڇوڪريءَ کي ڏسـي، منهنجي دل جـي ديوارن ۾ ٻهرين جنبش آئي هئي. ڪيڏو نه اَڻ ڄاتـل، هلڪو، ڇيندڙ درد هو اُهو، جنهن مائٽن کان جدا ٿيڻ جـــي غم ۽ اڪيلائيءَ جي احساس کي هڪ مٺو مٺو ۽ پيارو پيارو موڙ ڏنو هو.

ڪراچيءَ ۾ ڪياماڙيءَ بندر تـي گهمڻ ويندو هوس ته ٻري ٻري، سمنڊ ۾ بيٺل وڏا سامونڊي جهاز ڏســي هڪ آس پيدا ٿيندي هئي ته مان ڪڏهن اهڙي ڪنهن جهاز ۾ چڙهي، سمنڊ جي گجڪار ٻڌندس ۽ لهرن جو لقاءُ ڏسندس. تڏهن مون اِهو نٿي ڄاتو ته هڪ ڏينهن اهڙي ئـي هڪ جهاز جي ڊيڪ تي هڪ ڪـنـڊ ۾، پنهنجي مختصر سامان سان گهيريل هوندي، ڪراچيءَ جي صـاف، نيلي آڪاس کان سڏڪا ڀري موڪلائيندس ۽ اُهو سفر اهڙو ٿيندو جو ڪروڙها ميلن ۾ ڦهليل، هن اَٿاهه آدم واريءَ دنيا ۾ مونکي

ٻڪائيندو ۽ پنهنجي مٿي ۾، پنهنجي دل ۾، پنهنجي آڪاس جي ياد ۾ روئاريندو ۽ مونکي ڪٿي به ٿي ٿانءُ نه ملندو ... نه ملندو. جهاز جي ڪنڌ ۾، ڪرونڊڙو تي ويٺي، تارن ڇانئي آڪاس ڏانهن نهاريندي ۽ سڏڪندي مون ٻاڏائي چيو هو ته اي سدن، اي منهنجي ماءُ، مونکي آسيس ڪر ته ڪڏهن منهنجو نصيب کلي جو جڏهن پيشانيءَ جا گهنج گهرا ٿي وڃن، وار اڇا ۽ اکيون ڏنڌليون ٿي وڃن، تڏهن اُتي سهين، ماڻ وري موٽان، هڪ رات، هڪ ڏينهن نه سهين، هڪ پل اُتي سهين تنهنجيءَ ڇاتيءَ سان لڳي روئان ...

هوٽل جيمس جو ڪمرو هو، ڪمري جي ميز تي روشن لئمپ هئي، بسترو هو، اڪيلائي هئي، ياداگيريون ۽ مان هوس.

ڪلا ۽ موهن موٽي آيا ته اٺ ٿي ويا هئا. موهن چيو، ”ڪلا پنهنجو اسڪول ۽ ساهيڙين جا گهر ڏٺا ۽ انهن کان پيهر موڪلايو. هاڻي مونکي موڪل ڏيو ته پنهنجو جلاوطنيءَ جو وارنٽ وٺي اچان ۽ پنهنجي ساهري مائٽ رميش چندر وٽان ناشتو ڪري اچان.“

موهن بينو ڪوٺي هليو ويو. ڪهڙي خبر بيهي ها ته روئي پوي ها! ڪلا پنهنجي اسڪول جون ڳالهيون ٻي پئي ٻڌايون ته اَدي اختر اچي نڪتي. چيائين، ”ڪاليج ۾ پڙهائيءَ جا به ٻي فرجا فوري هئا، سو هلي آيس اوهان وٽ.“

ڪلا کي اَدي اختر سان ٻهرئون پيرو اڪيلائي ملي هئي سو ٻئي ڳالهين ۾ مشغول ٿي ويئون. مان به سهي سنيوري اچا صوفا تي ويٺس ته ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. مون رسيوَر کنيو

ته آواز آيو، ”هيلو ... گڊ مارننگ. مان هيٺ رسيپشن
ڪائونٽر تان پيو ڳالهايان. اوهين موتي پرڪاش آهيو؟“
”جي،“ مون جواب ڏنو.
”اوهين مون کي ڪين سڃاڻندا. مان اوهان سان روبرو
گڏجڻ ٿو چاهيان. ٿورو وقت ڏي سگهندئو.“
مون چيو، ”هليا اچو.“

دروازي تي ٺڪ ٺڪ ٿي ۽ هڪ قدآور، بدن ۾ ٿورو ڀريل ۽ فل سوٽ ۾ ملبوس سڄڻ اندر گهڙي آيو. چشمي جي شيشن مان نهار ڪندڙ سندس اکيون ڪجهه شڪيل، ڪجهه هڪيل ۽ ڪجهه آسائتيون لڳيون. اسين هڪ ٻئي سان هٿ ملائي گڏ ويٺاسين. هو منهنجي سامهون ڪرسيءَ تي ويٺو، ڪجهه هٽڪيو ۽ پوءِ ڪڇيو، ”اوهان جي سنڌ اچڻ جي خبر اخبارن ۾ پڙهيم. دل ٿي ته اوهان سان گڏجان پر شڪ ۾ اٽڪيم ته متان اوهين اهي شخص نه هجو ...“

”هجان يا نه هجان. پاڻ ته گڏياسين جا اها حقيقت خوشيءَ کان خالي آهي؟“

”مان حيدرآباد مان نه آيو آهيان. ڊاڪٽر آهيان. ڪراچيءَ ۾ هڪ ميڊيڪل ڪانفرنس ٿيڻي هئي، جنهن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ آيو آهيان.“ هن کيسي مان پنهنجو وزيٽنگ ڪارڊ ڪڍي مون کي ڏنو ۽ مون اُن تي نظر وڌي.

هن چيو ”ننڍي هوندي اوهان جا حيدرآباد ۾ ڪي دوست هئا، جن سان اوهان جي خط و ڪتابت هلندي هئي.“

”ها، هئا.“ مون ته به جواب ڏنو.

”ڪهڙا؟ ڪي نالا ٻڌائيندا؟“

مون جواب ڏنو، ”منهنجا ٻه قلمي دوست هئا هڪ تانور پنجابي ۽ ٻيو ديوڪشن پروهت.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

هن جي ڇهري تي ٻهڪ آئي. چيائين، ”مان اڌو ديوڪشن آهيان.“

هُو وري اُٿي بيٺو ۽ اسان هڪ ٻئي کي ڀاڪر ۾ ڀريو.

”پر تون ديوڪشن پروهت مان ڊاڪٽر ڪشن جوڳا ٿئين...؟“

”نالو بدلايو اٿم، پر پاڻ نه بدليو آهيان.“

يادگيرين جو سمنڊ ڇوليون مارڻ لڳو.

ديوڪشن ۽ مان ڪڏهن هڪ ٻئي سان گڏيا ڪين هئاسين پوءِ به اسانجي وچ ۾ گهري قلمي دوستي هئي. اسان گڏجي هڪ هٿ اکري، ٻارن جي مخزن ڪڍي هئي، جنهن ۾ پنهنجا ۽ دوستن جا ليک سهڻن اکرن ۾ لکي، رنگين چٽ ڪڍي، ٽپال رستي دوستن کي موڪليندا هئاسين. اسانجا ليک پوءِ ٻالڪن جي ٻاريءَ جي رسالي ’گلستان‘ ۾ ڇپبا هئا. مون کي لکڻ ۽ ڇپائڻ جو شوق اُتان جاڳيو. اُهو شوق ايترو ته وڌي ويو جو گل رامچنداڻي (هاڻي ڊاڪٽر جي. وي.)، هرنام نارواڻيءَ ۽ مون گڏجي ڪراچيءَ مان ٻارن جي هڪ ماهوار مخزن ڪڍي، جنهن جو نالو رکيوسين ’ٻال سنديش‘. مخزن جي آفيس بندر روڊ ايڪسٽينشن تي، هرنام نارواڻيءَ جي گهر ڏاکڻ هيٺان ناهيسين ۽ مخزن جي ڇپائي موهن پنجابي ۽ ڀون پنجواڻيءَ جي هندستاني ساهتيه آستان جي پريس ۾ ٿيندي هئي، جيڪا آرٽلري ميدان تي هئي. ساڳيءَ پريس مان امرلال هنگوراڻي، ’ادو عبدالرحمان‘ جهڙيءَ شاهڪار ڪهاڻيءَ جو ليکڪ پنهنجي مخزن ’ساقي‘ ڇپائيندو هو. هڪ ڀيري مون کي پريس ۾ ٻال سنديش جا پروف جاچيندو ڏسي عجب ۾ پئجي امرلال پڇيو، ”هيءَ مخزن تون ڪڍندو آهين؟“

”ها، مان ۽ منهنجا دوست“

”توکي پروف ڏسڻ اچن ٿا؟“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

”ها. ڇو نه؟“

”ڪالهه به اچبي تو؟“

”ها. هي ڏسو منهنجو گيت: ٽاني، ڪڻ ھڪڙي آڪاڻي، ھجي ٺڪين يا ھجي پراڻي.“

هن گيت پڙهيو، پروف جا ڪاغذ ڏٺا، تعجب ۾ پنجي مون ڏانهن نهاريو ۽ پيار وچان ڳل چمي چيو، ”اسين وڏو ليڪ ٿينديون.“

مان وڏو ليک ته ڪين ٿي سگهيس پر مون ڪان امرلال جي ڏڻل مٺيءَ جو چهاءُ اڃا ڪين وسريو آهي!

اُديءَ اختر ڪي به ڏينهن ٽشي ٽي. ڪاليج ۾ ليڪچر جو وقت ٽي ويو هوس ۽ ڊرائيور ڪي ٻه هيٺ بيهاري آئي هئي، سو مشڪندي موڪلايائين.

ڊاڪٽر جوڳاٽيءَ سان به ڏيڍ ڪلاڪ ڪن ڳالهيون ٿيون. مون ڪي خوشي ٿي ته سڪ ۽ سهڻج جي بهار ۾ به هن نعديڻ جا اونهارا ۽ سيارا اڃا نه وساريا آهن ۽ اُهي گهڙيون ياد اٿس جن ۾ اسانجا معصوم من، آسمان جي اُتاهين تي اُڏامندا هئا. هن اُتندي چيو، ”وري ايندس. اڃا توسان گهڻيئي ڳالهيون ڪرڻيون آهن. نه به اچان ته به اِها خوشي ته ملي جو ڪلاڪ اڌ ويهي نعديڻ کي ياد ڪيوسين.“

هوءَ هليو ويو. منهنجي اکين اڳيان اسانجا هٿ اکري مخزن جا ورق وري ڦري ويا. نيري، سائي، ڪاري ۽ ڳاڙهيءَ مس ۾ لکيل اُهي اکر ۽ چٽ، جيڪي اِئين بانبڙا پائيندا هئا، جئن اسانجي نعديڻ جا ڏينهن بانبڙا پائي گم ٿي ويا آهن ۽ هاڻي اُنهن بانبڙن جا نشان پيشانيءَ جي گهڻن گهنجن ۾ لکي ويا آهن!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سنسان شام هوليءَ جي...

ڪلاڪ هوٽل جي ٽيليفون آپريٽر کي شيخ اياز جو ٽيليفون نمبر ڏيندي چيو، ”پليز هيلپ مي.“

آپريٽر اٽڪل اڌ ڪلاڪ ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ مجبوري ڏيکاري. شيخ اياز سان اسانجو ڳالهائڻ ڪين ٿيو هو ۽ اسان جو سنڌ ڇڏڻ جو ڏينهن ويو پئي ويجهو پوندو. ڪلا نراسائيءَ وچان وهاڻي تي ڪنڌ رکيو ته ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. متان شيخ اياز جو نمبر مليو هجي! نه... آواز ماهتاب محبوب جو هو. چيائين، ”اَدي، معاف ڪجو اسين تنهن ڏينهن ڪين اچي سگهياسين. اڄ محبوب گشت تان موٽيو آهي. تنوير عباسي، قمر ۽ رشيد پڻ به مون وٽ ويٺا آهن. سڀ ٿا اچون.“

شڪر جو اِنتظار جون گهڙيون ڪجهه هلڪڙيون ٿيڻ لڳيون. ماهتاب ۽ محبوب، تنوير، قمر ۽ رشيد جي هڪ ئي وقت اچڻ جي خبر ٻڌي اسانجي من جو مور نچڻ لڳو پر ٻئي طرف دوستن کان جدا ٿيڻ جو غم موهن جي دل کي ويو ول وانگر وېڙهيندو.

موهن ۽ سليم اُٿي ويا. اُداس موهن جو آواز ڳُورو ٿي ويو هو. چيائين، ”پوليس اسٽيشن تان ايگزٽ جو پروانو وٺي آيس، ٽڪيٽ به ڪنفرم ڪرايم ۽ ناشتو به ڪري آيس. اوهان لاءِ به ڪٺي آيو آهيان. هاڻي وڃان ٿو سوگهيءَ کان موڪلائڻ.“ هن ناشتي جون ٿيلهيون ميز تي رکيون ۽ پنهنجي پير هليو ويو.

أسان صبح کان فقط چانھ پيتي ھئي سو ٽفن باسڪيٽ کولي، پيٽ جھلو ڪرڻ چاھيوسين. سليم کي چيوسين، ”اڄ ته وارو ڪريون.“

”نه سائين، مان ناشتو ڪري آيو آھيان،“ جواب مليو.

”ٻه ٽي گره ته کائڻا پوندءِ.“

أسانجي زور ڪرڻ تي سليم اڃا ھڪ گره وات ۾ وڌو ئي مس ته دروازي تي آواز ٿيو. ھن أٿي دروازو کوليو ته سندس ننڍو ڀاءُ سامھون بيٺو ھو. تعجب وچان، سليم پڇيو، ”ڇو؟ خير ته آھي؟“

”ڪار يونيورسٽيءَ مان چوري ٿي وئي.“

”ڪيڏيءَ مھل؟“

”ڪلاڪ کن ٿيو. ھيڏانھن ھوڏانھن ڳوليم پر پتو ڪين پيو.“

سليم کي ألڪو ٿيو پر ايترو نه جيترو جيڪر مون جھڙي ماڻھوءَ کي ٽي-ڦيٿي سائيڪل گم ٿيڻ تي ٿئي. لڳو ٿي ته ھمراه اھڙا گھڻا لڪ لنگھي چڪو آھي. مون کي اَچي فڪر ورايو. پڇيومانس، ”ملندي ڪي نه ملندي.“

”سائين، مڙيئي خير آھي. گھڻو ڪري ملي ويندي. ڪنھن جوان کي پنھنجي گرل فرينڊ اڳيان رعب ڏيکارڻ جو شوق ٿيو ھوندو. سو اُن کي ٻه ٽي چڪر ڏياري، ڪٿي نه ڪٿي ڪنھن پاسيرو ڇڏي ويندو. باقي جيڪڏھن ڪنھن وڏي چور ھٿ صاف ڪيا ھوندا ته ڌاڙي لاءِ ڪتب آڻي، پرزا پرزا وڪڻي، باقي ڊبي کي ميونسپالٽيءَ جي گٽر پرسان ڇڏي ويندو. مڙيئي خير آھي.“

ھن أٿي ٻه ٽي ٽيليفون گھمايا، يونيورسٽيءَ مان پڇا ڪئي؛ ڪن پوليس عملدارن سان ڳالھايو. پوءِ أٿي ڪٿو

ٿيو، "چڱو سائين، هاڻي ڇولا ۾ نڪران ۽ پوليس ۾ رپورٽ ڪريان."

موهن نورالدين سرڪيءَ سان گڏجي خريداري ڪري آيو ۽ آدو پڻ شهاڻي به اچي پهتو. اسان کي ياد هو ته سندس گهر ۾ ساڌو واسواڻيءَ جي ورسي ملهائجي رهي هئي. اسان کي سندس نينڊ پتر ته اڳي ئي مليا هئا ۽ هيئر وري يادگيري ڏيارڻ لاءِ آيو هو. اسان آدي کي خاطري ڏني ته موقعي تي ضرور پهچي وينداسين. اُن مهل اها ڳالهه وسري وئي ته ماهتاب، محبوب، قمر، تنوير ۽ رشيد پنهنجي جي اچڻا هئا تن جي ڪهڙي حالت ٿيندي. جڏهن آدو شهاڻي هليو ويو ته ڪلا چيو، "مان ئي وڃي آدي شهاڻيءَ جي گهران ٿي ايندس. مهمانن کي وندل رکجو، ٿيستائين اچي وينديس."

ڪيهر شوڪت ۽ ناگپال هڪ ننڍو ٽيپ رڪارڊر کڻي اچي پهتا. چي: اوهان ٻنهي ۽ موهن جا 'برسات' ۽ 'پارس' لاءِ انٽرويو وٺنداسين. هوٽل جي بيري کي عرض ڪري هڪ الڳ ڪمرو ورتائون ۽ موهن کي ائين کڻي ويا جيئن ڪن ڪچن چورن کي ريلوي جي پليٽفارم تان ڪو داگينو هٿ لڳي ۽ ڪنڊ پاسيرو وڃي اُن جا حصا پتيون ڪن.

هوٽل جي ڪمري ۾ موهن گيهاڻيءَ کي سوالن جي بمبازي چالو هئي ته ڪلا پڻ شهاڻيءَ جي گهر وڃڻ لاءِ تيار ٿيڻ لڳي. کيس اُتي پهچائڻ جو ذمو سليم کنيو هو پر هو اهڙيءَ اُلجهن ۾ ڦاسي ويو هو جو سمجهيوسين ته اچي ڪونه سگهندو. اڃا پاڻ ۾ صلاح ئي پئي ڪئيسين ته ڪلا شهاڻيءَ جي گهر ٽئڪسيءَ ۾ وڃي يا نه، ته ايتري ۾ سليم اچي پهتو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

”ڪار ملي؟“، مون ٻهرڀيدي اُ-ي سوال ڪيو.
”ملي ويندي“، هن بلڪل ٿڌ ساڻ جواب ڏنو.
”ڪو -ڳ، ڪو سراڳ؟“

”بس، پوليس ۾ رپورٽ ڪئي اٿم. جاڻ سڃاڻپ وارن عملدارن کي به ٽيليفون تي عرض ڪيو اٿم. انشاالله، لڀي پوندي، ڇو جو اجا تائين ڪنهن ڌاڙي يا وڏي چوريءَ لاءِ ڪم ڪانه آئي آهي.“ هُو ٿورو ڪليو ۽ پوءِ ڪلا کي چوڻ لڳو“، دادي، هلو پريم شهاڻيءَ جي گهر. اُتان موٽي ايندا، نيستائين حيدرآباد، سکر ۽ خيرپور وارا همراه به اچي ويندا.“

ورسيءَ جو وقت پنج بجا هو ۽ پنج اڳي ئي ٿي ويا هئا. سليم، پهنجون پريشانيون ۽ ڳڻتيون درگذر ڪري اُنجام مطابق هليو آيو هو، تنهن لاءِ وڏيءَ شاباس جو حقدار هو. مون هن جوان ۾ جيڪا بيباڪي ۽ زندگيءَ جي حادثن کي موڪي منهن ڏيڻ جي جرئت ڏٺي، سا تمام ٿورن ۾ ڏٺي آهي.

ڪالهه سليم سان گڏ هلي ويٺي. مون دوستن وٽان سوکڙين طور مليل ڪتابن تي سرسري نظر وجهڻ جي ڪم ۾ پاڻ کي رڌل رکيو ته ايتري ۾ دروازي تي کڙڪو ٿيو. مون اُٿي دروازو کوليو. سامهون تنوير عباسي، قمر عباسي ۽ رشيد ڀٽي بيٺا هئا!

مون تنوير کي ڀاڪر ۾ ڀريو. ڪنهن اُڻاتي ناتي جو ڏاڳو اسان کي سالن کان ڇڪيندو رهيو هو. اسين ڪا ويل هڪٻئي کي ڇنبڙي، ڇڏڻ لڳاسين. سال اڳ جڏهن تنوير جي ڪلام جو پهريون مجموعو ڇپيو هوم، تڏهن اندرئين ورق تي سندس ڇپيل تصوير ڏسي مون پاڻ کان پڇيو هو: ڪٿي ۽ ڪڏهن مون تنوير کي ڏٺو ته نه آهي؟ ڪٿي ضرور مان ڪيس گڏيو آهيان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

لڳاتار ويهه سال مون ٽنڊوڄام کي سنڌس لِکڻين ۽ ڪلام ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اهي ويهه سال مون جڏهن پاڻ کي ڳوليو هو. ٽنڊوڄام سان گڏجي ملڻ ۾ مون محسوس ڪيو ته مون پاڻ کي ڳولي لڌو آهي. مان پاڻ ... سنڌ جي مٽيءَ جو ذرڙو، جنهن جي جيڪڏهن ڪا قيمت ڪٿجي ته ڪجهه ڪينهي. هيڏيءَ ساريءَ دنيا ۾ مٽيءَ جي ذري جو ڪهڙو ملهه؟ مٽي؟ مٽي، جيڪا پنهنجن ذرڙن کان الڳ ٿي وئي هئي، جيڪا ڪنهن ڪنڀار اڃا چڪيءَ تي ڪين چاڙهي هئي، پوءِ به اُها ڳسر نه ٿي هئي. مون کي لڳو ته اڻ ڳوهيل مٽيءَ کي، چڪيءَ، ڳوهيل مٽيءَ سان ملي پنهنجو وجود محسوس ٿيو هو.

مون ٽنڊوڄام کي چڪي اندر آندو. مون کان اهو به وسري ويو ته مان ٽنڊوڄام جي جيون ساٿڻ تمر ۽ رشيد ڀٽيءَ سان گڏجان.

رشيد پاڻ ئي پڇيو، ”مون سان نه گڏجندين؟“

لهي ٿي رشيد کي ڀاڪر پاتم. ۱۹۶۳ع ۾ رشيد ڀٽيءَ ۽ شيخ اياز ڀارت ۾ آيا هئا. تڏهن ته رشيد ٿلهو متارو ۽ قداور شخص هو، پر اڄ هو مون کي نه صرف ضعيف لڳو پر سندس قد به ننڍو لڳو. اتي ياد آيم ته ڳوٺ جي اسڪول، گهرن ۽ عمارتن کي ڏٺو هوم ته اُهي سوڙها ۽ ننڍا لڳا هئا. تڏهن ڇا قد قامت، لنبائيءَ ۽ ٿلهائيءَ جا ماپا، جوانيءَ جي قدرن ۽ ماپن کان به مختلف ٿي ويندا آهن! رشيد جو پٽ جڏهن گڏيو هوم تڏهن کانئس پڇيو هوم، ”رشيد جي طبيعت ڪيئن آهي؟“

هن جواب ڏنو هو، ”بابا کي وڏي چيٽ آئي هئي. هاڻي تندرست ته آهي پر ٿورو ڏٻرو ٿي ويو آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

قمر ڏاڍي ٿڪل هئي، سو ڪمري جي پلنگ تي آهلي پيئي. مون کيس چيو ”اُٿي، تون آرام ڪر.“

اِتي تنوير سوال ڪيو، ”ڪلا ڪتي آهي؟“

”اَچي و يعدي.“

تنوير پنهنجو پائيپ ڪڍيو ۽ تماڪ وجهي دونهان ڪڍڻ لڳو. پوءِ به سعدس اکين جي چمڪ دونهي ۾ لڪي ڪانه سگهي. مان سعدس سامهون ٿي ويٺس. سعدس هر لفظ، هر اشارو ۽ هر انداز مونکي پيارو لڳو. هڪ ڏيري جسم ۾ شاعر جي ڌڙڪندڙ دل جو لــ احساس هوم ۽ شاعر جا احساس، جذبا ۽ خيال لفظن، اشارن ۽ انداز جي پڙن ۾ تري، ڪيئن پنهنجو وزن ۽ مقدار پائيندا آهن، سو ڏسڻ لاءِ مون وٽ فقط هڪ ٻه ڏينهن هئا.

تنوير چيو، ”توکي شايد يـاد هجي. مان به تو جيان ’گلستان‘ ۾ لکندو هوس. تڏهن منهنجو نالو نورنبي عباسي هو.“

مون ذهن تي زور ڏنو. سٽيهه اٺيهه سال کن اڳ هن ’گلستان‘ ۽ ’ٻال سنديش‘ جي ڪنهن صفحي تي منهنجو نالو پڙهيو هو ۽ مون به سعدس نالو اُنهن مخزنن ۾ ڏٺو هو. اُن بعد جيڪو ڊگهو عرصو گذريو هو تنهن ۾ اسان نه فقط هڪٻئي جا نالا ڀُوليا هئا پر هڪ ٻئي کي به ڀُونديو هو. زندگيءَ جي ڪتاب جا ڪيئي ورق وري ويا هئا ...

اڄ نورنبي عباسي، تنوير عباسي هو، کيس قمر جهڙي لائق، هر ڀيشي جيون ساٿڻ هئي. سعدس مٿي جا وار کسي ويا هئا ۽ سعدس چمڪندڙ پيشاني، ويڪري ٿي ويئي هئي ۽ ٿورو ڪب پيل ڳلن ۾، پنهنجي پياري، ننڍي ڀاءُ الطاف جي بي وقتي موت جو غم چور ٻڌجي لڪي ويو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

مون رشيد کان پڇيو، ”ماهتاب ۽ محبوب جي اچڻا
هئا، سي ڪيڏانهن مري ويا.“

”اڄ ئي آيا. چيائون: اوهين هلو ته اسين سڌا اچون ٿا.“
ٻڌو، رشيد ۽ مان هوش ۾ ڪين هئاسين. ڳالهيون
ڪيون، ڳالهيون ڪيون ۽ ڳالهيون. ٽپڙ ويهاڻي تي ڪنڌ
رکي، الهڪڪيت اوڍي، لمبي ٿي پاسي هئي، ٻوءِ ۾ سندس
ڪن اسان طرف هئا.

اوچتو ۾ دروازي تي ورتي آواز ٿيو. مون اٿي ڏٺي
وڃي دروازو کوليو. ماهتاب ۽ محبوب سامهون بيٺا هئا!
مون اچڻ وڃي ماهتاب جا هٿ چميا. اهي هٿ
جن ۾ انساني زندگيءَ جي اڏاوت ڪي اُکهاڙ جي
صلاحيت آهي ۽ 'اندر ڪهن اچ' ۽ 'چيئي جا ڇوڪرا'
جهڙيون خوبصورت ڪهاڻيون ڪندي، هر دل ۾ پاڻهي وڃڻ
۽ هر واقعي کي انسانيت جي رنگ سان پيش ڪرڻ جو نئون
پيارو ۽ مٺو مٺو انداز آهي. ٿڌ جي ڏکيءَ، جن تي
ڪاڪڙي موهيندڙ موڪ، جنهن ۾ سنڌوءَ جي ڪر جي ٿڌاڻ
۽ جانڊوڪيءَ جي سڳنڌ هئي. اهي موڪ مون ڪتابن ۽
مخزن ۾ ڇپيل سندس تصويرن ۾ ڏٺي هئي ۽ هند جي
اديبن ۽ شاعرن جي ۽ ڪلام جي لفظن جي پهراءَ مان
چورائي پڙهي هئي. هوءَ مونکي ناراض شيام جي
روحي جهان ۾ محبتي ۽ موهيندڙ ۽ ڇهڙي لڳي.

اڌو محبوب ته پهريان نظر ۾ ئي مونکي بلڪل نورو
ڳالهائيندڙ، دل جو صاف، اندر جا ڳجهه پروڙڻ جي ڳجهي
طاقت رکندڙ، دوستيءَ ۾ سر جي ساٿ ڏيندڙ جگردار ۽ جانباز
شخص لڳو هو.

موهين ۽ انگريزي جو ڏڻ پورو ڪري اچي ڳالهين ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

شريڪ ٿيو. ڪلاءِ سليم به آدي پوءِ شهاڻيءَ جي گهر مان ٿي آيا. ڪلاءِ ڪمري ۾ ماهتاب ۽ محبوب، تنوير ۽ قمر ۽ رشيد پنيءَ کي ڏسي ٻوڏ ۾ پوڄي ويٺي.

اُن رات ، اچا اسان شعر و شاعريءَ جي محفل شروع ڪرڻ وارا هئاسين تہ تاج بلوچ ۽ اَنور بہ اچي پهتا. محبوب هو جو هڪ ڪن ٻاهر ۽ ٻيءَ ڪن اندر. بيٺري کي سڏي پيو هدايتون ڏئي. ڪڏهن چانهہ اچــي، ڪڏهن ڪولا اچي، ڪڏهن سگريٽ اچن. هوٽل جا بيٺرا محبوب جا پرستار ٿي لڳا. شين جا هول سيل خريدار مون ڏٺا هئا پـر محبوب تہ هوٽل جو هولسيل خريدار هو!

محفل جو رنگ متو تہ تـاج پنهنجو اڻ ڇپيل مجموعو ’خوشبوءِ جو زهر‘ ڪڍيو ۽ تنوير پنهنجون دستخط ڏيڪاريون. هڪ هٿي شاهہ عبداللطيف جي شاعري تـي هڪيل سندس ڪوج جو ٻيون ڀاڱو ۽ ٻيو هو سندس شعر جو چوٿون مجموعو. هن چيو، ”واهسيءَ ۾ حيدرآباد ۾ پبلشر کي ڏيندو ويندس ۽ اُميد تہ ٻئي ڪتاب مهني، ٻن ۾ شايع ٿي ويندا.“

’تاج پنهنجو آزاد نظم پڙهيو:

زندگي.
روز سانڍهيون ٿي نيون بدلائي
هن جي چپڙن تي نوان رنگ رچن
هن جي پلڪن تي چمڪ پڻ گهايل،
نيڻ ميخاني جون ماڻيون گهاٽيون،
هٿ ميندي‌ءَ ۾ رتل.
۽ نميڻ ڪدوار جيان

روز پازيب نوان ٿي پائي......؟

تاج منهنجي هٿ ۾ مجموعي جي ڪاپي ڏيئي چيو، "منهنجي دل آهي ته نارايڻ شيام ھن جو مهاڳ لکي ۽ تون به ان بابت پنهنجو رايو ڏين."

مون تاج کان ڪتاب وٺندي چيو "مان پنهنجي رائي جي ته خاطري ڏيئي سگهان ٿو پر شيام بابت پڪ سان چئي نٿو سگهان ڇو جو شيام فطرتاً، چاهيندي به ڪنهن ڪتاب جو مهاڳ نه لکندو آهي."

سامهون پلنگ تي ماهتاب، قمر ۽ ڪلا ويٺيون هيون. ڪرسين تي أنور، محبوب ۽ سليم هئا. وڏي سوفا تي تنوير، رشيد ۽ موهن ۽ نعيدي تي مان ويٺو هوس. اٽري ۾ عابده پروين ۽ سندس شوهر غلام حسين شيخ به اچي پهتا. بس ... پوءِ ته شعر تي شعر هو، راڳ أي راڳ هو. تنوير به هڪ شعر لکي آيو هو، جيڪو هن مونکي اندر ڪيو هو. نهايت پرسڪون ۽ لطيف جذبي سان پڙهيل تنوير جو اُهو ڪلام اڃا به منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهيو آهي پر مان اُهو پيش ڪرڻ کان قاصر آهيان.

تنوير پائيپ مان دونهان ڪڍي چيو، "قمر، توکي ياد آهي، ڪلا جو ڪتاب 'ممتا جون لهرون'؟"

"ياد اٿم. اسين ڪاليج ۾ لان تي ويهي اڪيلائيءَ ۾ اُهو پڙهندا هئاسين."

شيام جو ذڪر نڪتو ته تنوير چيو "شيام گڏجيئي ته منهنجا پيون ئي هٿ رکجانس، اسين شيام کي ڏاڍو ٿا ساريون."

شعر و شاعريءَ جي محفل ڏسندي، ڏسندي موسيقيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ٿي محفل ۾ ڀلائي وئي. عابده ڏاڍي ٿڪل هئي ڇو ته قمر جي فرمائش پوري ڪرڻي پيس ڪالهه ڏينهن وٺي ته سندس ٿڪ به ٿڪجي ويو. ماهتاب ۽ محبوب، ارم کي آڌي آڌر جن وقت موٽي آيا هئا ۽ عابده ۽ شيخ صاحب به گهر ۾ ٻارن کي ڇڏي آيا هئا، سو چار ٿي اٿي کڙا ٿيا.

ماهتاب چيو، "سڀاڻي وري ايندا سين."

رات جو اٽڪل ڏيڍ بجي اسانجي محفل پوري ٿي. لدواڻ، قمر ۽ رشيد به موڪلايو.

اسين بستري تي ليٽياسين پر محسوس ٿيو ته گيت، سنگيت، مرڪ ۽ ٽهڪ جو رنگين ماحول اوچتو اداس ٿي ويو. اُن ويل نارائڻ شيام جو ترائيل دل تي تري آيو:

زندگي تو ٻنا اداس اداس
جيئن سنسان شام هوليءَ جي،
رنگ پر رنگ جو نه ڪو احساس،
زندگي تو ٻنا اداس اداس.

هوليءَ جا رنگ ۽ گلال اوچتو ختم ٿي ويا هئا. ٽهڪن جي پڙاڏن کي ديوارن ڳڙڪائي ڇڏيو هو ۽ اداس ۽ سنسان فضا جي ساهه کڻڻ جو 'سانءِ ... سانءِ' آواز ڪمري ۾ ڦهلجي ويو هو!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

زمين هوندي اِهائي...

٢٦ نومبر صبح جو موهن عادت موجب سوير اُٿي ونڊو ڊيلي نيوز واچيائين ته سندس دل ڪانه لڳي. هن کان ور ور ٽنڊو ساه پرچي پئي ويو. ڪراچيءَ ۾ گذاريل ڏينهن جا پل نهايت هلڪا ٿي گذري ويا هئا. ڪيس اَچا اِئين لڳي رهيو هو ته ڪالهه آيو هو ۽ اڄ واپس وڃي رهيو آهي.

دوستن وٽان مليل ڪتاب ميز تي ڍير پيا هئا. ڪلا اُورا ڪٺي، سندس سوٽ ڪيس ۾ وڌا ۽ چيو، "باقي اسين ڪٺي ايندا سين."

موهن جي سوٽ ڪيس ۾ ڇا پوي ۽ ڇا نه پوي، تنهن جو فڪر ڪيس ڪونه هو. ڪيس پنهنجا ڪپڙا به سهيڙي سوٽ ڪيس ۾ وجهڻ ڏکيو لڳي رهيو هو. البت رُوپ ۽ ٻارن لاءِ جيڪي ور تو هئائين سو ياد هوس. اوچتو موهن ۽ اسان لاءِ وقت ڀڳرو ٿي پيو.

ڏهين ٻجي ڌاري ماهتاب محبوب ۽ اِرم آيا. محبوب کي آخر پنهنجيءَ ڊيوٽيءَ تي به وڃڻو هو. هڪ ڏينهن ساڻن گهاريل گهڙين مان دل ته ڪانه ڀاهي هئي، پوءِ به هڪٻئي کان جدا ٿيڻو ئي هو. ماهتاب آئت ڏنو، "اَدا، اوهين هتان اُسهندا، اُن کان اڳ هڪ ڀيرو وري گڏباسين." پر خبر ناهي ڇو مون کي ائين پئي پيا ته ماهتاب يا ته پاڻ کي ڏڍ پئي ڏنو يا اسان کي. اسان وٽ به ته باقي ٻه ڏينهن هئا. اِنهن ٻن ڏينهن ۾ وري حيدرآباد

کان سيڙجي اُچڻ جيڪڏهن هن لاءِ ناممڪن نہ تہ مشڪل ضرور هو. ٻارن کان اسڪول گسارائي گهڻو گسارائجي؟

ماهتاب پنهنجن ڪتابن جا سيٽ ڪلاڻ هٿن ۾ ڏيئي چيو، ”اسين حيدرآباد وڃون ٿا تہ اُتي، اڄ ڪلاڪ کن اسان سان ٻاهر هلڻو پوندو.“

ڪلا سنيري بيٺي. اڌ ڪلاڪ بعد موٽيا تہ سندس هٿن ۾ پريل ٿيلهيون هيون. ماهتاب ۽ محبوب کيس جام سوکڙيون وٺي ڏنيون هيون. ڪيڏا نہ پيارا هئا ماهتاب ۽ محبوب! اڳيئين ڏينهن جڏهن هوٽل ۾ محفل جمائي هئيسين تڏهن بہ هوٽل جو بل محبوب ئي چڪائيندو رهيو هو ۽ اسين اهڙي تہ مؤ ۾ هئاسين جو سمڪ ئي ڪانہ رهي هئي!

ماهتاب ۽ محبوب جڏهن هليا ويا، تڏهن اِئين محسوس ٿيو ڄڻ، جن سان سالن کان گذاريو هوسين تن کان جدا ٿيا هئاسين

ڏاڏي بخش اوٺو، کيهر شوڪت، فقير محمد لاشاري ۽ ٻيا ڪيترا دوست موهن کان موڪلائڻ آيا. تدوين قمن رشيد ۽ سليم بہ اچي پهتا. منجهند جي ماني سائين غلام مصطفيٰ شاهہ جي گهر هئي، جنهن جي دعوت سيني کي هئي. ڪراچيءَ ۾ موهن جي اِها پڇاڙيءَ جي مشغولي هئي ڇو جو ماني کائي کيس اُتان ئي ايئرپورٽ تي وڃڻو هو.

سليم کي ڏسي موهن کي سندس گم ٿيل ڪار جي يادگيري آئي. پڇيومانس، ”ڪار ملي؟“

جواب ڏنائين، ”ها سائين، ڪو جوان ڪڍي پاسيرو ڇڏي ويو هو، جتان پوليس کي هٿ آئي. ڦڪل سٽيون لڳيون آهي.“

موهن جو سامان سڄو سليم جي ڪار جي ڊڪيءَ ۾ رکيو هو، سو هڪ هنڌ گڏ ڪري رکيوسين. ڪانفس پڇيم، ”پاسپورٽ ۽ ٽڪيٽ سنڀالي ڪنيم؟“

چيائين، ”شل اڄ پاسپورٽ گم ٿي وڃي ۽ هتي رهي پوان.“ هن هلڪو ٽهڪ ڏنو، جيڪو مون کي سڏڪي جهڙو ڏونڊ بعد ڄ لڳو ۽ پوءِ هن هڪ سوٽ ڪيس سليم جي حوالي ڪري، پاڻ ٿيلهو سنڀاليو. ڪمري جو دروازو بند ڪرڻ کان اڳ هن ديوارن تي حسرت ڀري نگاهه وڌي ۽ پوءِ هوٽل جي ڏاڪڻ ڏانهن وڌيو. تنوير، قمر، رشيد، ڪلاڻ ۽ مان به سندس پنيان هيٺ لٿاسين. موهن جو سامان سليم جي ڪار جي ڊڪيءَ ۾ رکيو ويو ۽ اسين تنوير جي ڪار ۾ ويناسين. قافلو سائين غلام مصطفيٰ شاهه جي رهايش گاهه ڏانهن ڪوچ ڪيو.

سائينءَ جي گهر پهتاسين ته پنڌرهن، ويهه سڄڻ اڳي ئي پهچي چڪا هئا: آدو علي احمد بروهي، ڊاڪٽر حليم، جمال اَبڙو، ڊاڪٽر اياز قادري، ڊاڪٽر نوازعلي شوق، سراج الحق ميمڻ ۽ ٻيا. ڪي اسانجي پهچڻ بعد به ايندا رهيا.

منجهند جي ماني چڱي خاصي محفل ٿي پيئي، رڳو راڳ رنگ ڪين هو. سائينءَ جي دعوت ته سيڻي لاءِ هئي. جيڪو به ٿي گڏيس، تنهن کي ٿي چيائين، ”سيڻي دوستن کي مون پاران دعوت ڏجو.“

موهن هونءَ ته سيڻي سان کلي ٽهڪ ڏيئي پئي ڳالهايو پر سندس من جي حالت کي اسان ڄاتو ٿي.

سائينءَ جي سينگاريل ڊرائنگ روم جي ديوارن تي سجايل لکڻن جو نماءُ ڏاڍو دلڪش هو. ڪنهن چيو، ”لڳي ٿو ته سائينءَ کي پنهنجي اُستاديءَ جي ڏاڍ ۾ قسمن،

قسمين شاگردن سان ڀالهو ٻيو هو لنهن ڪري شرارتي شاگردن مان هر ڪنهن لاءِ نپت نرالي لڪڻ جو استعمال لازمي هو.“

سائينءَ جا ٺهڪ ڪمري ۾ ٻڙي گونجيا. ڪيس سيني لڪڻ جي تاريخ ياد هئي ۽ اهو به ياد هوس ته سندس کهڙو يار، کهڙو لڪڻ ڪڍندو هو ۽ اُن جو استعمال ڪيئن ڪندو هو.

ڪاني جي ميز تي طعام ئي طعام هئا، جن کي جيڪر ڇتيه ٻوڄن ڇڙجي. سائين ورڻي ورڻي اسان طرف وڌيو اچي ۽ چوي، ”اوهان هي نه کاڌو ... بابلا، کائو. ائين ڪم نه هلندو.“

اُٽڪل ٽين ٻجي کاڌو کائي پورو ڪيوسين. سائين ۽ سائينءَ جي گهر جي ڀاتين کان موڪلاڻي ۾ پندرهن، ويهه منٽ لڳي ويا.

سراج الحق مون کي ڀاسيرو ڪوٺي چيو، ”شام جو پروگرام نه وسارجو. تنوير، قمر ۽ رشيد اوهان کي وٺي ايندا. اُتان ٿي سڌو ڊاڪٽر حميده کهڙو جي گهر هلنداسين.“

ايتري ۾ ٻاهر ڪار جو هارن وڳو. موهن چيو، ”ظفر اَچي ويو.“

سائين ٻاهر نڪري آيو. ظفر کي ڏسي پڇيائين، ”ابا، تون ڇو ڪين آئين؟“

ظفر فقط مرڪيو. سائين کي ڏاڍو اَفسوس ٿيو. ڏرواڻيو ڏنائين، ”ائين واجب ڪين هو. مون ته سيني کي چيو هو ته جيڪو به گڏجيو تنهن کي مون طرفان دعوت ڏجو. تو ته ڏاڍو ڏڙسي ڪئي.“

سچ ته اهو هو ته اسان سائينءَ طرفان ظفر کي دعوت

ڏني هئي، ٻوءِ به هو شريڪ نه ٿيو هو. لڳاتار ڪيترائي ڏينهن هن هڙ ٻت ڪئي هئي ۽ ڪراچيءَ کان حيدرآباد ۽ حيدرآباد کان ڪراچيءَ آيو ويو هو. منجهند جو آرام سندس صحت لاءِ ضروري به هو.

ٻاهر نڪري موهن، ظفر جي ڪار ۾ ويٺو ۽ سندس پٺيان سليم جي ڪار رواني ٿي. او چتو چڻ سيني جا ٿهڪ بند ٿي ويا. اسان به سائينءَ جي مهرباني مڃي سيني کان موڪلايو ۽ تنوير جي ڪار ۾ هوٽل جبيس ڏانهن روانا ٿياسين. اسانکي هوٽل جي ٻاهران ڇڏيندي رشيد چيو، ”شام جو تيار ٿي ويهجو. گڏجي سراج وٽ هلنداسين ۽ پوءِ ڊاڪٽر حميده جي گهر مشاعري ۾. اُن بعد جيڪو پروگرام آهي سو اسانجو پنهنجو ٿيندو.“

اسين هوٽل جي ڪمري جو دروازو کولي اندر داخل ٿياسين. اُداس ڪمري ۾، اُداس اُداس ويٺاسين؟ سوچي رهيا هئاسين ته موهن سنڌ کان ڪيئن موڪلايو هوندو.

پنجين ٻجي ڌاري ظفر ۽ سليم موهن کي ايئرپورٽ تي اُڏرائي واپس موٽيا.

ڪلا پڇيو، ”ڪيئن هو موهن؟“

سليم جواب ڏنو، ”اوّل ته ڏاڍي بردباري ڏيکاريائين ۽ ٽهڪ ڏنائين پر جڏهن اندر وڃڻ جو وقت آيو تڏهن دل جهلي نه سگهيو ۽ ٻڙيل ڍُهڙي جيان ڇلڪي پيو.“

اَسان کان ٿدو ساهه نڪري ويو. موهن ٻيهر جلاوطني قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪئي هو؟ هو اِها ٻيڙا گهڻا سال دنيا کان لڪائيندو ڦرندو؟

ظفر، ڪلا ۽ سليم هڪ ٻئي وقت هيٺ لٿا. ظفر کي ٿورو آرام ڪري، ڊاڪٽر حميده جي گهر پهچڻو هو ۽ ڪلا کي

Scanned with CamScanner

سليم سان گڏ وڃي سنڌوءَ ۽ شريڪانت لاءِ اردو شعر جا ڪتاب ۽ عابده پروين ۽ ٻين سنڌي ڳائيندڙن جون ڪئسيٽون وٺيون هيون. مان اڃا ڪلاڪ کن ڪمري ۾ اڪيلو ويٺو رهيس. جيڪڏهن موهن جي، وڃڻ وقت اها حالت ٿي هئي ته ٻن ڏينهن بعد اسان کي به ته ائيرپورٽ پهچڻو هو.

ڪلا ۽ سليم موٽيا ته ڪيهر شوڪت ۽ ناگپال، ڪلا کان انٽرويو وٺڻ لاءِ اڳي ئي تيار ويٺا هئا. سراج جي گهر وڃڻ جو وقت ٿيڙجي آيو هو پر تنوير ۽ رشيد اڃا پهتا ڪين هئا.

ڪيهر چيو ”دادي، اوهان جو انٽرويو رڪارڊ ڪري پوءِ هلنداسين. وري اوهان کي وقت ڪين ملندو.“

ڪلا کي به انهن ئي ٺيڪ لڳو. تنوير ۽ رشيد آيا ته ڪلا چيو ”اوهين ادي سراج الحق وٽ وڃو ۽ مون طرفان معافي وٺجو. مان سليم، ڪيهر ۽ ناگپال سان سڌو ڊاڪٽر حميده جي گهر ايندس.“

اسين هيٺ لهي اچي تنوير جي ڪار ۾ ويٺاسين. هن اهڙي اعتماد سان اسٽيئرنگ سنڀاليو ۽ ڪار اسٽارٽ ڪئي، جو سمجهيوسين ته اجهو ٿو سراج وٽ پهچائي پر جڏهن ئي ڪار سراج الحق جي گهر واريءَ اراضيءَ جي ويجهو پهتي وئي، تڏهن سندس وڪا ٻڏرا ٿي پيا. تنوير ڪار ته برابر ڊرائيو ڪري پر نس پس مون وانگر. رستا ۽ گهٽيون ڀلي ڏه ڀيرا اڳ ڏٺا هجنس ته به يارهين دفعي منزل تي پهچڻ لاءِ منجهي پوندو. مون کي ته لڳندو آهي ته ڪنهن شاعر تي ڪا جوابداري رکجي ئي نه. ڪيس نه ڪنهن جو گهر ڳولڻ ايندو، نه رستا سڃاڻڻ ايندا. جنهن جي هٿ ۾ قلم آهي، تنهنجي هٿ ۾ اسٽيٿاسڪوپ جو ڇا ٿيندو؟ تنوير جو ته جواب ئي ڪونهي. ڊسپينسريءَ ۾ ويهي مريض کي ٺپاسيندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

مريض ڪمپائونڊر کان دوا وٺي روانو ٿي ويندو هو ڊاڪٽر تنوير کي پنهنجي في وٺڻ ياد ٿي نه ايندي ۽ جي ياد به ايندس ته اُها في ڊاڪٽر جي نه هو مريض جي عزيزن جنهن کي جيڪي ڏيڻو هوندو سو ڏيئي ويندو. جڏهن ته مريض اسپتال ۾ نه هو ڪنهن مدد ڪانهي يا خيرات گهر ۾ آيو. جيڪڏهن ڏني ته ٺيڪ، نه ته به سندس خير. مريض، جيڪو هلڻ چلڻ کان لاچار تنهن کان منهن ڦيرو ڪري في وٺڻ جهڙي زحمت ڊاڪٽر برداشت ڪري سگهندو، پر شاعر تنوير ڪيئن ڪري سگهندو؟

تنوير هڪ گهٽيءَ مان گهٽي، ٻيءَ مان نڪري پر سراج جو گهر نظر ئي نه اچيس. وري به لڪ ٿورا رشيد يٽيءَ جا، جيڪو ڏس پار ڏيندو، گهر بالڪنيون ڏيکيندو منزل تي پهچائي سگهيس.

سراج جي شاندار سجايل بيٺڪ جي ڪمري ۾ پهناسين ته سراج سوال ڪيو، "ڪلا ۽ قمر ڇو ڪين آيون."

مون ۽ تنوير ڪيس حالتن کان واقف ڪيو سراج جي گهر جي ڀاتين سان گڏجڻ بعد، صوفا تي ٿي ٽڪي ويناسين. شربت سان شروعات ڪيسين ۽ شربت سان ڀچاڙي ڪيسين. ان وچ ڳالهين جا دؤر جاري رهيا.

دستگير يٽيءَ جي 'برسات' هفتيوار جو ذڪر نڪتو ته سراج چيو، "يٽيءَ کي پنهنجو اڻ ڇپيل ناول 'رمندا بادل' قسطن ۾ ڇپائڻ لاءِ ڏنو اٿم پر مزو نٿو اچيم، ڇو جو مخزن وقت سر نڪري ئي ڪانه ٿي."

تنوير ۽ يٽيءَ جو رايو هو ته 'برسات' بند ٿيڻ نه کپي ۽ اُن لاءِ دستگير کي هرڪا مدد ڪرڻ گهرجي ڇو جو سنڌ ۾ گهاڻ گهٽيون مخزنون ۽ رسالا وڃي بچيا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڊاڪٽر حميده کھڙي جي گھر مشاعري جو وقت ست ٻجا هو ۽ اسان کي سراج جي گھر مان نڪرندي نڪرندي اٺ ٿي ويا. سراج چيو، ”اوهين هلو. مان اڌ ڪلاڪ ۾ سڌو ٿو پهچان.“

ڊاڪٽر حميده جي گھر ٻاهران ئي ڊزن کن موٽرون ڏسي سمجهيوسين ته مشاعري لاءِ شاعرن جو وڏو تعداد اڳي ئي جمع ٿي چڪو آهي. اسين دير سان آياسين، سو اڳي ئي ششدر ٿي ويا هئاسين ويتر شاهي ڪمري ۾ گھڙي هيترن دوستن کي انتظار ڪندو ڏٺوسين ته هڪدم وڃي ڪنڌ ونئي ويٺاسين. هنن نه سمجهيو هو ته مهمان لاپتا ٿي ويا آهن. انتظام فرشي مشاعري جو هو ۽ شريڪ ٿيندڙ ۽ حاضرين هئا: خان محمد پنهور، سليم تاج، شاه محمد پيرزادو، علي احمد بروهي، شيخ عبدالحليم جوش. ڊاڪٽر اياز قادري، ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ، يوسف ميمڻ، حسن شاه راشدي، احمد رضا، اقبال ميمڻ، عبدالغفور ميمڻ، پروفيسر بدرالدين لاڙڪ، منصور ميمڻ، اسلم لغاري، اياز عالم ابڙو، الله بچايو مرٽاس، ماٽڪ، انور پيرزادو، ستار پيرزادو، فقير احمد لاشاري، سليم چنا، عبدالرحمان سيال، ولي رام ولڀ، ظفر حسن، تاج بلوچ، عباد راشدي، هدايت بلوچ، نورالدين سرڪي، شمس سرڪي، ولي محمد روشن، سراج ميمڻ، عاشق عارباڻي، ڊاڪٽر تنوير عباسي، رشيد ڀٽي، ڊاڪٽر قمر عباسي، ڪلا ۽ مان. ڊاڪٽر حليم ۽ ڊاڪٽر حميده کهڙو هئا اسان جا ميزبان. ڊاڪٽر حليم ويڊيو رڪارڊنگ ۽ ٽيپ رڪارڊنگ جو بندوبست ڪري پورو ڪيو ته ٻيا سڄڻ به ويا هال ڀريندا. ڪلا به انٽرويو پوري ڪري، سليم ڪيهر ۽ ناگپال سان اچي پهتي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

مونکي چيو ويو ته مشاعري جي صدارت ڪريان. مون پنهنجي مجبوري محسوس ڪري اهو بار وڏو تنوير جي سر تي، جيڪو سنڌي جي نالن ۽ حيثيت مان واقف هو.

مغلن جي دؤر ۾ جڏهن مشاعرا ٿيندا هئا ته ڪا ڪنيز مشاعري جي صدر جي واتان شاعر جو نالو ٻڌي، محفل جي شمع کڻي شاعر جي اڳيان رکندي هئي. هن مشاعري ۾ اهڙي شمع هر شريڪ ٿيندڙ جي دل ۾ روشن هئي. البت جڏهن ڊاڪٽر تنوير شاعر جو نالو ٿي پڪاريو ته مائيڪ اُن اڳيان رکيو ٿي ويو، جنهن سنڌس آواز رڪارڊ ٿي سگهي. دروازي جي پرسان بيٺل ويڊيو جي ٽوليءَ به اُن مطابق روشني اُڇي ڦيرائي.

تنوير عباسيءَ واه جي صدارت ڪئي! هر ڪنهن شاعر جي مختصر واقفيت ڏيئي، سندس شاعراڻيون خوبيون ظاهر ڪري، کيس ڪلام پيش ڪرڻ لاءِ عرض ٿي ڪيائين. وچ وچ ۾ ڪنهن جي رائي ۽ چرچي تي ٽهڪ به پئي گونجيا.

منهنجو وارو آيو ته مون اوّل مرحوم ليکواج عزيز جو ڪلام پيش ڪيو ۽ اُن بعد نارائڻ شيام ۽ ڪرشن راهيءَ جو ڪلام ڇيو. مقصد اهو هو ته حاضرين کي همد جي سنڌي شعر جي ڏارائن، غزلگو شاعرن جي ٻوليءَ ۽ لهجي ۽ خيال جي گونا گونيت جي جاڻ پوي. راهيءَ جو غزل موقعي پٽاندڙ هو:

زمين هوندي اهائي ۽ اهوئي آسمان هوندو
نه تون هوندين، نه ساٿي هوندس، مگر ٻيو ئي جهان هوندو
ڦٽائي ٿا وڃون جنهن شاخ تان اڄ آشيان پنهنجو
اسان کان پوءِ اُن تي ڪنهن ٻئي جو آشيان هوندو.

آخر ۾ مون پنھنجو غزل پيش ڪيو:

اَڏيءَ ڏانءُ اسان کي ٿين پيا اِشارا،
اَچو ڪونڌرو ۽ اَچو قرب وارا.

مشاعري جي پڄاڙي ڏنوير جي ڪلام سان ٿي. ٻاهر نڪتاسين ته ڏٺوسين ته ڊاڪٽر حميده ۽ ڊاڪٽر سليم سيٺي جي ڪاني جو انتظام به ڪيو هو.

ڪلا مون کي پاسيرو ڪوٺي چيو، ”مون کان هڪ پل ٿي ويئي. ڊاڪٽر حميده لاءِ هڪ سينٽ جي شيشي ڪڍي رکي هئم. آهي ته معمولي پر مون کي ڏاڍي دل آهي ته کيس ڏيان. وڃي هوٽل مان کڻي ٿي اَچان.“

هن سليم سان وڃي، هوٽل مان اُها ننڍي سوکڙي کڻي آڻي ڊاڪٽر حميده کي ڏني. ايتري ۾ ڪاڻو ڪائي ڪيترا همراه هليا ويا ۽ ڪلا ڪيترن کان موڪلائي ٿي ڪانه سگهي.

اَٽڪل ساڍي ڏهين بجي ڊاڪٽر حميده ۽ ڊاڪٽر سليم کان موڪلايوسين. باقي رهيل ٻن ڏينهن ۾ هنن سان گڏجڻ نهايت مشڪل هو.

رشيد پنڌيءَ جي پٽ جي گهر ڏاڍو دير سان پهتاسين. پوءِ ته هن ٻار اُساڻجي مهمانداريءَ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي. قمر ته گهر ۾ گهڙندي ئي وڃي ليٽي پيئي. ڪلا هن کي ياد ڪيو ته ڏنوير چيو، ”پلي ٿورو وقت آرام ڪري. پوءِ پاڻيهي اچي شريڪ ٿيندي.“ باقي رهياسين ڏنوير، رشيد، عاشق عاربائي، سليم، ڪلا ۽ مان. اسان کي ڪائڻ پيٽڻ کان وڌيڪ اُسات ڳالهين جي هئي. پوءِ به ڇهر ٻهر ڪندا ٿي رهياسين. قمر ڪـ... ڪمري ۾ آرام ڪين آيو سو ستت

اچي شامل ٿي. عاشق عاربانيءَ پنهنجو اردو ڪلام ٻڌايو، مسدس چرچا ۽ ملڪان ملڪ مشهور آهن.

ڳالهين ڪندي مون تنوير کي چيو، ”تو ته گهڻو ڪي لکيو آهي. جيڪڏهن ڪجهه وقت بچائي سگهين ته هڪڙو ڪم پاڻ تي کڻون.“

”ڪهڙو؟“

”سنڌي شعر جي تواريخ لکڻ جو.“

تنوير مون سان هٿ ملائي، انجام ڪيو ۽ اسان فيصلو ڪيو ته ڪتاب جا الڳ الڳ باب ورهائي کڻنداسين. ورهاڱي بعد هند ۾ سنڌي شعر جي ترقيءَ جو باب منهنجي حصي ۾ آيو.

”هاڻ توهرو آرام ڪري پوءِ ڪم هٿ ۾ کڻندس. وڇڙائيءَ ۾ رڳو لکيو ئي لکيو اٿم“، تنوير چيو.

شعرن، مسڪراهٽن ۽ ٽهڪن جي اها محفل اٽڪل هڪ بجي صبح جو پوري ٿي. سليم جي ڪار ۾ هوٽل تائين پهتاسين ته ڏسون ته هوٽل جو مکيه دروازو بند آهي ۽ چوڪيدار اندر پريرو ڪونگهرا پيو هڻيا. مون کي ته لڳو ته اهو دروازو صبح تائين کونه کلندو پر سليم هٿڻي وڇي هنڌ ڪيو ۽ پهريدار کي جاڳائي دروازو کولائڻ ۾ سڦلو ويو.

صبح جي ڏيڍ بجي هوٽل جي ڪمري ۾ گهڙياسين ۽ ڇهين بجي جاڳڻو هو ڇو جو ٢٧ نومبر جو پروگرام ٻه ته سويل کان ئي شروع ٿيڻو هو! .

ڳوڙها ۽ ڳراٽيون ...

٢٧ نومبر صبح جو اڃا چانهه بہ ڪانہ پيتي هئيسين تہ فون جي گهنٽي وڳي. ڪلا رسيور کنيو ۽ آواز سڃاڻي اُتان ئي چيو، "موهن آهي."

ڇهن پنجن منٽن ۾ ڪلا هن کان دبئيءَ جو سمورو احوال پڇي ورتو ۽ پوءِ رسيور رکي هن چيو، "موهن جي ڳالهائڻ مان تہ اِئين لڳو، ڄڻ تہ اَڃا ڪراچيءَ ۾ آهي."

اَسين اڃا وهنجي تيار بہ نہ ٿيا هئاسين تہ ناگپال، ڪيهر شوڪت، فقير محمد لاشاري، عاشق عارباڻي ۽ سليم ميمڻ هڪ ٻئي پٺيان ايندا ويا. اِهو سڀو ٿي پهرين اسانجي انٽرويو جو سلسلو هليو. 'جنگ' ۽ 'ڊان پاڪستان' جا فوٽوگرافر بہ اَچي پهتا. سنڌالاجيءَ جي طرفان عاشق عارباڻيءَ ۽ سليم ليءِ انٽرويو وٺڻ جو ڪم رکيو ويو هو. انٽرويو ۾ اسان کان پڇيل سوال اسانجي شخصي زندگي، سنڌ بدرڻ، اَدبي زندگي، سنڌي اَدب ۽ تعليم جي ڀارت ۾ ترقيءَ ۽ مسئلن ۽ آئينده بابت هئا.

عاشق عارباڻيءَ ۽ سليم مون کان سوال پڇيو، "هتي پهچي اوهان ڇا محسوس ڪيو آهي ۽ اوهان جي دلي ڪيفيت ڪهڙي آهي؟"

نهايت ڏکيو سوال هو. ڪڏهن ڪڏهن من جي حالت اَهڙي ٿيندي آهي جنهن جو بيان لفظن ۾ ڪري نہ سگهبو آهي. مان بہ جن سان ملڻ جي تمنا سالن کان سانڍيندو آيو

SHER ALI CHANDIO
SINDH
CHANDIA GOTH QASIMABAD

Scanned with CamScanner

هوس، تن سان مليو، جدا ٿي وڃڻ جو غم به ٻهرلين ٿي ڏيڻهن کان سهندو آيو هوس. منهنجي دل چيرجي ٽاڪون ٽاڪون ٿي ويئي. لفظ زبان مان نه اُڪليا ۽ ڳوڙهن ڳالهائڻ شروع ڪيو.

هوٽل جي هڪ ڪمري ۾ منهنجو انٽرويو چالو هو ۽ ٻئي ڪمري ۾ فوٽوگرافرن ڪلا جا فوٽا پئي ڪڍيا. عابده پروين ۽ غلام حسين شيخ اِهو لقاءُ ڏسندا رهيا ته ڪيئن شوڪت فوٽوگرافرن کي کڙيون فرمائشون پئي ڪيون ڪلاڪن جا ڪلاڪ لڳاتار اسانجا انٽرويو ۽ فوٽن جون نشستون هليون. پوءِ به ڳالهه اِتي پوري ڪانه ٿي. سليم ڪلا کي چيو، ”اوهان کان انٽرويو اَلڳ وٺندس. هتي نه، نه پنهنجي گهر، ڪٿي ٻه گهڙي به وقت. پيو وقت نه مليو ته رات جو بيدل مسرور واريءَ محفل مان ٿي اوهان کي پنهنجي گهر وٺي هلندس.“

ڪلا پنهنجي قبوليت ڏني.

منهنجي جي ماني سيٺي کان وسري ويئي. وچ وچ ۾ ضرورت ٿي پيئي ته هوٽل مان ئي ڪجهه گهرائي پيٽ جهلو ٿي ڪيوسين. ڏاٽي بخش اوٺو قلندر شهباز جي درگاهه جو فوٽو، سيوهڻ جي بيلي جي نج ماڪيءَ سان ڀريل شيشو کڻي آيو. ولي رام ولڀ، ظفر، اياز عالم ابڙو، ۽ عبدالرحمان سيال ۽ بيدل مسرور به آيا. مسرور ڪراچي ٽي- وي- تي سينئر پروڊيوسر آهي. ادب جي هر شاخ تي قلم هلائڻ سان گڏوگڏ موسيقي جو ماهر ۽ سٺو ڳائيندڙ فنڪار آهي. اسانجو شام جو پروگرام دادا دولت مهتاڻيءَ جي گهر هو ۽ ساڳئي وقت بيدل مسرور به اسانجي گڏجاڻي نوجوان فنڪارن سان رکي هئي، سو اُچي فڪر ورايس ته، جيڪڏهن اسين اُلي نه

پھتاسين ته سڀ دل ۾ ڪندا. چيائين، ”سائين، ڀلي ڪيترو ئي دير سان اچو ٿي، اچجو ضرور اسانجي نوجوان فنڪارن جو فن به ته ڏسو.“

اسان سائنس اقرار ڪيو ته ضرور پهچنداسين. هن سليم کي عنبرين اپارٽمينٽس ۾ الطاف احمد جي گھر جو پتو لکايو. جوابداري سليم تي پيئي ته بيدل کي خاطري ٿي.

انور ۽ نسرين چاهيو ٿي ته موهن جو هليو ويو هو سو هوٽل ۾ اڪيلي رهڻ بدران وٽن ئي هلي رهون ۽ اتان ئي ايئرپورٽ تي وڃون. فيصلو اِهو ٿيو ته شام جو پنجين بجي هوٽل مان چيڪ-آئوٽ ڪنداسين.

انور پنجين بجي کان اڳ ئي اچي پهتو. ڪمرو ڇڏي، سامان کڻي ڪائونٽر تي پهتاسين، جتي اسانجو بل تيار ٿيو رکيو هو، جيستائين ڪلا پنهنجو پرس کولي بل ادا ڪري، تيستائين انور کيسي مان پيسا ڪڍي ڪائونٽر تي رکيا. چيائين، ”بل مون کي ڏيڻ ڏيو.“

ڪلا چيو ”نه انور، اِئين نه ٿيندو.“

انور ضد ڪيو ”اَدي، هڪ ته اوهين اسان وٽ رهيا ڪونه ۽ ٻيو هوٽل جو بل به اوهين ڀريندا. اِئين ڪونه ٿيندو.“

گھڻيءَ ريڙه پيڙ کان پوءِ انور ناراضگيءَ سان اسان جو عرض مڃيو. هوُ گھر مان پيسا کڻي ئي بل ڀرڻ لاءِ آيو هو. ڪيڏي نه پنهنجائي، ڪيڏو نه پيار هو انور جي اِن حجت ۾!

انور سامان کڻي وڃي ڪار جي ڊڪيءَ ۾ رکيو ۽ چيو، ”اوهين سڀ پروگرام پورا ڪري اچجو. ڪيترو به دير سان ايندا ته اسين پيا جاڳنداسين. اسانجو فڪر نه ڪجو.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

منهنجو انٽرويو پورو ٿيڻ تي هو. ڪن لکين ويا ۽ ڪلا اچا ساڀيا، عاشق عاربائي ۽ تاج بلوچ جي سوالن جا جواب ڏيڻ ۾ پوري هئي. عابده پروين ۽ غلام حسين شيخ سندس حالت محسوس ڪري چيو، ”اوهين اسان سان هلو، دادا مهتاطيءَ جي گهر ۽ اديءَ کي هي همراه ولي ايندا.“

دادا دولت مهتاطيءَ جي بنگلي ۾ گهڙياسين ته پهچڻو ڏسي ٿي اکيون ٺري پيئون. گلن، ٻوٽن ۽ وڻن جي وچ ۾ چبوتري جي غاليچي جا ٻارا هئا ۽ وچ ۾ ٿلهيل هو هڪ چبوترو.

عابده چيو، ”دادا جو گهر اوهان کي ڪنهن وڏي فنڪار جو گهر لڳندو.“

هال ۾ گهڙياسين ته چاليهه، پنجاه ڄڻا اڳ ئي ويٺا هئا ۽ اَدي احمد ٻروهيءَ جي چوڻ تي ٽيڪ پئي ڳونجيا.

دادا مهتاطي نهايت قرب وچان گڏيو. نهايت ڏٻرو سنهو، قد جو بندرو، اڇا وار ۽ سادا ڪپڙا پهريل، دادا مهتاطي مون کي اُن رشيءَ جيان لڳو جنهن سالن جا سال تپسيا ڪري جوڳ ڪمايو هجي ۽ سندس پيشانيءَ تي تيج ٻکندو هجي. سنڌي ساهت ۽ ڪلچر سان هن وڏا وڙ ڪيا آهن. ڪي سال اڳ 'سوجهرو' مخزن ڪڍي هئائين، جنهن سنڌي ادب جي بي بها خدمت ڪئي هئي. تازو سندس ئي مالي مدد سان شاهه، سچل ۽ ساميءَ جي ڪلام جو هڪ سمت سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

دادا وٽ گڏجاڻيءَ ۾ سنڌي ادب، ٻوليءَ ۽ سنگيت نسبت ڳالهيون نڪتيون. دادا چيو، ”منهنجو ويچار آهي ته شاهه، سچل ۽ ساميءَ جو چونڊ ڪـ" انگريزي ترجمي سميت ۽ اصلي سُرن ۾ تيار ڪري ڪئسيٽون مسر ڪجن نه ته اهو خزانو کوهي ويهنداسين.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڪنهن چيو، "موسيقيءَ ۾ اِهو ڪلام عابده پروين
رڪارڊ ڪري."

عابده نهايت جذبي وچان چيو، "مون کي ڏاڍي
خوشي ٿيندي."

مون دادا کي چيو، "شاهه جي چونڊ ڪلام جو انگريزي
شعر ۾ ترجمو منهنجي دوست عبدالغفور نهايت محنت ۽
خوبيءَ سان ڪيو آهي. اُن جو استعمال به اوهين ڪري
سگهو ٿا."

ڇپو ڇورو هلندي دادا چيو، "اوهان جي لاءِ هڪ نئيو
تحفو تيار ڪري رکيو اٿم. ڪڻي سگهندا؟"

مون چيو، "ڇو نه؟"

دادا اندر ويو ۽ شاهه، سچل ۽ ساميءَ جي ڪلام جو سيٽ
۽ 'سوجهرو' رسالي جا جلدبند سيٽ کڻي آيو ۽ مون کي
ڏنا. ڪتاب تاج بلوچ ورتي پاڻ وٽ رکيا، چي: مان کڻي ٿو
هلان.

محفل پوري ٿي ته اُسين اُٿياسين. دادا مهتاڻي، داديءَ
ڪملا ۽ ٻارن ۽ بزرگن کان موڪلائڻ جو دؤر شروع ٿيو.
او چتو تنوير چيو، "چڱو موتي، اسين سپاٽي هليا وينداسين."

مونکي جهٽڪو آيو. اسان کان ته اها ڳالهه ئي وسري
وئي هئي ته تنوير، قمر ۽ رشيد ٻئي ڏينهن سچ پچ وڃڻا
هئا! ڇا هنن سان وري گڏجڻ نه ٿيندو؟ مون کي لڳو ته
زندگيءَ جي خزاني مان ڪي ٿورڙيون ئي گهڙيون چورائي
ٻه ٽي ڏينهن رنگينيءَ ۾ گهاريا هئم ۽ وقت جي ڪشش
اُنهن کي ڇيري اَلگ ڪري چيو، "بس. تنهنجي حصي
۾ اِهي پل ٻه خبر ناهي ڪيئن اچي ويا؟"

مون هڪوار جيءَ ڀري تنوير، قمر ۽ رشيد کي ڏنو ۽

پوءِ تنوير جي ڏٻري سرير کي ڀاڪر ۾ ڀريو. مون چاهيو ته اهي پل وڌي پهر ٿين، پهر بدلجي سال ٿين ۽ منهنجي وس ۾ هجي ته وقت کي هڪ هنڌ بيهاري ڇڏيان ... پوءِ تنوير ۽ مان هڪٻئي جي ڪلهي تي سر رکي روئڻ لڳاسين. نه منهنجا ڳوڙها منهنجا هئا ۽ نه تنوير جا سڏڪا سندس هئا اسين ... مان موتي ... ۽ تنوير ... صدين جي سڪ سانڍي ڳڏيا هئاسين ۽ نجاڻان ڪهڙين صدين جي جدائيءَ جو غم اسان کي ڀوڳڻو هو ... اسين ... ٻئي ... سنڌي ... جيڪي الڳ الڳ ملڪن ۾ هئاسين، جدا هئاسين، پر جدا ٿيڻ لاءِ تيار نه هئاسين.

مون تنوير جي پٺ ۾ روئندڙ قمر جي پيشاني چمي چيو. ”قمر، تون منهنجي شاعر يار جي زندگي محبت جي سرهاڻ سان ڀري آهي. سندس سنڀال ڪئي آهي، مان ۽ سنڌي ادب تنهنجا شڪرگذار رهنداسين.“

قمر کان وڏو سڏڪو نڪتو. ڪلا هن کي ڳراٽي پائي ۽ تنوير کي چيو ”نه تنوير، تون روءِ نه.“

تنوير پنهنجن سڏڪن کي پيئندي چيو ”چڱو ڪلاءِ مان نٿو روئان.“

رشيد ڪنڀ پاسيرو بيهي چپ چاپ نهاريندو رهيو. مون ڪيس ڀاڪر پاتو. سڀ جڻ ٻت بڻجي بيٺا رهيا. لڙڪن جو درياءَ اسان جو هو، جنهن ڪين ڇاڇوليو هو. لوڏيو هو ۽ هنن ڪنارو ٻائڻ جي ڀرپور ڪوشش پئي ڪئي.

ڳوڙهن پيرن سان اسين ڪار طرف وڌياسين. تاج، دادا مهتاڻيءَ کان مليل سوکڙيون ڪلا کي سونپيون. سليم ڪار جو دروازو کوليو. ڳوڙهن سبب ڌنڌليون ٿيل نرواڪ نگاهن سان مون هنن منڙن ماڻهن، ڌاڻهن نهاريو ۽ هٿ لوڏيو. ڪار

بنگلي مان ٻاهر نڪري رستي تي آئي. اوچتو ڄڻ تنوير
جو شعر منهنجي ڪنن ۾ گونجڻ لڳو:

ڪجهه ڏٺي ويندا سين پر ڪجهه نه ڪٽي ويندا سين،
ٻُور آهيون ڏيڻي ميوو ۽ ڇڻي ويندا سين.
شل اَبد تائين رهي رنگ سلامت گل جو،
هير جان پاند ۾ خوشبوءِ ٿي ڪٽي ويندا سين.

سليم جڏهن ڪار عمبرين اپارٽمينٽس جي ٻاهران بيهاري
ته ڏٺوسين ته بيدل سرور ۽ ٻيا ساٿي اڳ ئي اسانجي انتظار
۾ ويٺا هئا. مون ڪار مان لهي سرور کي چيو، ”معاف
ڪجو. اسان کي دير ٿي وئي.“
”فڪر نه آهي. آيا ته سهي. نه اچو ها ته اسانجا همراه
ڏاڍا نراس ٿين ها.“
محفل الطاف احمد جي گهر ۾ رکي وئي هئي ۽ سيني
لاءِ کاڌو تيار ڪيو هو ڪيلاش ۽ سندس پتنيءَ آشا. گهر ۾
گهڙياسين ته ٽيهه پنجٽيهه ڄڻا اڳ ئي ڪٺا ٿي چڪا هئا.
مون ايندي ئي ڪوٽ لاهي پاسيرو رکيو ڇو جو سڄو
ڏينهن هوٽل ڪنوائينشن ۽ رڪارڊنگ ڪندي گذري ويو هو
۽ ڪپڙا بدلائڻ جو وقت ئي ڪين مليو هو. سيني جي
ويهڻ جو انتظام چادرون وڇائي فرش تي ڪيو ويو هو. محفل
۾ اُتي ئي ڄمڻي هئي. هارمونيم، بينجو، ڍولڪ ۽ ٻيا ساز
موجود هئا. هڪ ديوار جي پر ۾ ڇهن سالن جو نينگر ڏڪڙ
ٻرسان رکيو اُلاولو ويٺو هو ته ڪڏهن ٿو ڏڪڙ تي اُنو لڳي!
ڪيلاش چيو، ”هي منهنجو پٽ آهي. ڏڪڙ وڄائڻ جو ڏاڍو
شوق اٿس. منهنجي ۾ دل آهي ته ڏڪڙ نواز ٿئي.“
محفل شروع ٿيڻ لڳي ته ڪنهن پڪڙي ڏوڪڙيءَ کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

ڊاڪٽر هنگورائي پنهنجي پاران ٿي ڪيا ۽ هوءَ ڊاڪٽر ٿي نه، ڊاڪٽر مشڪلات سان ڪيس رپيهه رپي ڊاڪٽر هٿ ڪيا ويا. محمد دائود پولڪ سنڌيالي ۽ اُستاد محمد صالح ڀٽي جو. موسيقيءَ جي محفل جي خاص ڳالهه اِها هئي ته آزاد نظمن کي ڳائڻ جو دلخوش تجربو ڪيو ويو هو.

فنڪار شاهد اَياز جو ڪلام پيش ڪيو:

— قتل گهي آ ميندي منزل نمن جهليو آ پور،
— اولڙا اولڙا زندگي اولڙا …
۽ هي سنگرام، سامهون آ ناراڻ شيام.

اُن بعد فيومنس ڌمي بيدل مسرور جي ڳائڻ جي، هن هينيان ڪلام پيش ڪيا:

— خوشبوءِ جي سنگ سنگ رولاڪ بادل جيان …
بن بن ۾ پنڪاءِ پيو. (آزاد نظم - نصير مرزا)

— نون چوين ٿي ته نوان گيت لکان (راز نائڻ شاهي)

— چوي ڪيم تو نه نون ڪجهه نه ڪر. (شمشير الحيدري)

— اسان زوٽي دوٽي ڪلايو ٿي جن کي،
اکيلا جي آيندا ته پوئيندا ته هوندا، (امداد حسيني)

— سڄي ليا ٿي ملين ته چڇان ڇانڊٽي تو سوا نه تيدي،
اُچين نه منهنجي اُماس ۾ آ، چو ته بي راهت ڪاڻ
ايندي (آ.ز)

گيت سنگيت، شعر ۽ شاعريءَ جي اُن گڏجاڻيءَ دل
بهار بهار ڪري ڇڏي. نوجوان ڪلاڪارن ۾ پنهنجي ٻوليءَ،
اَدب ۽ فن لاءِ چاهه ڏسي اسان کي پڪ ٿي ته جيستائين
اُنهن کي تائيندڙن مان هڪ به سنڌين لڳين هوندو،
تيستائين سنڌي ڪلچر کي ڪو خطرو ڪونهي.

سيني کان موڪلائي هيٺ لٿاسين ته ڪلا مون کي
پاسيرو ڪوٺي چيو: "اياز عالم اڃا ڪيترن ڏينهن کان اسان
کان ۾ ڪراچيءَ ۾ رهيو پيو آهي ۽ جامشوري وڃي
ئي ڪين ٿو. سندس گهر واري نيڪ ڪانهي. هن وقت
سندس گهر ۾ هئڻ ضروري آهي"

مون اياز عالم کي سڏي چيو، "اياز، تون اسان کي پيار
ڪرين ٿو، اهو اسان لاءِ وڏو خزانو آهي. پر هن وقت تنهنجيءَ
گهر واريءَ کي تنهنجي ضرورت آهي."

هن ڇيوان ٻار جيان ڪنڌ جهڪايو ۽ چيو، "جيئن
چوندا ..."

"تون هينئر ئي روانو ٿيءُ."

"هينئر ته بس ڪانه ملندي. اڱل خير، سياڻي اسر جو
هليو ويندس."

مون کيس ڀاڪر پاتو. ٻه ٽماٽا لڙڪ سندس اکين ۾
اآڪي پيا. هن چيو، "ادا، هڪڙي موڪل ڏيو. خدا ڪندو
ته خير هوندو ته اوهان کي ايشرپورت تي اُهوائي اُچان."

اياز عالم اڃا جي سڪ ۽ سنگ کي مون سؤ بار سلام
ڪيو. هر دوست، اديب، فنڪار، سچا ته اسان کي ڇا ڇا
نه ڏنو؟ اسان وٽ هنن کي موٽ ۾ ڏيڻ لاءِ ٻه ٻول
هئا، ڪي ٻوڙها هئا ۽ ڪي ڳوالهيون هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

منهنجو ڳوٺ ... منهنجا ماڻهو

٢٨ نومبر صبح جو تورو ديرِ سان اٿياسين. چانهه جي هڪ ٻن ڍڪڻن کان پوءِ ناشتو مليو. حيدرآباد مان واليرام ولڀ ۽ سندس سندر، سڀاڄهي ڌيءُ گوري به اچي پهتا. اُن کان اڳ به واليرام ٻه ٽي ڀيرا خاص ڪراچيءَ اچي، گڏجي ويو هو. هوءَ جهڙو پاڻ ڪهيڻ، ٿهڙا سندس ٻار ڪهيڻ. دل چاهيو ته گوريءَ کان ڪاليج جي تعليم ۽ زندگيءَ جا ڪي آزمودا پڇان ته ايتري ۾ ظفر اسانجي آڏيو رڪارڊنگ جو بندوبست ڪري ورتو. چيائين، "سائين اچو. اوهين هليا ويندا ته اوهان جو آواز ته ٻڌي سگهنداسين."

مون کان ۽ ڪلا کان الڳ الڳ انٽرويو ورتا ويا. مون کان انٽرويو ۾ ظفر منهنجي ننڍپڻ، تعليم، نوڪريءَ وغيره بابت ڪيترائي سوال پڇيا. ڪلا کان به اهڙائي سوال پڇيا ويا. ڪئسيٽون پوءِ هن ڦوٽر جي حوالي ڪيون. "هاڻي هن کي سنڀالي رکڻ اوهانجو ڪم."

سازي ٻارهين بجي ڌاري سليم سهڪندو سهڪندو اچي پهتو. گذريل ٽن ڏينهن کان هوءَ اسانجي پاسپورٽن لاءِ پوليس اختياريءَ وٽان Exit جو ٺپو لڳائڻ جي ڊڪ ڊوڙ ۾ هو ۽ پوءِ به ڪو پروگرام ڪين گسايو هئائين. هن ٽڪيٽون ۽ پاسپورٽ هٿ ۾ ڏيندي چيو، "سائين، هي اوهانجا پاسپورٽ ۽ ٽڪيٽون. سڀ فارملٽيز پوريون ٿيون. هاڻي ته اوهانجي وڃڻ جي خاطري ٿي وئي."

اهي پاسپورٽ ۽ ٽڪيٽون جيڪي ڏنيءَ مان اسهڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

کان اَگ ساهه سان سنڀاليندو آيو هوس، ڇو جو اُنهن ۾ اسانجي سنڌ وچڻ جو ٻروانو هو، سي اچ سليم کان ونعدي دل ني نٿي ٿي. اِنهن ۾ ني ته لکيل هو تہ اسانکي ٻئي ڏينهن سنڌ جا وڻ ڇڏڻا هئا ۽ اسين چاهيندي به، ڪي وڌيڪ ٻل نٿي رهي سگهياسين.

اُهو سڄو ڏينهن دڙي، ميرپور بٺوري ۽ سڄاوَل جي سڳتين جي سنگ ۾ گذاريو هو. منجهند جي ماني هئي ڀڳوانداس جي گهر ۽ رات جي ماني هئي بشير اَحمد بلاليءَ وٽ.

اَٽڪل ڏيڍ بجي سليم ڪار آڻي ڀڳوانداس جي گهر ٻاهران بيهاري. اَسين مٿي آياسين. ڳوٺ جا اٽڪل ڏهاڪو کن دوست موجود هئا. اِسڪول، ميلن، ملاکڙن، ميل ميلاپ جون ڳالهيون. احوال ڏناسين، ورتاسين. جيستائين مانيءَ جو بندوبست ٿئي، ليستائين دوستن ٻاڻ سان آندل سوکڙيون ڏنيون. جوتر ۽ چانورن جو اَٽو، ميوا، اَجرڪون ۽ ڪتاب.

بلالي ۽ سندس بيگم عاشي ۽ ٻار به اَچي پهتا. ڏٺم تہ بلالي ٿورو ناراض هو. اسين جڏهن ونائس نڪري هوٽل ۾ آيا هئاسين، تڏهن هوُ فون تي اَحوال پڇندو رهيو هو، پر اسين اهڙا تہ مشغول رهيا هئاسين جو مشڪل سان هڪ ٻه ڀيرو فون ڪري ڪيس ٻڌايو هوسين تہ ڪٿي آهيون. چيائين، ”بس، هاڻي اوهان سان نہ ڳالهائبو.“

مون کيس وڏو ياڪر پاتو تہ هن چيو، ”اوهان ڏاڍي مڙسي ڪئي: هوٽل ۾ وڃي رهيا سو بہ ٺيڪ، پر جيڪو اُنهام ڪيو هوئو تہ ٻچاڙيءَ جا ڏينهن اچي گهر رهندا سو بہ ڪين

ٻاڙيو! هاڻي ڏسان ته اوهان ڪي ڪهڙو هوائي جهاز ٿو دبئيءَ کڻي وڃي.“

مون چيو، ”بڪنگ ڪنفرم ٿي آهي. Exit پرمٽ به ملي ويئي آهي. هاڻي ڪيئن رهبو؟“
”ٻيو سڀ ڪجهه ٺهي. اوهين ڏيارڇر لائونج ۾ ته ويندا، پاسپورٽ تي ٺپو به لڳندو ته هليا وڃو، پر ٻئي گيٽ کان ٻاهر ايندا.“

ڏاڍيون منٿون ڪري بلاليءَ کي مڃايم.

ڪلا هلي ويئي زنانخاني ۾، جتي به وڏو ميڙ ڪٺو ٿي ويو هو. ڀڳوانداس سراج ۽ بلاليءَ جا ڪتب ته هٿائي. البت وچ وچ ۾ اچي اسانجون ڪلون، ٺهڪڙا ۽ ڳالهيون ٻڌي ٿي ويئي.

ماني تيار ٿي ته ڀڳوانداس جي گهر جي ٽيرس واري ڪمري ۾ کائي جو انتظام ڪيو ويو. طرحين طرحين طعام ڏسي منهنجو ته ٻيت ڀرجي ويو. ڀڳوانداس چيو، ”ڏاڍي ڪوشش ڪيم ته پلو ملي، پر ڪين مليو. هاڻي سنڌ جو پلو وري کڏهن کائيندين؟ مڇي سا سٺي ملي آهي.“
ڀڳوانداس جي گهر جو مٿيون ڪمرو ڪمرو نه، پر ڪتابخانو آهي. سڀ شيلف ڪتابن سان سٿيا پيا آهن. اُتي ئي ويهي هو لکندو ۽ پڙهندو آهي.
ماني کائي اُٿياسين ته سراج چيو، ”هاڻي اندر هلي سيني کان موڪلاءِ.“
ڀڳوانداس جي ٻيرسن اَمڙ سان ٻيرين پئي گڏيس ته ڀڳوانداس پڇيس، ”اما، سڃاڻوس ٿا؟“
ٻيڙيءَ ذهن تي زور ڏنو پر سڃاڻي ڪيئن؟ مون ڏنو ته سنڌس اکيون آنسن سان ڀرجي آيون.

سراج چيو، ”گوٺ مان ٻه نياڻيون خاص اوهان سان گڏجڻ لاءِ آيون آهن. چون ٿيون ته- اسين چاچا ۽ چاچيءَ سان اڪيلائيءَ ۾ گڏبيونسين.“

ڪلا ۽ مان اندرئين ڪمري ۾ آياسين- سراج ڪڪين کي چيو ”هاڻي اوهان کي جيڪي به ڳالهائڻو هجي سو بي حجاب، دل کولي ڳالهايو.“

ڪمري ۾ مان، ڪلا ۽ اهي ننڍڙيون نياڻيون وڃي رهياسين ... هڪ فاطما ۽ ٻي حنا. هڪ جي عمر اٽڪل ويهه سال ۽ ٻيءَ جي ارڙهن، اڻويهه سال. سندن پيشانين تي سادگيءَ پوري چمڪ هئي. اهي مون کي پيچاريءَ جي سانت مٿاڇري جيان گمڀير ۽ واٽين جي واءَ جي جل جيان نرمل لڳيون. هنن برقعا لاهي پاسيرا رکيا هئا.

حنا چيو، ”چاچا، اسين اوهان جا خط پڙهنديون آهيون. اوهين ڏاڍو سٺو ٿا لکو. چاچيءَ جون آکاڻيون به اسان پڙهيون آهن، پر تمام ٿوريون.“

ڪلا هنن کان روزمره جي خبر چار پڇي، گهر جي ڪم ڪار، رڌ پچاءَ، پوت سبجي بابت. هنن بنا لڪ لڪاءَ جي سڀ ڪجهه ٻڌايو. فاطما ڳالهايو گهٽ ۽ مرڪندي رهي ۽ حنا ڄڻ ٻيهي طوفان پئي ڳالهايو. هن چيو، ”چاچا، اوهان وٽ ته ڇوڪرين کي سٺي تعليم ملندي آهي نه؟“

مون چيو، ”ها.“

”ته پوءِ اهو ڪهڙو انصاف آهي ته اسين پڙهڻ چاهيون ته به پڙهي ڪين سگهون. اسان جي پڙهڻ لي بندش پوي، پر اسانجا ڀائر پڙهن ته اسان جا مائٽ ڪين سڀ سهوليتون ڏين ۽ خرچ پهچائين!“

مون حنا جي آواز ۾ سهاجهي، سادي، سنڌي نينگريءَ

جي سڄاڳيءَ جا اُهڃاڻ ڏنا. اُها سنڌي نياڻي، جيڪا ننڍپڻ کان ئي هڏ ڪنل، جوانيءَ ۾ شوهر جي مددگار ۽ ساٿڻ ۽ ٻڍاپي سڄي عيال جون جوابداريون سنڀاليندي عمر گذاري ٿي ڇڏي.

مون پڇيو ”اوهين برقعو پائيو؟“

”تڏهن ڇا؟“ هن جي آواز ۾ تعجب پرجي ويو. هن پلنگ تان برقعو کڻي اُتي ئي ڦٽو ڪيو، ”اِجهو هي. ٻاهر برقعو پائي نڪرون، جڏهن مان ڪجهه به ڏسڻ ۾ ئي ڪين اچي. جيڪڏهن برقعو منهن تان هٽائي ڪجهه ڏٺوسين ته بس ڳوٺ ۾ غل پيو پوندو.“

ڪيڏي نه بيوسيءَ ڀري ڇڙ هئي حما جي اُن گفتي ۾! هن وري ڳالهائڻ جو سلسلو جاري رکي چيو، ”ڳوٺ مان اڄ جيڪي شهرن ۾ اچي وينا آهن، تن جي ڌيئرن کي تعليم به ملي ۽ آزادي به ملي. اُهي جي سال پئي ڳوٺ اچن ته اسان سان اِئين پيش اچن جڻ ته ستين آسمان تان لٿيون آهن.“

اسان اَڌ ڪلاڪ کن هنن سان رهاڻ ڪئي. ڏٺوسين ته سندن دلين جو بوجو ڪجهه هلڪو ٿيو هو، اسان پنهنجي دل جو بار وڌايو. ڪاٺين موڪلائڻ مهل اسان چيو، اُوهين همت نه هارجو. ملڪ ۽ معاشري جون حالتون بدلائڻ لاءِ حوصلو کپي ۽ اُهو اوهان ۾ آهي. اڄ نه سڀاڻ، سڀاڻ نه ته پرينهن سڄاڳيءَ جو اِهو سورج اُڀرڻو آهي ۽ اُن کي ڪير به روڪي ڪين سگهندو.“

هنن جو اکين ۾ آس جون جوتيون جرڪيون. مون کي لڳو ته پيچاريءَ جي پيٽ مان به مٽيادار موتي سطح تي آيا آهن ۽ اُڀرندڙ سورج جي ترڪي ۾ چمڪي رهيا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

مون هُن جي مٿي تي هٿ رکي آسيس ڪئي ۽ سندس هوش، همت ۽ معصوم شوخيءَ کي سلام ڪيو.

دوستن کان موڪلائڻ مهل احساس اُڀريو ته ڌرتيءَ جي پازيب جي ڇم ڇم تي روح ڪيئن نچندو آهي ۽ اُن جي ماڻهن سان سڪ وندڙ ڌڙڪندڙ دل جي ساز جون تارون ڪيڏو سرگرم ڇيڙيندڙيون آهن. هيءَ ڌرتي جيڪا تهذيب ۽ تمدن کي جنم ڏئي ٿي، لوليءَ ۽ ٻوليءَ جو ڏن ڏئي ٿي، محبت ۽ پيار جا گل نڇاور ڪري ٿي ۽ اسانجي هستيءَ کي معنيٰ بخشي ٿي، تنهنجي وجود جو اسين ٻه هڪ حصو آهيون. اسين ڪٿي به هجون، بستيءَ ۾ يا ٻر ۾، پربت تي يا پاتار ۾، ڪٿي به، دنيا جي ڪهڙيءَ به ڪنڊ ۾، ته به اسين اُن کي وساري نٿا سگهون.

اوچتو پگواندداس مون کي سڏ ڪيو ۽ هڪ ڪنڊ ۾ وٺي ويو. اکين ۾ اکيون اٽڪائي چيائين، ”هڪ ڪم ڪر.“

هُن کيسي جي ڪنڊ مان هڪ ڪاغذ ڪڍي منهنجي حوالي ڪيو ۽ چيو، ”هي آهي منهنجي دوست جي اِسڪول ليونگ سرٽيفڪيٽ جو نقل. ٻٽيتاليهه سال اڳ هُن کان جدا ٿيو هوس. اُن بعد وري هُن سان گڏجڻ ڪين ٿيو آهي. بس، پارت ۾ وڃي مون لاءِ ڪو رستو ڪڍ. مان هڪ ڀيرو اُن سان ملڻ، کيس ڏسڻ ٿو چاهيان، جتي به هجي، جنهن حال ۾ به هجي. هيترا سال منهنجي اکين سندس اوسيئڙو ڪيو آهي.“

مون ڏٺو ته سندس نماڻين اکين ۾ التجا سان گڏ هڪ پوري آس به هئي ۽ آهي ڳوڙهن سان پرجي آيون.

اِنسان جو اِهو ڪهڙو جذبو آهي جو ذري گهٽ اڌ صدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

گذرڻ بعد به دل جي ڪنهن ڪُنڊ ۾، ڀورنيءَ پيار جي ٽوٽي ڏڪائي وڌو آهي ۽ زندگيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين مونجهس عنبر ۽ چندن جهونڪيندو ٿو رهي؟

هن دل تي قابو پائيندي چيو، ”خط ۾ سندس پتو لکي موڪلجِ، خاڪ جي چپٽي به موڪلجِ، نه ته مان مري ويندس.“

مون ڪاغذ کولي پڙهيو. اُن جي پٺيءَ پاسي به ٻه ناالا پيا به هئا. پڇيم، ”۽ هي ناالا؟“

”مٿان نه سڃاڻي، ان ڪري اِهي ناالا حوالي طور لکيا اٿم.“

هوءَ چپ ٿي وئي. دل جي ديڳ ۾ سالن کان سنڀاليل هڪ املهه هيرو هن ڪڍي مون کي ڏنو هو... هڪ نالو... هڪ مبهم درد، هڪ اڌوري آس ... هڪ سپنو.

اسين پاڪرن جي پيڙ مان نڪري، ڀڳوانداس جي گهر جي ڏاڪڻ لهي، هيٺ آياسين.

انور نسرين جي گهر پهتاسين ته شام جا چار ٿي ويا هئا. وليرام ۽ ٽُوري اسان لاءِ ٽوسي ٽوسي هليا ويا هئا، جنهن جو اسان کي ڏاڍو ڏک ٿيو. مان ته ايترو ٿڪل هوس جو بستري تي ليٽندي ئي ننڊ کڻي وئي. باقي ڪلاڪ ٽورو آرام ڪري سامان سهيڙڻ لڳي. ملهيل سوکڙين ۾ ڪتاب جهجها هئا. اُجرڪون ۽ ٽوپيون به ڳاٽائي کان ٻاهر هيون. ڪلا منجهي پيهي رهي ته نسرين چيو، ”اَدي، اوهان کي هڪ وڏو سوٽ ڪيس ٿي موڪليان. ٻاهران آڻڻ جي ضرورت ڪانهي. بيو سامان کڻي تيلهين ۾ وجهو.“

نسرين ماسيءَ هتان هڪ وڏو سوٽ ڪيس ڏياري موڪليو.

مان اُچا سٽو ني پيو هوس تہ حيدرآباد مان حميد سنڌي ۽ بن قاسم مان ناصر مورائي اچي پهتا. ٻنهي جو نالو سنڌي ڪهاڻي نويسن جي پهرين قطار ۾ ڳڻيو ويندو آهي. حميد حيدرآباد جي مشهور پبلڪ اسڪول جو پرنسپال آهي، جتي شاگردن جو تعداد اٽڪل اڍائي هزار آهي ۽ هر سال داخلائن تي وڏي لٽ لڳندي آهي. اَدب جا پارکو ڪيس ان ڪري بہ سڃاڻن جو سال اڳ هن حيدرآباد مان هڪ معياري ادبي مخزن 'روح رهاڻ' ڪڍي هئي، جنهن جي سايع هيٺ 'جشن روح رهاڻ' جي ساليانيِ ميلي سنڌي اَدب ۾ هڪ نئين قابل ذڪر روايت قائم ڪئي هئي.

ٻئي وڃڻ جي تڪڙ ۾ هئا ۽ اسان ڪان موڪلائڻ آيا هئا. سو ڪلا ترسي ترسي، آخر اچي مون کي ننڊ مان اُٿاريو... اَڌ ڪلاڪ ڪن ٻنهي سان سنڌي ساهت ۽ تعليم جي نسبت ڳالهہ ٻولهہ ٿي. ظفر، ناصر کي چيو، "اَدا، ... اوهان اڄڪلهہ لکڻ بند ڪري ڇڏيو آهي ڇا؟ ائين تہ نہ ڪريو نہ؟ جيڪڏهن اوهان جهڙا اديب، لکڻ ڇڏي ڏيندا تہ سنڌي اَدب جو ڪهڙو حال ٿيندو؟"

ظفر هر ڪنهن سنڌي اَديب ڪان اِها ڳهر ٿي ڪئي ڇو جو سندس عقيدو آهي تہ ٻوليءَ ۽ اَدب جي بچاءَ لاءِ جهدوجهد جاري رهڻ کپي. ناصر موراڻيءَ کيس خاطري ڏني، تڏهن وڃي جند ڇٽس.

ناصر اسانجي ٻارن لاءِ پستن ۽ باداميـن جو هڪ خاص ڪيڪ ٺهرائي آيو هو. ڪلا جي هٿ ۾ باڪس ڏيئي چيائين، "هي ضرور کٽي ويندو."

پوءِ هُوءَ مون کي پاسيرو وٺي ويو. نهايت صادق جذبي ءَ سچائيءَ سان هن منهنجو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺي هڪ انجام ورتو. پيار ۽ ايڪتا جو انجام... هند جي سنڌين جو، سنڌ جي سنڌين سان اَٽوٽ عهد. مون قداور ناصر جي ڊگهين ٻانهن ۾ گهيرجي ۽ ڇاتيءَ سان لڳي محسوس ڪيو ته اُهي سنڌ جون ٻانهون هيون، سنڌ جي ڇاتي هئي، جنهن کان جدا ٿيڻ عبث هو.

اسان گڏجي چانهه پيتي ۽ ڪانئن موڪلايو.

ڳوٺ مان آيل سيني دوستن ۽ اسان ٻنهي جي رات جي ماني بشير احمد بلاليءَ جي گهر هئي، جتان وري ويٺا هئاسين سليم ميمڻ جي گهر، جتي هن ڪلا جي انٽرويو رڪارڊ ڪرڻ جو بندوبست ڪيو هو.

بشير جي گهر جي هال ۾ گهڙياسين ته اڳيون فرنيچر موجود ڪونه. بشير کان پڇيم، "ڇا ڳالهه آهي؟ اڄ ته وري هال جو فرنيچر به بدليل آهي!"

هن عادت موجب زوردار ٽهڪ ڏيندي چيو، "عاشيءَ چيو ته دوستن جي اچڻ تي بيڊ روم جو فرنيچر بدلايو، باقي ويچاري هال ڪهڙي ڀلي ماري؟ ڊرائنگ روم جو فرنيچر به ته بدلائي نئون وٺي ڏي. سو ائين ڪيوسين ۽ پراڻو فرنيچر بدلائي ڇڏيائين! هونءَ بلالي اڄ سيان، اڄ سيان ڪندو پئي ٽاريندو آيو هوندو، پر اسانجي اچڻ جي خوشيءَ وقت هن "ها" چوڻ وارن مان ڪين هو.

ٻونائين جي محفل واهه جي متي. ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون ٿي هيون. ڪي ڳوٺ جون رعبدار شخصيتون ياد آيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سائين محمد طالب، سائين حامد علي، سائين ٽلسيي مل، ٻاني سيتارام، سيٺ ڪرمون مل، ٽيڪومل گيهه واري، رامو چٽن واري، پڳت مولي جو ذڪر نڪتو ته اسڪولي دوست ساڌو، عارب، حميو به ياد آيا. ڪي بزرگ وقت جي دز ۾ ڪٿي گم ٿي ويا، تن جي خبر ڪانه هئي. ڪن جو دفن ڳوٺ جي مٽيءَ ۾ ٿيو ته ڪن کي ڳوٺ جو شمشان مليو. اسانجا سرتا ۽ هر ڪلاسي اڄا آهن. سيني جا وار اڇا ٿي ويا آهن. ڪن جا پٽ لائقيءَ لڳ آهن جيڪي زمينون ۽ دڪان پيا سنڀالين. ڪي پنهنجا سادا ڇدا اڏي ويٺا آهن. ڳوٺ جا ڪي گهر زمين دوز ٿي ويا آهن، ڪي ور ڪري پيا آهن. گهٽيون ۽ رستا ساڳيا آهن پر ٻزارون سرڪي ويٺون آهن. هاري، جن ڳوٺ جي چوڌاري ڦهليل زمينون ڪيڙي آباد ٿي ڪيون، سي ٻج ڇٽيندي، رونبا ڏيندي، فصل لڻندي اُسن ۽ لڪن ۽ سيارن جون جهڙيون سهندي، پڇي، ڇٽي ويا آهن، پر سندن اولاد جي ڪلهي تي اهوئي هر آهي ۽ هٿ ۾ اهائي ڪوڏر آهي. سڀ ڪجهه بدليو به آهي ته ساڳيو به آهي. ڳوٺ اڃا ساهه کڻي رهيو آهي.

مون هر دوست جي اکين ۾ ڳوٺ جو ڪو گهر ڏٺو، ڪا گهٽي ڏٺي ۽ زندگيءَ جي ڪشمڪش پري ڪهاڻي سندن نگاهن، چهري جي گهنجن ۽ اڇن وارن مان جهلڪندي ٿي رهي.

بشير جي گهر جي ٽيرس جي هڪ ڪنڊ ۾ ويهي، آڪاس جي پرندڙ ڏيئن جي روشنيءَ ۾ مون دعا پئي ڪئي ته ماڻ ڪٿي به هجان، منهنجا دوست ڪٿي به هجن، اسانجو هي ڳوٺ سدائين سکيو ستابو رهي. شال، اهي پٽون ۽ پاشا،

اهي گهٽيون ۽ چارا، اهي ٻنيون ۽ ٻارا سدائين وسندا رهن!
مون ڀريل دل سان پنهنجي ڳوٺ واسين کان موڪلايو.
ائين محسوس ٿيو ڄڻ پنهنجي ڳوٺ جي ڇهاءَ کان الڳ
ٿيس.

SHER ALI CHANDIO
CHANDIA GOTH QASIMABAD
SINDH

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

... وري شاهه پيدا ٿيندو!

رات جو بشير اَحمد بلاليءَ جي دعوت بعد سليم ميمڻ پنهنجي گهر ۾ انٽرويو جي رڪارڊنگ لاءِ وٺي هليو، جتان مونياسين ته دابڙي ديرو تي وڃي هئي. سو ڪامپوز جي هڪ ڳوري وٺي سمهيس ته اُٿڻ ۾ اوير ٿي وئي.

سنڌ جي ڌرتيءَ تي اِهو اسانجو آخرين ڏينهن هو. ٻه هفتا اِئين گذري ويا هئا جو لڳ ئي ڪانه پيئي هئي. سڀا ڏينهن رهاڻين ۾ گذريا هئا ۽ راتين جا اوجاڳا ٿي رهيا پوءِ به اسين ٿڪا نه هئاسين. پر جڏهن ٿي اِهو احساس اُڀريو ته اڄ سينڌي سان الوداع ڪرڻي آهي، تڏهن دل گويا ڳهاڻي ۾ پيڙجڻ لڳي.

ڪلا سوٽ ڪيس ۽ ٿيلهين ۾ سامان وجهيو وري پٿي ڪڍيو ٿي اُهو ماپي ئي نه. نسرين چيو "اَدي، اوهين ڇڏيو. اُٿي ناشتو ڪريو ۽ سنيرو. سامان آءٌ بعد ڪري سڌو ايئرپورٽ تي کڻي ايندس."

ناشتو ڪري، سهي سنيري هيٺ لٿاسين ته ظفر چيو، "اوهان لاءِ عالم ابڙي جي هڪ ٽي وي ڊراما ۽ ڊاڪيومينٽري جي ڪئسيٽن جو بندوبست ڪيو اٿم. آهي ڏسو."

ظفر ڪيسيٽ وي سي آر ۾ وڌيون. پهريائين هلايائين ابڙي جي منڇر ڍنڍ تي ڊاڪيومينٽري، جنهن جي هن نه فقط اِسڪرپٽ لکي هئي پر اُن جي هدايتڪاري ۽ فوٽوگرافي به پاڻ ڪئي هئي ۽ مکيه ڪردار به پاڻ اَدا ڪيو هئائين. منڇر جي مهاڻن جي روزمره جي زندگي، سندن ڏکن، ڏولاون

۽ سچن جي هن دستاويزي فلم کي ايشيا جي بهترين ٽي وي ڊاڪيومينٽريءَ جو اوارڊ مليو هو. سنڌس ٻيو ڊرامو هو هڪ اديب جي سموري پوري زندگيءَ تي، جنهن جو نچوڙ اهو ئي هو ته اديب جيڪو ملڪ ۽ قوم جي رڳن ۾ خودداريءَ ۽ همت جو جذبو پيدا ڪري ٿو، تنهنجي زندگيءَ جو سفر ڪنڊائين پيچرن تي شروع ٿئي ٿو ۽ اتي ئي ختم ٿئي ٿو. سنڌس رچنائن مان، ڇپائيندڙ مالا مال ٿيو ويچارو اديب اتي ئي بيٺو آهي.

اياز عالم ابڙو نهايت حساس دل، محنتي ۽ لائق فنڪار آهي. هو سنڌي آهي تنهن ڪري قابل هوندي به هن جو قدر نه ٿيو آهي.

فلمون ڏسي اچي هال ۾ ويٺاسين ۽ چانهه جو دؤر شروع ٿيو ته ايتري ۾ هڪ سڄڻ ڪئميرائون وغيره کڻي اچي پهتو. ظفر چيو، ”هاڻي اوهان ٻنهي جي انٽرويو جي وڊيو رڪارڊنگ ڪنداسين.“

ڪئميرا، لائيٽس ۽ رڪارڊر ڏسي انور جو ننڍڙو پٽ جهٽ ته ٽڙي پيو. هن سمجهيو ته ڪو وڏو ناٽڪ ٿيڻو آهي سو ننڍڙيون ٻڪرڙيون اکيون مچلائي وڏي اچي پيءُ کي چوڻ، ”ابا، آءٌ اچان؟“

ڪراچيءَ ۾ اسين جن ڏينهن ۾ ويٺاسين، تن ۾ مائٽن ۽ ٻارن جو هڪ ٻئي سان پيش اچڻ جو طريقو نهايت فهميدگيءَ ۽ عزت ڀريو ڏٺوسين. ٻار ڪيترو به ننڍڙو هجي ته به کيس 'اوهان' ڪري ڪوٺين. ڪنهن به ٻار پنهنجي ماءُ پيءُ سان گستاخ ٿي ڪين ٿي ڳالهايو. هند ۾ اسانجا ٻار وڌ ۾ وڌ پيءُ کي 'اوهان' چون ته عيد ٿي. ماءُ کي ته جنسي گجر، موري ڪري ليکين. اهو سچ آهي ته اُٿڻ ويهڻ جو ڍنگ

ڳالهائڻ جو نوع، اَدب ۽ نفيس تهذيب جو وڏو حصو آهن.

اَول ظفر منهنجو اِنٽرويو ورتو ۽ پوءِ ڪلا جو. اُن بعد اَنور، ظفر، نسرين ۽ قمر سان فوٽن ڪڍائڻ جو دَور شروع ٿيو. اَنور به صنم ۽ اِرما کي پاڻ سان ويهاري فوٽا ڪڍايا.

نسرين ڪلا کي چيو، ”اَديءَ اوهان چيو هو نه، ته اَدا کي پلو ڏاڍو وڻندو آهي، سو اَچي ويو آهي.“

مون ڪلا ڏانهن نهاريو ته هن ڳالهه سمجهائي. ”نسرين موهن جي زال روپ لاءِ پلو وٺي موهن کي ڏنو هو، سو منهنجي وات مان به نڪري ويو ته پلو اوهان کي به وڻندو آهي. تڏهن افسوس ٿيس ۽ هاڻي اُهو گهرايو اَٿس.“

نسرين سان ڪالهه شام جو ئي ڪلا ڳالهه ڪئي هئي. هن پنهنجيءَ ماءُ کي خبر ناهي ڪٿان ۽ ڪيئن ٽاڻي بولاخان تي فون ڪيو. سنڌس جيجل مهمانن لاءِ پلي جو بندوبست ڪيئن نه ڪري؟ ٽاڻي بولاخان مان ماڻهو مڪائين، جيڪو ڄامشوري مان پلو وٺي صبح جو پهچائي ويو هو!

نسرين پلو تَرائي، مصالحا وجهي، پڪ ڪري، حفاظت سان اَيلچيءَ ۾ بند ڪيو ۽ پوءِ ٿيلهيءَ ۾ ڪراچي جون تازيون پاڃيون وڌيون جو جو ڪلا جي دل هئي ته سنڌس بار ڏيئي ۾ هڪ ويلو ٿي سهين، اُهي پاڃيون ڪائين جيڪي سنڌ جي زمين تي پيدا ٿيون آهن.

سليم ميمڻ پنهنجي آخرين ڪم جي سر انجاميءَ لاءِ پهچي ويو. پوري ساڍي ٻارهين بجي ٻاهر هارن وڳو ۽ اَدو پوئم شهاڻي ڪار ڪڍي اَچي پهتو. منجهند جي ماني ونس ڪائي، اسان کي سڌو ئي ايئرپورٽ ڏانهن اُسهڻو هو. اسان تورڙو سامان اَدي شهاڻيءَ جي ڪار جي ڊڪيءَ ۾

ٿي وڏو نه آنور چيو، ”اوهين فڪر نه ڪريو. سمورو سامان اسين ايئرپورٽ تي ڪٺي ايندا سين.“

اُدي شهاڻيءَ جي ڪار اڳيان هلي ۽ پٺيان پٺيان هلي سليم جي ڪار، جنهن ۾ اسين ويٺل هئاسين.

آسان آخرين پيرو انور ۽ نسرين جي گهر جي دَرن، ديوارن ۽ وڻن، ٻوٽن تي نظر وڌي، جن سان انهن جي ڪيترو موه ٻڌجي ويو هو. هي گهر، جنهن ۾ نه عطر جي اوت هئي ۽ نه منجهس هيرا جواهر جڙيل هئا، پر ٻه منجهس اهو ڪي هو، جيڪو انسانن کي زندگيءَ ۾ ڪٿي ڪٿي ملندو هو... بي غرض سڪ ۽ پيار.

اَڄ ٻيءَ شهاڻيءَ جو گهر، ڪراچيءَ جي ڪلفٽن ايريا ۾ آهي. اُتي پهتاسين ته عابده پروين، غلام حسين شيخ، ٻيءَ شهاڻيءَ جي پٽڻي ۽ شهاڻيءَ جي ماتا (مرحومه) ۽ سندس ڀاءُ ناراڻ شهاڻي سجايل ڊرائنگ روم ۾ اڳي ئي ويٺا هئا. هال ۾ ساڌو واسواڻيءَ جي وڏي تصوير ٽنگي پيئي هئي.

اُدو شهاڻي مون کي گهر جي مٿئين حصي ۾ وٺي هليو، جتي پوڄا لاءِ هڪ اَلڳ ڪمرو هو، جنهن ۾ گرو گرنٿ صاحب ۽ نوري گرنٿ رکيل هئا. گهر جي ٽيرس تان آسپاس جا ڪيترائي بنگلا نظر اچي رهيا هئا. نوريءَ گرم هوا ۾ به مون ڪلفٽن بيچ جي تراوٽ محسوس ڪئي.

مسز شهاڻيءَ آٽي ڪاني جي ميز چوڌاري ويهاريو. سنڌ جي زمين مان اُڀريل ڀاڄين جو اهو آخرين سواد هو. سمورو کاڌو هن تڪليف وٺي پاڻ تيار ڪيو هو. مسز شهاڻي چوي، ”هي کائو، هيءُ کائو.“ ٻيو اُدو شهاڻي چپ چاپ ڏسندو

رهيو. ڪيس ”نہ“ بہ قبول ۽ ”ها“ بہ قبول. ڪنهن لئي زور ڪري ڪانہ. ٿورو ڳالهائيندو، پر مطلب جي ڳالھ ڪندو.

ماني کائي اچي صوفا تي ويٺاسين. سليم ڪڏ ڪڏ واچ ڏانهن ڏسي نهاريو. ٻہ ٿي ويا هئا ۽ فلائيٽ ڇٽڻ جو وقت هو ساڍا ٽي بجا.

آدي شهاڻيءَ پنهنجي طرفان پياريون پياريون سوکڙيون ڏنيون. عابده پنهنجي رڪارڊ ڪيل ڪئسيٽن جا ٻہ باڪس هٿ ۾ ڏنا ۽ چيو، ”هڪ اوهان لاءِ ۽ هڪ دادا مورجمل لاءِ. هيءَ اجرڪ بہ هن لاءِ. ڪيس چئجو تہ اسانجون هي حقير سوکڙيون قبول ڪري.“

هن منهنجي ڳچيءَ ۾ اجرڪ وڌي. ڪلا جي ڪلهي تي اجرڪ رکندي سندس اکڙين مان ڳوڙها ڇلڪي پيا. سڏڪندي چيائين، ”مون کي نہ وساريجو. مان اوهان جي ٻچڙي آهيان.“

ڳوڙهن ۽ سڏڪن جو سلسلو شروع ٿيو هو ۽ آدا ننڍ ڪرڻو هو.

آدو شهاڻي الوداعيءَ جو نظارو ڏسندو رهيو. سنهر سينگاريل پٿين ۽ ديوارن کي تڪيندو رهيو.

اجرڪون ۽ سوکڙيون تہ ملڻيون پر ڪٽيا لاءِ ڪو تيارهہ ڪونہ هو. شهاڻيءَ پنهنجي حساب جي ٻڪيءَ مان هڪ تيلهو ڪڍي، اسان جي ٻلي ڪيو ۽ سليم اُن ۾ لکڻا وڌا.

عابده چيو ”اسين بہ ايئرپورٽ تي هلنداسين، پر اُن کان اڳ ٻارن کي اسڪول مان ڪڍي گهر پهچائڻو آهي.“

ڪلا چيو ”نہ. تون ايتري تڪليف نہ ڪر.“

عابده ۽ شيخ کان وڇڙڻ، پنهنجن، بلڪل ويجهن سان وڇڙڻ جي برابر هو. دبئيءَ . . ، چاهي ڪراچيءَ ۾ هجن

سان گھاريل پيارا پل وري ياد آيا. اُن مهل مونکي ناراين شيام جو هڪ شعر ياد آيو:

وڇوڙي ۾ ڀٽڪندڙ نظر جـون سڀاروون،
ڪٿان جي ڏسو ڳالهه ڪٿ ياد آئي!

سليم جي ڪار ايئرپورٽ طرف وڌي. ڪراچيءَ جا گهر گهٽيون، رستا ۽ بـزارون هڪ رنگين سپني جي نظارن جيان اکين ڪان اوجهل ٿيندا ويا.

ايئرپورٽ تي پهتاسين ته اُتي اَدو قاضي صاحب، اَدي اختر، ظفر ۽ قمر، انور ۽ نسرين، ڪيپٽن شوڪت، تاج بلوچ، سراج ميمڻ عبدالغفور ۽ پاپي ۽ مگهن لال اَڳي ئي پهچي چڪا هئا.

مون سليم کان پڇيو ”ايڪسيس بئگيج جي رقم ڀرڻ لاءِ سفرياتي چيڪ بدلائڻا آهن. بئنڪ ڪٿي آهي؟“

هن چيو، ”اوهين فڪر نه ڪريو، مون بندوبست ڪيو آهي. اِهي چيڪ اوهين دبئيءَ ۾ وڃي مٽائجو.“

سليم هڪ دوست سان واقفيت ڪرائي ۽ مان کلا ۽ پنهنجا پاسپورٽ ۽ ٽڪيٽون ڪڍي ڊپارچر لائونج ڏانهن وڌيس. سامان جي تور ڪرائيسين ته سٺ ڪلو وڌيڪ هو. مان ڏاڍو اچي ششدر ٿيس. سليم جي دوست چيو ”اوهين خيال ڇو ٿا ڪريو؟“

سوٽ ڪيس ۽ ٻيو سامان تورجي اندر ويو. مون هئنڊ بئگس لاءِ ٽئگس وٺي هٿ ۾ ڪيا. ٻاهر آيس ته سيٺي هڪ ئي وقت پڇيو، ”سڀ ڪم پورو ٿيو؟“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

SHER ALI CHANDIO
CHANDIA GOTH QASIMABAD
SIND

”ها“، مون جواب ڏنو.

باقي هڪ ڳالهه رهجي ويئي هئي ... الوداع.

وقت گذرندو ئي ويو. فلائيٽ ڇٽڻ ۾ اڌ ڪلاڪ مس اچي بچيو هو.

اُسان ڀيڻ اختر ۽ نسرين کان موڪلائي ۽ دل جهلي نہ سگهياسين. هڪ ڪنڊ ۾ مگهن لال روئي رهيو هو، پئي پاسي ڪيهر شوڪت سڏڪن کي روڪڻ جي ڪوشش ۾ هو. منهنجي ياڪر ۾ عبدالغفور جو ڏيرو سرير آيو، هٿن ۾ مگهن لال ۽ سراج جا ڦوٻدار هٿ آيا. قسمت ۾ تاج بلوچ جي موڪري ڇاتيءَ جو ڇهاءُ ۽ ڪيهر شوڪت جا ڳوڙهن سان آلا ڳل آيا. انور ۽ ظفر جون لڙڪن سان ڀريل اکيون اسان کي ڳنڀائڻ لڳيون. اُدي سيد قاضيءَ جي ڪلهي تي ڪنڌ رکي، مان پاڻ روڪي نہ سگهيس ۽ روئڻ لڳس.

اُدي قاضيءَ چيو، ”نہ نہ اسين وري گڏباسين ... وري گڏباسين.“

وري گڏباسين؟ ڪڏهن گڏباسين؟ اُدا، ڇو نہ اوهان سان هن جنم ۾ وري ملڻ ٿيندو ۽ آءٌ اُن پل جي آس ۾، زندگيءَ جي رهيل گهڙين جا ڏک سور سهي ويندس، ڇو جو مان اوهان کان جدا ٿي نٿو سگهان ... اهو منهنجي وس ۾ نہ آهي.

ظفر هو جو هماليہ جيان اوچو ۽ اڏول بيٺو رهيو. هو ڏسي رهيو هو تہ سنڌي ڪيئن سنڌ کان الڳ ٿيندو آهي، جسم ڪيئن روح کان جدا ٿيندو آهي. مون سندس بي زبان نگاهن جي ٻولي پڙهي: وڇوڙي جو اهو ظلم اڄا سهڻو آهي، تواريخ جي سچ کي اڄا جهولي پائي جهلڻو آهي ڇو جو اهو ستم صدين کان سنڌين جي نصيب ۾ رهيو

Scanned with CamScanner

آهي. اُهو سچ ڏاڍ جو ڪهاڙو ٿي هر جڳ ۾ اسانجي ڪنڌ
مٿان ڪريو آهي ۽ اسان ڪنڌ جهڪائي اُهي گهاءَ قبول
ڪيا آهن ۽ زلورت ٿيا آهيون.

مون سنڌ جي هنن سباجهن، پيارن، قربدارن جي درگاهـ
ڀيڙن سادن ڇڙن جي اکيون ڀري ڀري آخرين زيارت ڪئي
۽ روئندڙ ڪلا کي سنڀالي ڊپارچر لائونج ڏانهن وڌيس.

اسين هٿ وارا ٿيلها سنڀالي اچي هوائي جهاز ۾ ويناسين.
هوائي جهاز زمين کان مٿي اُڏيو. مون جهاز جي دريءَ مان
هڪ ڀيرو وري گم ٿيندڙ سنڌ جي ڌرتيءَ ڏانهن نهاريو... سنڌ...
منهنجي سنڌ... سنڌ، منهنجي سباجهڙن، سادن سنڌين جي
سنڌ! ڳوڙهن جو آبشار ڇپرن جا بند ڀڃي وهي نڪتو.

مون سوچيو: ڪاش، منهنجا اِهي ڳوڙها، سنڌ جي
گمنام شهيدن جي رت سان رتي ٿيل ڌرتيءَ تي ڪرن ۽
اُن جي اُپجائو مٽيءَ ۾ ملي وڃن! اُنهن ڳوڙهن ۽ رت سان
رڱجيل زمين تي سنڌوءَ جي ڪا ڇول پهچي... بهار جي موسم
۾ اُن تي ڇهڄ سائي ڇٻر ڇانئجي، ٻوٽا ۽ وڻ ٽڻ اُڀرن...
گلاب، موتئي، چنبيلي ۽ سورجمکيءَ جا گل ٽڙن... وقت گذرندو
وڃي... اَسانجا ٻوٽا، ٻوٽيون، ڏوهٽا ڏوهٽيون اُنهن جي آڙ
۾ لڪ ڇپ رانديون رمن ۽ ڪا منڊ اچي جو اسان مان
ڪنهن هڪ جو ٻوٽو يا ڏوهٽو، ڪنهن جي ٻوٽيءَ ۽
ڏوهٽيءَ جي ڊگهن، ڪارن، گهنڊيدار وارن ۾ گلاب جو هڪ
گل وجهي چوي: آءٌ توکي پيار ڪريان ٿو... تڏهن سنڌوءَ
۾ نئون ڇوهه ايندو، آسمان ۾ منڊل منڊبا، گوڙ ۽ گاج ٿيندا
۽ ڪنهن پٽ تي وري شاهه پيدا ٿيندو ۽ جهونگاريندو...

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سچائي اشاعت گهر جا شايع ٿيل ڪتاب

١-	موشوءِ سنڌي هام	مرتب يوسف سنڌي	(ختم ٿيل)
٢-	جي هاڻ ۽ نه هارين	٣٠ مختلف ليکڪ	” ”
٣-	تنهنجا تير تفنگ	مرتب: رجب علي ميمڻ	” ”
٤-	بک، عشق ۽ آزادي	يوسف سنڌي	” ”
٥-	منهنجي زندگي ۽ جدوجهد (خان غفار خان جي آتم ڪهاڻي)	مترجم: يوسف سنڌي	” ”
٦-	سرمد ڇا ٿو سوچي؟	غلام حسين رنگريز	” ”
٧-	پراڻو ڳوٺ، نئون ڳوٺ	مترجم: پرويز	” ”
٨-	جي هينڊڙي منجهه هڻن	ڪلا پرڪاش	٢٠-٠٠
٩-	جڏهن آدم آيو	گرداس واڌواڻي	١٥-٠٠
١٠-	سچ ڏکن مان تو آيري	ڪرشچندر/سراج	١٥-٠٠
١١-	فلسطين- آزاديءَ جي جدوجهد	پرويز	٥-٠٠
١٢-	جن جهوناڳڙ جلايو	رسول بخش پليجو	٢-٠٠
١٣-	نيڻر منهنجو نينهن (جيل ڊائري)	اعجاز علي خواجا	٣٠-٠٠
١٤-	سنڌ پاڪستان ڪانپوءِ	مترجم: يوسف سنڌي	١٦-٠٠
١٥-	سي سپ سانڍيم ساهه سين	موتي پرڪاش	٣٥-٠٠

ايندڙ ڪتاب:

١-	ادب ۽ فن جي اهميت	مائوزيتنگ/رسول بخش پليجو
٢-	رت جا ڦڙا	پرويز
٣-	شهيد جي ماءُ (ٻارن لاءِ ڪهاڻيون)	يوسف سنڌي
٤-	تاريخ ۽ ماضي	مبارڪ علي/يوسف سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

● موتي پرڪاش
● جنم ۱۹۳۰ع ڊڙو،
● حال رهندڙ دبئي

● سندس ڇپيل
ڪتابن ۾
آءُ ته چوريون چنگ،
ڏٺي ڏينهن ٽبام،
انڊر سيڪريٽري،
پردي اڳيان پردي
پٺيان،
انڌيرو اجالو
شامل آهن-

● سنڌ ۾ ڇپجندڙ سندس هي پهريون ڪتاب آهي-

● سندس پتو آهي:
پرنسيپال انڊين هاءِ اسڪول، پوسٽ باڪس ۱۰۶-دبئي
يو-اي-اِي.

سچائي اشاعت گهر- ڊڙو سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com Scanned with CamScanner

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آسانيءَ سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بڻائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book